

האוניברסיטה הפתוחה
התוכנית לתואר שני בלימודי תרבות
המחלקה לספרות, לשון ואמנויות
המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

"יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב"
עצרות הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות, 1990-2016

חיבור זה מהווה חלק מהדרישה לקבלת התואר "מוסמך בלימודי תרבות"

מגישה: ענת ברטמן-אלהלל

רעננה

פברואר 2019

ת"ז 022242671

עבודה זו נכתבה בהנחייתן של
ד"ר ליאת שטייר-לבני וד"ר תמי עמיאל-האוזר
האוניברסיטה הפתוחה

תודות

תודתי העמוקה מסורה למנחות שלי: לד"ר ליאת שטייר-לבני שכבר בשיעור הראשון בתואר השני בלימודי תרבות נטעה בי עניין רב ורצון להמשיך, שתובנותיה המשכילות והערותיה המעמיקות האירו את דרכי; לד"ר תמי עמיאל-האוזר שהקנתה לי כלים לכתיבה מחקרית ושהערותיה הממקדות הביאו אותי לדייק בכתיבתי; לספרניות האוניברסיטה הפתוחה על השירות האדיב, המקצועי והיעיל לאורך כל לימודי התואר; לעמיתיי וחבריי בספרייה ובארכיון בית לוחמי הגטאות: דפנה איצקוביץ, צביקה אורן, נעם רחמילביץ', נדב היידקר וליאור ענבר על הפרגון, על הסיוע ועל העבודה המשותפת; לדורקה שטרנברג, חברת קיבוץ לוחמי הגטאות שהלכה השנה לעולמה, על שביקוריה בספרייה והשיחות עמה היו לי להשראה; ולאהוביי, דפנה, עודד, נעה, נדב וגידי, על הסבלנות והתמיכה לאורך כל הדרך.

תוכן עניינים:

IV.....	תקציר:
1.....	פתח דבר:
3.....	קורפוס
4.....	שדה המחקר
4.....	א. זיכרון קולקטיבי
8.....	ב. זיכרון השואה בישראל
11.....	ג. הנצחת השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות
14.....	מתודולוגיה
16.....	מבוא
16.....	החברה הישראלית והשואה: שינויים בתודעה
26.....	העצרת בבית לוחמי הגטאות ומאפיין עד 1990
26.....	א. השנים הראשונות
27.....	ב. עצרת העשור
29.....	ג. מאמצע שנות ה-50 ואילך
32.....	פרק 1 – "מרד" מול "גבורה"
32.....	1.1 התפתחות מושג ה"מרד" בבית לוחמי הגטאות
36.....	1.2 הרחבת מושג ה"גבורה" בעצרת
39.....	1.3 המרד האקטיבי
42.....	1.4 פחות במעמדו של המרד – האמנם?
47.....	1.5 המרד העכשווי
52.....	פרק 2 – מזיכרון לאומי קולקטיבי אל זיכרון לאומי מופרט
52.....	2.1 זיכרון לאומי קולקטיבי
54.....	2.2 זיכרון לאומי מופרט
58.....	2.3 בני הדור השלישי בעצרת
61.....	פרק 3 – "השיבה לגלות"
62.....	3.1 היחס המורכב אל הגולה
64.....	3.2 החיים היהודיים באירופה לפני השואה
65.....	3.3 בין "שם" ל"כאן" – הגולה והישראליות
67.....	3.4 האם ייתכנו חיים יהודיים בגולה לאחר השואה?
69.....	פרק 4 - שואת יהודי צפון אפריקה
70.....	4.1 כניסת סיפוריהן של קהילות צפון אפריקה לעצרת והנרטיב ההגמוני
73.....	4.2 "אהדות גורל"
75.....	4.3 "חוויה ישראלית מלכדת"
79.....	פרק 5 - לקחי השואה
80.....	5.1 "שואה וגבורה" ו"משואה לתקומה" כלקחים ציוניים

84.....	5.2 לקחים אוניברסליים.....
88.....	5.3 "לעולם לא עוד".....
92.....	פרק 6 - הסכסוך הישראלי-ערבי והשואה.....
92.....	6.1 הסכסוך והלקח הציוני.....
96.....	6.2 השואה והדיאלוג היהודי-ערבי.....
100.....	סיכום ומסקנות.....
105.....	רשימה ביבליוגרפית.....

תקציר:

טקסי זיכרון כ"סוכני זיכרון", בלשונם של מוריס האלבווקס,¹ משקפים את הזיכרון הקולקטיבי של חברה ואת הערכים והלקחים שהיא מבקשת להציג. הבלטה של אירועים היסטוריים מסוימים והפרשנות הניתנת להם, התעלמות מאירועים אחרים – יש בכוחן להעיד על אופיו של הזיכרון ועל הבנייתו. עצרת הזיכרון הנערכת בקיבוץ לוחמי הגטאות במוצאי יום השואה היא אירוע רב משתתפים המתקיים מאז 1949 ועד היום ללא הפסקה. אלפי בני נוער ומבוגרים ממלאים לעת ערב את ספסלי הבטון למרגלות המוזיאון שהוקם על ידי ניצולי שואה. ביום שעלו מקימי הקיבוץ, חברי תנועת "דרור", על הקרקע קיימו את העצרת הראשונה, ומאז נוצרה מסורת. את עצרת העשור למרד (1953) כתב חיים גורי והנוסח התווה במידה רבה את אופייה של העצרת לשנים לבוא. אף על פי שבמשך שנים נשתמרו בקפידה רוב מרכיביה ותכניה של העצרת, עם השנים חלו בה שינויים. שינויים אלו משקפים במידה רבה שינויים שחלו בזיכרון השואה במדינת ישראל, שהושפע מאירועים היסטוריים ומתהליכים תרבותיים-חברתיים שהתרחשו לאורך השנים. בד בבד השינויים הנצפים בעצרת מהווים גם ניסיון להשפיע על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

עבודה זו מציגה את מאפייני העצרות בארבעים השנים הראשונות ומנתחת את העצרות שהתקיימו בקיבוץ לוחמי הגטאות בשנים 1990 ועד 2016 ואת השינוי שחל בייצוג הנושאים המרכזיים: מרד וגבורה; זיכרון לאומי קולקטיבי מול זיכרון לאומי מופרט; היחס לגלות; שואת יהודי צפון אפריקה; מסרים ציוניים מול מסרים אוניברסליים; הסכסוך הישראלי-פלסטיני. השינויים בייצוג הרכיבים שהוזכרו לעיל בעצרת מעידים על שינויו של הזיכרון הקולקטיבי הישראלי ועל הדרך שבה אנשי בית לוחמי הגטאות מושפעים ממנו ומשפיעים עליו.

במחקר נבחנו חומרים אודיו-ויזואליים, נאומים, טקסטים שנבחרו להיקרא בעצרת או שחוברו במיוחד לאירוע, פרוטוקולים של ישיבות הכנה וסיכום ומכתבים שנשלחו אל אנשי המוזיאון. החומרים כולם שמורים בארכיון בית לוחמי הגטאות.

מן המחקר עולה כי במעבר בין שנות ה-90 אל תוך שנות האלפיים חלו שינויים במרבית המרכיבים שנבדקו. שינויים אלו תואמים במידה רבה את השינויים שחלו בתודעה הישראלית ביחס לזיכרון השואה. במקביל משמיעה העצרת גם קול "אחר", מינורי עדיין, המתבסס על המרד האקטיבי שהיה גאוותם של מקימי הקיבוץ, וקורא היום ל"מרד" חברתי-עכשווי.

---

¹ Moris Halbwachs, 1992 [1950]. *On Collective Memory*, Chicago: The University of Chicago Press. pp. xi-xiii, 1-16.

פתח דבר:

זיכרון השואה ודפוסי הנצחת השואה במדינת ישראל השתנו לאורך השנים כתוצאה מאירועים היסטוריים ותהליכים חברתיים-פוליטיים שהתרחשו מאז ועד היום.² עם זאת, חרף השנים הרבות שחלפו, התהפוכות והאירועים השונים, מהווה זיכרון השואה רכיב משמעותי בזהותה של החברה הישראלית היום. ככל שחולפות השנים הדיון הציבורי בנושא הולך וגובר. יעידו על כך העיסוק בנושא כבר מגן הילדים עד בית ספר התיכון, ריבוי הטקסים הפורמליים והבלתי פורמליים, הנסיעות לפולין, שהפכו לשלב הכרחי כמעט בתהליך התבגרותם של כל נער ונערה ישראלים, נוכחות השואה בפוליטיקה והייצוג הרב בתרבות הפופולארית הישראלית.³

טקסים הם ביטוי לאופן שבו חברה מבקשת להציג את עצמה, לערכים ולמסרים שהיא חפצה לחרות על דגלה. באמצעותם היא מבנה את הזיכרון הקולקטיבי שלה כחברה, מעניקה פרשנות לאירועים היסטוריים, מבליטה אירועים מסוימים העולים בקנה אחד עם הפרשנות הרצויה לה ומעמעמת או משמיטה אירועים אחרים הסותרים את התפיסה האידיאולוגית שהיא מבקשת להציג.⁴ טקסים, בלשונו של מוריס האלבווקס, הם "סוכני זיכרון"⁵ המשמשים חברות בהבניית הזיכרון הקולקטיבי שלהן ובהנחלת הערכים הרצויים להן. פייר נורה טבע את המושג "מחוזות הזיכרון".⁶ אלו הם אירועים בזמן או מרחבים כמו טקסי זיכרון, מוזיאונים, אנדרטאות, בתי קברות, חפצים ומסמכי ארכיון. תפקידם לייצג את העבר, לשמר

---

² מחקרים רבים עוסקים בשינוי זיכרון השואה במדינת ישראל. אחד המחקרים המרכזיים הוא של נעימה ברזל העוסקת במרכזיותו של זיכרון השואה בשיח הישראלי ובהשתנות השיח לאורך השנים. היא מבחינה בין שתי תקופות עיקריות בתודעה הישראלית ביחס לשואה: השנים הראשונות לאחר השואה עד אמצע שנות ה-50 ומשנות ה-80 ואילך, כשבניהן התרחשו שורה של שינויים סוציו-אקונומיים ופוליטיים שעברה החברה הישראלית ושהביאו לחשיפת שסעים חברתיים ואידאולוגיים ולשבירת האתוס הלאומי. ראו נעימה ברזל, 2000. "תפיסת הגבורה בשואה – בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט", **דפים לחקר השואה**, טז, עמ' 86; דליה עופר עוסקת בריבוי הקולות מבני הדור הראשון והשני ביחס לזיכרון השואה, ברב שיח המתקיים ביניהם, בגיוון, במחלוקות העולות ממנו ובהתפתחותו של רב שיח זה לאורך השנים. ראו דליה עופר, 2010. "עבר שאינו עובר: הישראלית והשואה", **ילקוט מורשת**, 88, 7-39; דליה עופר, 2010, "ההתנגדות וההישרדות היהודית בשואה בעיני החברה הישראלית: בחינתן מחדש בראי משפט אייכמן", **בשביל הזיכרון**, 28-35.

³ ליאת שטייר-לבני מדישה את מרכזיותה של טראומת השואה בחברה הישראלית ובהשפעתה על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. לטענתה, ככל שמתרחקים בזמן מהשואה, דווקא גובר העיסוק בנושא. בספרה היא מביאה דוגמאות רבות מהתרבות העכשווית הממחישות טענה זו. ראו ליאת שטייר-לבני, 2014. **הר הזיכרון יזכור במקומי, הזיכרון החדש של השואה בתרבות הפופולארית בישראל**, תל אביב: רסלינג, עמ' 27.

⁴ חוקרים רבים עוסקים בתפקידם של טקסים בחברה המודרנית, למשל: עדנה לומסקי-פדר, 2005. מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל, **מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות** 42 (3), עמ' 356-357; מעוז עזריהו, 1995. **פולחני המדינה – חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**, המרכז למורשת בן גוריון, באר שבע, עמ' 1-12; אפרת קנטור, 2007. **'בעצמם הם כותבים להם שיר': עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978**, באר שבע ורמת אפעל: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ויד טבנקין, עמ' 291; ליאת שטייר-לבני, 2015. תם הטקס: הטקס האלטרנטיבי בתיאטרון "תמונע" בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה, **דפים לחקר השואה**, מאסף כח, המכון לחקר תקופת השואה ובית לוחמי הגטאות, עמ' 31.

Yael Zerubavel, 1984. **Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition**, Chicago and London: The University of Chicago press, p. 5.

Halbwachs, 1992 [1950]. pp. xi-xiii, 1-16. ⁵

⁶ פייר נורה, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה על הבעיה של המקום", **זמנים**, 43, עמ' 5-13.

אותו ולהעניק לו משמעות. המאבק על דיוקנו של העבר, כפי שהוא מיוצג באמצעות "מחוזות הזיכרון", הוא המאבק על ההווה.

משנת 1949, מדי שנה, מתקיימת במוצאי יום הזיכרון לשואה ולגבורה, באמפיתאטרון הטבעי למרגלות אמת המים בקיבוץ לוחמי הגטאות, עצרת זיכרון בהשתתפות קהל רב, בעיקר תושבי הגליל המערבי ובני נוער.⁷ מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות, חברי תנועת "דרור", עלו על הקרקע ב-19 באפריל 1949, יום השנה השישי לפרוץ המרד בגטו ורשה, ובמעשה זה הביעו את שאיפתם להעלות על נס את המאבק המזוין בגטו ורשה, שאחדים ממקימי הקיבוץ לקחו בו חלק.⁸ באותו מעמד התקיימה העצרת הראשונה. במשך שנים הייתה זו העצרת המרכזית של תנועת "הקיבוץ המאוחד". אלפי חברי קיבוצים המשתייכים אל הזרם הזה הגיעו מכל רחבי הארץ. התנועה השפיעה רעיונית על תכניה של העצרת ותמכה כלכלית בקיומה. פעילותם של צביה לובטקין ואנטק צוקרמן, ממובילי המחתרת בגטו ורשה וממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות, הועלתה על נס בעצרת, והם שימשו מופת של גבורה ועמידה יהודית. תעוזתם הוכיחה את צדקת דרכה האידיאולוגית של התנועה, והם גילמו את דמותו של "היהודי החדש",⁹ שלחם בעוז על כבודו ועל כבודו של העם.¹⁰ הדרך שבחרו בה עלתה בקנה אחד עם דרכם של החלוצים בארץ שבחרו בדרך של עשייה, הגנו על יישוביהם ועמדו בעוז מול הקשיים שהתגלגלו לפתחם והושפעה, לתפיסתם של מנהיגי התנועה, מהרוח הארצישראלית ומהחינוך החלוצי שספגו בתנועה טרם מלחמה.¹¹

עד לחקיקת חוק יד ושם בכנסת באוגוסט 1953¹² ולקיומו של הטקס הממלכתי הראשון במוסד זה ב-1956,¹³ הייתה זו העצרת המרכזית לציון אירועי יום השואה. ב-1953 הוזמן חיים גורי לעצב את תוכנה של העצרת – "עשור למרד – משזר בצליל, מקרא, מחול ואש".¹⁴

⁷ המילה "עצרת" פירושה כינוס רב משתתפים ולעתים קרובות נאמרת כחלק מן הצירופים "עצרת עם" או "עצרת זיכרון". המילה "טקס", לעומתה, מעידה על אירוע רשמי ופורמלי, הנערך על פי כללים מוכתבים מראש. לפיכך נראה שהבחירה במילה "עצרת" איננה מקרית והיא מעידה על האופי העממי שביקשו מארגניה להעניק לה ועל הדגש שביקשו לשים על עצם ההתנסות. אפרת קנטור מציינת שהבחירה במילה "עצרת" מחזקת את כוחם של הזוכים לעומת זכרם של הנספים. ראו: קנטור, 2007, עמ' 292.

⁸ צביקה דרור, 2008. **קיבוץ לוחמי הגטאות – סיפור המקום**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, עמ' 50-54.
⁹ לדיון במושגים "היהודי החדש" ו"היהודי הגלוי" ראו למשל אניטה שפירא, 2004. "לאן הלכה שלילת הגלות – סוגיות בזהות הישראלית", **שבות**, עמ' י"ג-ס"א; ליאת שטייר-לבני, 2013. "הקאמבק של הגלות: מיהודי גלותי ליהודי חדש ובחזרה", בתוך: מאירי סנדרה ואחרות (עורכות), **זהויות בהתהוות בחברה הישראלית**, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 461-481.

¹⁰ על הוויכוח הציבורי בארץ בשנות ה-50 על "שתי הדרכים", דרכם של מי שלחמו אל מול דרכם של המוני היהודים שהשלימו עם הגורל ושל אנשי היוזנראטים, שהואשמו באופן גורף כמי ששיתפו פעולה עם הנאצים, ראו יחיעם יויץ, 1991. "שני הסברים לשתי הדרכים", **קתדרה**, 53, עמ' 123-130.

¹¹ תמיכתה של תנועת הקיבוץ המאוחד בעצרת והאדרתם של הלוחמים אשר נשאו את נס המרד והיו ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות מוצגת בשלושת המחקרים העיקריים העוסקים בהנצחה בקיבוץ לוחמי הגטאות. ראו רוני שטאובר, 2000. **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 227; קנטור, 2007, עמ' 254, 286, 290; מיכה באלף, 2008. **קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה בתנועה הקיבוצית**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, עמ' 37-38.

¹² דיון מפורט במהלכים שקדמו להקמת יד ושם ולחקיקת חוק יד ושם ראו שטאובר, עמ' 61-64; 157-159.

¹³ עזריהו, עמ' 11.

¹⁴ טקסט עצרת העשור שכתב חיים גורי שמור בתיק מס' 11991, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

העצרת נפתחה בתופים ובחצוצרות והתבססה על טקסטים מקוריים ולא על כתביהן של דמויות ידועות.¹⁵ על בסיס המבנה והתכנים שהתווה באותה שנה התקבעה במהלך שנות ה-60 מתכונת קבועה פחות או יותר לעצרת הזיכרון. החלוקה לשלושה פרקים ("קינת החורבן", "קול המרד" ו"בשורת התקומה"), קריאת הפתיחה ("יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב") ואלמנטים מבניים ותוכניים אחרים נשתמרו עם שינויים קלים בלבד עד שנות ה-90, אך לקראת סוף שנות ה-90 חלו שינויים צורניים ותוכניים במתכונת העצרת.

עם השנים הפכה העצרת לאירוע מרכזי הזוכה לסיקור תקשורתי רב. פוליטיקאים, אנשי ציבור, אנשי צבא ואנשי רוח מן השורה הראשונה פותחים את האירוע, ובתום חלק הנאומים מתקיים מופע אמנותי. עם דעיכת מעמדה וחוזקה של תנועת הקיבוץ המאוחד בשנות ה-70, פחתה משמעותית מעורבותה בעצרת הזיכרון.

עבודת מחקר זו בוחנת את עצרת הזיכרון על שלל מרכיביה ואת השינויים שחלו בה משנות ה-90 של המאה העשרים ועד 2016, תוך ניתוח מאפייני הטקסים בשנים אלו לאור השינויים שחלו בשיח הציבורי הכללי ביחס לשואה ולאופני הנצחתה ובחינת השפעתם של שינויים אלה על תכניה של העצרת. כמו כן עוסקת העבודה באופן שבו השינויים שחלו בעצרת משקפים את השינויים האידיאולוגיים שבית לוחמי הגטאות, כמוזיאון השני בגודלו בארץ להנצחת השואה, קיבל על עצמו ומבקש באמצעותם להשפיע על הזיכרון הקולקטיבי.

קורפוס

למעלה מעשר שנים אני עובדת בארכיון בית לוחמי הגטאות ומעורבת בתחומים שונים במוזיאון, הקרוי בפי עובדיו "הבית". ההיסטוריה של מקימיו ושל המקום, השינויים שעבר, המורשת והמסורת שלו, כמו גם הלבטים שאנשיו מתלבטים בהם בנוגע לאופיו ולהמשך דרכו, מרתקים בעיניי, וזו אחת הסיבות שהביאו אותי לבחור בנושא המחקר.

קורפוס המחקר מתבסס על חומר ארכיוני השמור בארכיון בית לוחמי הגטאות, בחטיבה ששמה "תולדות בית לוחמי הגטאות". בעבודה נערכה בחינה שיטתית של מרכיבי העצרת לאורך השנים ונבדקו כל העצרות מראשית שנות ה-90 ועד 2016. החומר כלול את תכניות העצרות המפורטות את תוכנית האירוע: המכובדים שהוזמנו לשאת דברים בעצרת ונאומיהם, הדוברים מטעם בית לוחמי הגטאות ודבריהם, החלוקה התוכניתית לפרקים, קטעי הקריאה שנבחרו, קטעי הנגינה והשירה, "דבר הלוחמים", שמות מדליקי המשואות, מוצאם וקורותיהם ושאר המשתתפים. כמו כן נבחנו צילומי הווידאו של העצרות ותצלומי הסטילס, שבהם ניתן לצפות במרכיבים הוויזואליים של העצרת: עיצוב הבמה, מצעד לפידים, קטעי מחול, מפגן דגלים, מטחי כבוד וכדומה. אלמנטים אלו מלמדים על מוטיבים ותיקים המלווים את העצרת

¹⁵ באלף, עמ' 39.

מאז יומה הראשון, על השתנותם ועל מוטיבים חדשים שהתווספו לאורך התקופה הנחקרת. מוטיבים אלו מעידים על התמות והערכים שהעצרת מקדמת ועל המשמעויות שאותן מבקשים מארגני העצרת להדגיש, כפי שהם באים לידי ביטוי באירוע שנתי מרכזי זה. חומרי הווידיאו, תצלומי הסטילס ותוכניות העצרות מספקים אפשרות לניתוח תוכן רב ממדי: אודיו-ויזואלי וטקסטואלי. צילומי הווידיאו של העצרת מספקים תמונה מקיפה של האירוע, שכן לצורך צילום העצרת נשכרו שירותיהם של צלמים מקצועיים. הצילומים כוללים את העצרת כולה מתחילתה ועד סופה, ובכלל זה חלק הנאומים, המופע האמנותי וצילומים של הקהל היושב באמפיתאטרון. משנות ה-90 ואילך נשתמרו צילומי הווידיאו של העצרות (קלטות VHS, קלטות BETACAM ותקליטורי DVD). תוכניות העצרות, הכוללות את הוראות הבימוי, את שמות המשתתפים ואת הטקסטים הנקראים זמינות אף הן, ומהוות השלמה טקסטואלית לצילומי הווידיאו. לעתים נלוות אליהן הערות עריכה של מארגני העצרת. תצלומי הסטילס מטבעם "מקפאים" רגע וממקדים את תשומת לבו של המתבונן/ת בזווית הצילום ובשבריר שנייה שנתפסה בעדשת המצלמה. להשלמת התמונה נעזרתי גם בחומרים ארכיוניים משלימים כמו מכתבים שנשלחו אל בית לוחמי הגטאות בעקבות עצרת זו או אחרת, פרוטוקולים של ישיבות שנערכו לפני קיומה של עצרת או לאחריה, כרזות שהודפסו לקראת העצרת וכדומה.

שדה המחקר

שדה המחקר שעליו נשען המחקר הנוכחי נחלק לשלושה חלקים. הדיון בזיכרון קולקטיבי ובנחיצותם ובקיומם של טקסים בחברה המודרנית הוא הראשון. השני עוסק בהנצחת השואה במדינת ישראל ובדרכי השתנותו של הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ואילו השלישי עוסק בהנצחת השואה בתנועת הקיבוץ המאוחד ובקיבוץ לוחמי הגטאות.

א. זיכרון קולקטיבי

מוריס האלבווקס מבחין בין זיכרון אוטוביוגרפי לזיכרון קולקטיבי.¹⁶ לדבריו הזיכרון האוטוביוגרפי מורכב מאירועים שהיחיד חווה בחייו, ואילו זיכרון קולקטיבי מבוסס על אירועים שלא נחוּו באופן אישי על ידי היחיד כי אם הועברו אליו על ידי אחרים. זיכרון זה מיוצג בין היתר על ידי חגיגות או ימי זיכרון בהתכנסויות קהילתיות.¹⁷ במקרים אלה הזיכרון מאוחסן ומפורש על ידי המוסדות החברתיים, כדוגמת מוזיאונים ומארגני טקסים ציבוריים. אלו הם, אליבא דהאלבווקס, "סוכני זיכרון".¹⁸ באמצעות "סוכני זיכרון", כדוגמת מערכות חינוך,

¹⁶ Halbwachs, 1992, pp. 46-51.

¹⁷ Lewis Coser, A, Introduction: Maurice Halbwachs 1877-1945, in Halbwachs, Moris, 1992 [1941; 1952]. **On Collective Memory**, Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 23-24.

¹⁸ Halbwachs, 1992, pp. 37-40; 46-51.

מוזיאונים, ספרי לימוד וכדומה, מתעצב הזיכרון הקולקטיבי של החברה. לטענת האלבווקס, הזיכרון של האדם הפרטי מושפע מן הזיכרון הקולקטיבי של הקבוצה או הקבוצות שאליהן הוא משתייך. המוח האנושי מייצר זיכרון בהשפעתה של החברה הגורמת לו לעצב אותו ולהעניק לו משמעות. למעשה רק כשהאדם חולם הוא מתנתק מהשפעת החברה והוא אינו מושפע מהזיכרון הקולקטיבי שלה.¹⁹ ג'יימס יאנג עוסק במתח המתקיים בין סוכני זיכרון שונים, המתחרים ביניהם על קביעת אופיו של הזיכרון. סוכני זיכרון מטעם המדינה מנסים לעצב זיכרון ממלכתי, לעומתם פועלים סוכני זיכרון עצמאיים המנסים לשנות את הזיכרון הממלכתי ולהעניק לו משמעויות חדשות.²⁰

האלבווקס מבחין בין המחקר ההיסטורי לבין הזיכרון וטוען שכל אחד מהם מייצג באופן שונה את העבר. לטענתו, המחקר ההיסטורי מתנהל במנותק מן המציאות החברתית והפוליטית, ואילו הזיכרון פועל בתוכה וניזון ממנה.²¹ לפיכך הזיכרון הקולקטיבי נמצא בתהליך מתמיד של שינוי, והוא מתעצב בהתאם לצרכיה של החברה. אירועים מסוימים זוכים להבלטה, ואחרים נדחקים אל השוליים. אותו אירוע עשוי לקבל פרשנות שונה בתקופות שונות על ידי אותה קבוצה חברתית. הזיכרון הקולקטיבי הוא פונקציונאלי ומשתנה והוא מייצג את האידיאולוגיה העכשווית של קהילה יותר מאשר את עברה. הזיכרון הקולקטיבי מתעצב על ידי החברה תוך כדי עיבוד סלקטיבי של האירועים ההיסטוריים והתאמתם לשיח הציבורי ולצרכיה.²²

בארי שוורץ²³ חולק על טענתו של האלבווקס בדבר נטייתו של הזיכרון הקולקטיבי להתעצב ולהשתנות במנותק מהעובדות ההיסטוריות ולהתעצב אך ורק לפי צרכי ההווה. שוורץ מציע לשלב בין גישה אבסולוטית הקובעת שמשמעותם של האירועים נעוצה באירועים עצמם לבין גישה יחסית הטוענת שמשמעותם של האירועים נעוצה בנקודת המבט של המתבונן. הוא טוען כי הזיכרון אינו יוצר את העבר ההיסטורי, כי אם מתווך בינו לבין האירועים הפוליטיים והחברתיים המתרחשים בהווה. בהסתמך על הבחנותיו אלה, ניתן לטעון כי העצרת מייצרת זיכרון המשלב בין העבר ההיסטורי של השואה לבין אירועי ההווה המתרחשים במציאות הישראלית. כתוצאה מתהליך תיווך זה, מחדד שוורץ את טענתו של האלבווקס, מתגבשות פרשנויות שונות לאירועי העבר, חלקן מעצימות אירועים מסוימים, אחרות משתיקות את אותם אירועים בדיוק ומבליטות אחרים, והעבר מנוצל באופן סלקטיבי בהתאם לצרכים

---

¹⁹ Halbwachs, 1992, pp. 38-40; 51.

²⁰ Edward James Young, 1991. "Israel's Memorial Landscape: Shoah, Heroism and National Redemption", in: Peter Hayes (ed.), **Legacy of the Holocaust**, Northwestern, p. 281.

²¹ Moris Halbwachs, 1980 [1925]. **The Collective Memory**, New York: Harper & Row, pp. 78-87.

²² Halbwachs, 1992, p. 183

²³ Barry Schwartz, 1982. "The Social Context of Commemoration: A study on Collective Memory", **Social Forces**, 61 (1982), The University of North Carolina: p. 376.

ולמציאות של החברה.²⁴ לאור הבחנותיהם של האלבווקס ושוורץ ובהשוואה לעצרות בעשורים הראשונים, מציגה עבודה זו את השינויים החלים בזיכרון הקולקטיבי המיוצג בעצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות ומעלה סיבות להשתנות זו, ואת הקשר בין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי בטקסים אלה.

פייר נורה מבחין אף הוא בין זיכרון קולקטיבי והיסטוריה ורואה בהם מושגים מנוגדים. "הזיכרון הוא החיים, הוא הנישא תמיד על ידי קבוצות חיות", קובע נורה, ולכן הוא משתנה ומתפתח, נתון לדינמיקה של היזכרות ושכחה.²⁵ הזיכרון "ניזון מזיכרונות מטושטשים",²⁶ נאחז בתצלום, בחפץ. מספר הזיכרונות רב כמספר הקבוצות. ההיסטוריה, לעומתו, היא שחזור בעייתי של מה שכבר איננו. היא פעולה אינטלקטואלית ומחלנת, ובשל כך מזמנת ניתוח ושיח ביקורתיים. הזיכרון תמיד חשוד בעיניה, ולכן היא מנסה לדחוק אותו. הזיכרון לעומתה, טוען נורה, "הוא פענח של מה שהננו לאור מה שאיננו עוד".²⁷ הוא נתון תמיד לשינויים ולמניפולציות, מסגל לעצמו רק את הפרטים המועדפים עליו.

נורה טבע את המושג "מחוזות הזיכרון".²⁸ אלו הם אירועים בזמן או מרחבים כמו טקסי זיכרון, מוזיאונים, אנדרטאות, בתי קברות, חפצים ומסמכי ארכיון. תפקידם לייצג את העבר, לשמר אותו ולהעניק לו משמעות, לעצור את השכחה, להעניק למוות חיי אלמוות. הם נוצרים כדי לייצר זיכרון קולקטיבי. "מחוזות הזיכרון" כפופים להיסטוריה ולזיכרון גם יחד ולמשחק ביניהם. הם מרתקים בזכות נטייתם להשתנות ולהסתעף. המאבק על דיוקנו של העבר, כפי שהוא מיוצג באמצעות "מחוזות הזיכרון", הוא המאבק על ההווה.

טקסי זיכרון הם "מחוזות זיכרון". באמצעותם ובאמצעות אלמנטים תרבותיים המרכיבים אותם מתקיים ניסיון לשמר את הזיכרון ולהקנות לו ממד מוחשי. כפי שניתן ללמוד מהמחקר הענף בתחום, שינויים ומגמות הנצפים בטקס מעידים על השתנותו של הזיכרון הקולקטיבי של קהילה כתוצאה משינויים אידיאולוגיים, חברתיים ותרבותיים שהיא מושפעת מהם.²⁹ הטקס הוא מחד גיסא השתקפות של הזיכרון הקולקטיבי ומאידך גיסא ניסיון להשפיע עליו. מחקר זה בוחן את העצרת כ"מחוז זיכרון" ואת השתנותה ביחס להשתנותו של הזיכרון הקולקטיבי.

Schwartz: 393²⁴

²⁵ נורה, עמ' 6

²⁶ שם: 6

²⁷ שם: 13

²⁸ שם: 15

²⁹ ראו את מחקריהם של עדנה לומסקי-פדר, 2005, יעל זרובבל, 1984, שגית מור, 2009. "עיצוב מועדי הזיכרון של מדינת ישראל – זירת התגוששות תרבותית, אידיאולוגית ופוליטית", **עלי מועד** 27, עמ' ליאת שטייר-לבני, 2015, ואפרת קנטור, 2007, שהזכרו לעיל.

ג'ואן הריסון עוסקת בטקסי זיכרון בבתי ספר בישראל.³⁰ היא מבססת את מחקרה על עבודותיהם של סוציולוגים ואנתרופולוגים³¹ הרואים בחיים הטקסיים חלק בלתי נפרד מהחיים בחברה המודרנית וכרכיב מרכזי בתהליכי חיברות המתרחשים בה, שתפקידם לחנך את האזרחים לאורה של "הדת האזרחית" של המדינה המודרנית. לפיכך, היא טוענת, יש לטקסים בעידן המודרני תפקיד חשוב ב"תהליכים של הבניה חברתית, פירוק ויצירה מחדש של ערכי קהילה".³² באופן דומה, טוענת עדנה לומסקי-פדר,³³ טקסים הם כלי בידי מנהיגים להעברת ערכים ומסרים חברתיים ואידיאולוגיים ולביסוסם. עם זאת, היא טוענת, לטקסים יש גם כוח חתרני. יעל זרובבל,³⁴ שגית מור,³⁵ ליאת שטייר-לבני,³⁶ אפרת קנטור³⁷ ואחרים טוענים כי טקסי זיכרון הם ביטוי לזיכרון קולקטיבי של קהילה ולצורך שלה להשתתף בשיח הציבורי ולהשפיע עליו. טקסים מבנים זיכרון על ידי פרשנות סלקטיבית של האירועים ההיסטוריים, הבלטת אירועים מסוימים והשכחתם של אחרים בהתאם לאמונות ולאידאולוגיות של החברה המקיימת אותם. טקסים המתקיימים מדי שנה בשנה, כדוגמת העצרת בלוחמי הגטאות, הם בעלי חשיבות עבור החברה משום שבאמצעותם, בין היתר, היא מעצבת את דמותה ואופייה כחברה.

כפי שיוצג בהמשך, זיכרון השואה ודמותה של הנצחת השואה במדינת ישראל השתנו לאורך השנים כתוצאה מאירועים היסטוריים ומתהליכים חברתיים-פוליטיים-תרבותיים שהתרחשו מאז ועד היום. שינויים שחלו בזיכרון השואה בשיח הציבורי הכללי השפיעו גם על קהילות קטנות יותר כמו קהילת קיבוץ לוחמי הגטאות והמוזיאון הפועל בקרבה. בהתבסס על תאוריות העוסקות בעיצוב הזיכרון, מניח המחקר הנוכחי מחד גיסא כי האופן שבו מוצגים אירועי העבר בעצרת הוא ביטוי לשינויים שחלו בזיכרון השואה בשיח הישראלי. מאידך גיסא, העצרת מהווה גם ניסיון להשפיע על עיצוב זיכרון השואה במדינת ישראל, על השיח הכללי ועל דמותה של מדינת ישראל העכשווית.

---

³⁰ ג'ואן הריסון, 2002. הבניה חברתית של טקסי זיכרון אזרחיים בבתי ספר בישראל, בתוך: **חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים**, עורכים: נאוה מסלובטי ויעקב עירם, הוצאת רמות אוניברסיטת תל אביב, 374-351.

³¹ הריסון מתבססת בעיקר על מחקריהם של ויקטור טרנר, 1988, פיטר מקלרן, 1989, מיכאל חזן, 1998, מ"ד שיפמן, 1968.

³² הריסון, 2002, עמ' 351.

³³ לומסקי-פדר עוסקת בתפקידם ובהשפעתם של טקסי זיכרון במערכת החינוך, ראו לומסקי-פדר, עמ' 357-356.

³⁴ Zerubavel, Yael, p. 5.

³⁵ שגית מור, 2009, עמ' 25.

³⁶ שטייר-לבני, 2015, עמ' 131.

³⁷ קנטור, עמ' 291.

ב. זיכרון השואה בישראל

המחקר הקיים עוסק בהתפתחות זיכרון השואה לאורך השנים ובהשפעתם של אירועים היסטוריים, חברתיים ופוליטיים על הנצחת השואה במדינת ישראל. דניאל גוטוין מזהה שלוש תקופות עיקריות בהשתנות תודעת השואה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.³⁸ את הראשונה הוא מכנה "תקופת הזיכרון המשוסע". תקופה זו מתחילה עם הגעת הידיעות הראשונות על האסון המתחולל באירופה, ובה משתלבים מחד גיסא הזדהות עם הקורבנות ועם סבלם, ומאידך גיסא ביקורת על התנהגותם ושימוש בזכרם. השואה שימשה כצידוק לתביעה כלפי חוץ למדינה לעם היהודי, וכלפי פנים כהכחה לצדקת דרכה של הציונות. מרד הגטאות שימש כמופת להתנהגות יהודית, וכלפי מי שלא התנגדו נשמעה ביקורת. תקופת "הזיכרון המולאם" ראשיתה עם משפט אייכמן. העדויות הביאו להזדהות עם הקורבנות, והביקורת כנגדם פחתה. לקח השואה העצים את תחושת "העולם כולו נגדנו" והצדיק את המדיניות הביטחונית, אך גם הודחק בעת הצורך כדי לאפשר נורמליזציה של קיום, בלשונם של גוטוין.

כפי שיוצג להלן, מחקרים מראים כי משלהי שנות ה-70 ואילך חווה החברה הישראלית ירידה בלכידות החברתית, מיתוסים שונים כמו "היהודי החדש" ו"כור ההיתוך" נפצו, ובמקומם צאו ועלו רעיונות אחרים כמו "חזרה לגלות" ואימוץ מחודש של סממנים תרבותיים מן התרבות שנשכחה. בנוסף החלה להתבסס חברה רב-תרבותית ופולורליסטית, המכירה במגוון זהויות ונרטיבים המרכיבים אותה, חברה ישראלית "מופרטת", פסיפס של רצונות ומאויים וסיפורים אישיים, ובמקביל נוצרו נרטיבים פוסט מודרניים ופוסט ציוניים.³⁹ גם דרכי ההנצחה השתנו, ואל טקסי ההנצחה הציבוריים המסורתיים נוספו התכנסויות וטקסים אלטרנטיביים.⁴⁰ העבודה בוחנת כיצד שינויים אלו – או היבטים מסוימים שלהם – נותנים את אותותיהם בעצרת המתקיימת בלוחמי הגטאות.

אוחנה וויסטרין⁴¹ בדקו את נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות ובהשתנותם לאורך שנות קיומה של המדינה אל תוך שנות ה-90. לטענתם הזיכרון הקולקטיבי מורכב ממיתוסים ומסמלים שהחברה יוצרת לעצמה. מיתוסים אלה מבקשים לעגן את העבר בהווה. הם חשובים יותר מהעובדות ההיסטוריות, והם נוטים להתבסס, להשתנות ולהיעלם,

³⁸ דניאל גוטוין, 1998. "הפרטת השואה – פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", **דפים לחקר השואה**, מאסף טו, עמ' 7-9.

³⁹ המבוא לספרה של ליאת שטייר-לבני, **הר הזיכרון יזכור במקומי**, עוסק בהרחבה בהתפתחות זיכרון ותודעת השואה במדינת ישראל עד העשור השני של המאה ה-21 ומציג את המחקר הענף בתחום.

⁴⁰ ראו גל חרמוני ואודי לבל, 2013. "כיצד זוכרים דם?" הפוליטיקה של טקס יום הזיכרון האלטרנטיבי", בתוך: סנדרה מאירי, יעל מונק, עדיה מנדלסון-מעוז וליאת שטייר ליבני (עורכות), **זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית**, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 205-227; ליאת שטייר-לבני, 2015, עמ' 131-150.

⁴¹ דוד אוחנה ורברט ויסטרין, 1997. "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", בתוך: ד' אהובה ור"ס ויסטרין (עורכים), **מיתוס וזיכרון – גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 7-31.

ובמקומם עולים וצומחים חדשים. החברה הישראלית עברה מאתוס של חברה חלוצית והירואית לאתוס של חברה צרכנית ותקשורתית, ובהתאם לכך השתנו המיתוסים שהיא מקדשת. לטענתם, גם בדימויה של השואה חלו שינויים. מאירוע שנתפס כשיאו של חוסר אונים יהודי בגלות, קיימים היום בציבור הישראלי צורך עז להזדהות עם הסבל הפרטי וגישה הומניסטית-אוניברסלית לסבל אנושי, ואילו הצורך להפגין גילויים הירואיים פוחת.⁴²

אניטה שפירא סוקרת את התמורות שחלו במושג "שלילת הגלות" לאחר קום המדינה ואת האירועים המרכזיים שהביאו לשינוי בתודעת הציבור הישראלי ביחס לגלות עד למצב שבו הזהות הישראלית נמצאת, לטענתה, בדיאלוג מתמיד עם העבר היהודי, עם המסורת ועם הזהות היהודית.⁴³

במאמר בשם "הקאמבק של הגלות"⁴⁴ דנה ליאת שטייר-לבני במושג "שלילת הגלות" ובאופן שבו הייתה הגלות נכחת גם כאשר הציגות שללה את "העולם הישן" ואת הגלות. היא עוסקת בחזרתה של הגלות אל הזהות הישראלית העכשווית ובתהליכים שהביאו לכך. חזרה זו של הגלות מאפשרת, לטענתה, קיומן של תרבויות, זהויות וזיכרונות מארצות שונות שבהן התקיימה הגלות היהודית. במקביל אפשרה חזרה זו את כניסתה של השואה אל מרכז התרבות הישראלית.

בשני מאמרים שפרסם רז-קרקוצקין הוא מבקש להציע את המונח "חיוב הגלות".⁴⁵ לטענתו גישה חיובית אל הגלות תביא להכרה בעברם של המזרחים ושל העם הפלסטיני. שלילת העבר היהודי מאפשרת גם את המשך ההתכחשות לעבר הפלסטיני. לטענתו, ההיזכרות היא פתח להכרה באחריות לדיכוי.⁴⁶ תודעת המיעוט המעוגנת במושג הגלות משמשת לקביעות הנורמות המוסריות של ההווה. חיוב הגלות מאפשר הכרה בפלורליזם ובמסורות שהודרו על ידי האידאולוגיה ההגמונית.

גוטוין מזהה תקופה זו בזיכרון הקולקטיבי הישראלי ביחס לשואה כ"תקופת הזיכרון המופרט".⁴⁷ לטענתו, תחילתה של תקופה זו בשנות ה-80, והיא תוצאה של גורמים שונים: הדילמות שעוררו מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה, ערעור תחושת הביטחון האישי, הירידה בלכידות החברתית והתחזקות אתוס ההפרטה והלכי רוח פוסט-ציוניים. השואה, לטענתו, נתפסת בתקופה זו כחוויה אישית, בבחינת "לכל איש יש שם". ספרי זיכרונות רבים

⁴² ראו אוחנה וויסטרין, עמ' 31.

⁴³ שפירא, 2004.

⁴⁴ ליאת שטייר-לבני, 2013.

⁴⁵ אמנון רז-קרקוצקין, 1993. "גלות בתוך ריבונות – לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית – חלק ראשון", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו), עמ' 22-55; אמנון רז-קרקוצקין, 1994. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית – חלק שני", תיאוריה וביקורת 5 (ב): 113-132.

⁴⁶ רז קרקוצקין, 1994, עמ' 114.

⁴⁷ גוטוין, עמ' 9-10.

של ניצולי שואה רואים אור החל משנות ה-80 ועד היום, עדים ניצולי שואה הופכים למרכיב מרכזי במסעות בני נוער לפולין.

גם נעימה ברזל⁴⁸ עוסקת בהשתנות תפיסת הגבורה בשואה ובמעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט, תוך שהיא משווה בין שתי תקופות: השנים הראשונות לאחר השואה עד אמצע שנות ה-50 לעומת אמצע שנות ה-80 ואילך. תרבות זיכרון השואה של שנות ה-80 שוללת את האתוס הלאומי המלכד ששימש במשך עשורים כמוקד להזדהות קולקטיבית אך נותנת לגיטימיות לזיכרון הפרטי, לעדויות ולעדים. הסיפור האישי הוא זה שמחבר בני נוער ילידי הארץ אל נושא השואה על ידי יצירת חוויה אישית ומרגשת ומביא להזדהות עם הקשיים והחולשה של הנספים והניצולים ולתפיסת ההישרדות בשואה כגבורה.⁴⁹

כותרת ספרה של חנה יבלונקה "הרחק מהמסילה" מרמזת להדרתם של המזרחים מנרטיב השואה הישראלי עד לתקופה שהיא מכנה "שנות ההכלה ואחדות הזיכרון הישראלי".⁵⁰ הדרה זו הייתה חלק ממערכת היחסים המורכבת בין אשכנזים למזרחים בישראל. יבלונקה פורסת את התהליך שעברו המזרחים מאז ימי מלחמת העולם השנייה, דרך העלייה והקליטה בארץ, הדרתם מסיפור השואה הישראלי ועד להתעוררות הדור השני והשלישי ולתביעה, בדרכים שונות, להיכלל בנרטיב זיכרון השואה הישראלי. היא עוסקת באופן שבו הפך סיפור השואה מ"סיפור אשכנזי" למרכיב מרכזי בזהות הישראלית ומעלה את שאלת "אחדות הגורל" או שותפות הגורל היהודי.

ספרה החדש של איבון קוזלובסקי-גולן "מסך של שכחה" עוסק בהיעדר חוויית השואה של יהודי המזרח במדיה ובאמנות בישראל, בהדחת הסיפור מהתודעה הציבורית ובסיבות שהביאו לכך.⁵¹ קוזלובסקי-גולן עוסקת בחלקו של הממסד, ובכלל זה מוסדות ההנצחה, בהדחת סיפור שואת יהודי צפון אפריקה, אך גם בחלקם של בני הקהילות עצמם, ביניהם פוליטיקאים ואינטלקטואלים מזרחים, בדחיקת הסיפור אל השוליים. קוזלובסקי-גולן עוסקת גם בסיבות נוספות כמו מיעוט תיעוד ויזואלי מהמחנות בצפון אפריקה, שהביא להיעדרו של הסיפור מהדימוי הוויזואלי הישראלי של השואה. ספרים אלו וספרות העוסקת בגורלם של יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה משמשים רקע מחקרי להבנת הופעת סיפור שואת יהודי צפון אפריקה בעצרת הזיכרון, המתקיימת בקיבוץ שהוקם על ידי ניצולי שואה מפולין ומארצות אחרות במזרח אירופה.

⁴⁸ ברזל, 2000.

⁴⁹ שם: 100, 112.

⁵⁰ חנה יבלונקה, 2008. **הרחק מהמסילה – המזרחים והשואה**, תל אביב ובאר שבע: הוצאת ידיעות אחרונות ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

⁵¹ איבון קוזלובסקי גולן, 2017. **מסך של שכחה: על היעדר חוויית השואה של יהודי המזרח במדיה ובאומנות בישראל**, תל אביב: רסלינג.

מחקרים עכשוויים, כמו מחקריהם של שטייר-ליבני⁵² ושל גל חרמוני ואודי לבל,⁵³ עוסקים בתופעה חדשה יחסית של טקסי יום השואה המכונים "טקסים אלטרנטיביים", המהווים טקסים חלופיים לטקסים הממוסדים. טקסים אלו נמנעים מלגעת בזוועות השואה, משלבים הומור, אינם חוששים לגעת במיתוסים וב"פרות קדושות" ומתמקדים בגלוי בדיון בהווה ובעתיד ובדרך שבה אירועי השואה משפיעים על החברה הישראלית היום. לאור התבססותם של ז'אנר זה ופרויקט "זיכרון בסלון"⁵⁴ עולה שאלת הרלוונטיות של טקסים ממלכתיים ומוסדיים כדוגמת העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות, עד כמה הם מיושנים ואנכרוניסטיים, פועלים על הרגש בלבד, ואולי יש להחליפם בייצוגים עכשוויים ברוח הזמן, מעוררי דיון, ביקורתיות ומחשבה. מחקר זה עוסק גם במידת ההתמודדות של עצרת הזיכרון בלוחמי הגטאות עם אתגר זה של רלוונטיות ודרכי זיכרון אלטרנטיביות.

ג. הנצחת השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות

שלושה מחקרים חשובים עוסקים בהנצחת השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות, ובכלל זה בעצרת הזיכרון השנתית. מחקרים אלה מציגים את מהותה של ההנצחה בלוחמי הגטאות בעשורים הראשונים לקיומה, ולאורם נבחנים בעבודה זו השינויים שחלו בה משנות ה-90 ואילך. שלושת המחקרים מדגישים את חלקו של בית לוחמי הגטאות בעיצוב מיתוס הגבורה וההתנגדות היהודית בתקופת השואה.

מחקרו של רוני שטאובר "הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים", עוסק בעיצוב זיכרון השואה בשנותיה הראשונות של המדינה ובהנצחה הממלכתית והתנועתית באותן שנים. בשל מרכזיותו של בית לוחמי הגטאות בהנצחת השואה ובקביעת אופיו של יום הזיכרון לשואה ולגבורה בישראל, מקדיש שטאובר חלקים נכבדים בספרו לפעילות ההנצחה בבית לוחמי הגטאות, ובכלל זה העצרות הראשונות שהתקיימו במוסד זה, ובחלקן ובתפקידן של עצרות אלה בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. לטענת שטאובר, תנועת הקיבוץ המאוחד ראתה במרד ערך מחנך לדורות, והדבר שב ועלה בשיח הציבורי, אך בעיקר קיבל ביטוי בעצרות שהתקיימו בקיבוץ לוחמי הגטאות במוצאי יום השואה.⁵⁵ שטאובר עוסק גם בפעילויות נוספות בבית לוחמי הגטאות שנודעה להן השפעה על עיצוב זיכרון השואה בישראל, כמו האיסוף הארכיוני והפרסומים המחקריים. בניגוד לפעילויות אלה שביקשו "לתעד את כל מאפייני הקיום היהודי בתקופת השואה, זכה

⁵² שטייר-ליבני, 2014.

⁵³ חרמוני ולבל, 2013.

⁵⁴ פרויקט "זיכרון בסלון" מציע התכנסויות אינטימיות בבתי פרטיים ועיצוב חוויית זיכרון על ידי המשתתפים, שיח פתוח על זיכרון השואה והשפעתו על החברה הישראלית, במקומם של הטקסים הציבוריים והממלכתיים. <http://www.zikaronbasalon.com>

⁵⁵ שטאובר, עמ' 227.

המרי האקטיבי למעמד כמעט בלעדי בעצרות הזיכרון".⁵⁶ פרק ראשון בעבודה זו עוסק במקומו של מיתוס זה בעצרות המתקיימות משנות ה-90 ואילך ובאילו היבטים חלו בו שינויים.

מחקרו של מיכה באלף⁵⁷ עוסק בהנצחת השואה בקיבוצים ומתייחס אף הוא להנצחה בקיבוץ לוחמי הגטאות, שנבחר על ידי תנועת הקיבוץ המאוחד "להיות ספינת הדגל התנועתית של ההנצחה".⁵⁸ באלף סוקר את העצרות בלוחמי הגטאות מיום היווסדו של הקיבוץ עד ראשית שנות ה-90, מנתח את מרכיבי העצרת ומתעכב על המוטיבים המרכזיים (כגון "דבר הלוחמים", קטעי הקריאה והשירה, ה"זכור", השימוש באש) והשינויים שחלו בעצרת לאורך השנים, כמו גם על החלקים והמוטיבים החוזרים על עצמם ללא שינוי ובמתח הנוצר בין שינוי וקיבוע בטקסים. הוא קובע שמתכונת העצרת לא השתנתה עם חלוף הזמן. הקהל מכיר את התסריט ומצפה לו ומזדהה עם הסמלים ועם המסרים הידועים.⁵⁹

באלף סוקר בהרחבה את העצרת של שנת 1953 ואת העצרות שבאו לאחר משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור, מתוך כוונה לזהות את השינויים שחלו בעקבות אירועים היסטוריים אלה, הנחשבים לנקודות ציון בהתפתחות זיכרון השואה במדינת ישראל. לדבריו שינויים מעטים ומינוריים חלו בעצרת של לוחמי הגטאות. למרות האירועים ההיסטוריים והחברתיים שהתרחשו במדינת ישראל בעשורים אלו, מעט מאוד בא לידי ביטוי בעצרת. לפיו, בניגוד לכך, דווקא הפעילות המוזיאלית של בית לוחמי הגטאות נתנה ביטוי לשינויים שחלו בזיכרון השואה במדינת ישראל. למשל, בשנות ה-80 הוקמה בבית לוחמי הגטאות תערוכת ההתנגדות העוסקת במובנה הרחב של המושג "התנגדות" ובגילוי השונים בתקופת השואה.⁶⁰

באלף עוסק גם במתח שבין הסיפור הקולקטיבי הקיבוצי לסיפורם ולקולם האישי של החברים "שלא נאלם".⁶¹ העצרת, לטענתו, לא נתנה ביטוי לסיפורים האישיים של חברי הקיבוץ, שרבים מהם היו "ניצולי שואה רגילים", שלא לקחו חלק במרידות בגטאות ובפעילות הפרטיזנית ביערות. הוא מתאר את חשיבותו של מפעל גביית העדויות שהוביל צביקה דרור, היסטוריון הקיבוץ, ואת בניית האנדרטה בבית העלמין בקיבוץ וקיומו של טקס יום השואה של חברי הקיבוץ לצד האנדרטה, במנותק מן העצרת המרכזית. מפעל גביית העדויות והאנדרטה נתנו לאחר שנים ביטוי לסיפורים האישיים, לכאב ולאבדן האישיים של חברי הקיבוץ. העצרת

⁵⁶ שם, עמ' 238.

⁵⁷ באלף, 2008.

⁵⁸ שם, עמ' 29.

⁵⁹ שם, עמ' 42.

⁶⁰ שם, עמ' 317. תערוכה זו פורקה באוקטובר 2016.

⁶¹ באלף קרא לספרו **קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה בתנועה הקיבוצית**, ובכך הוא מרמז לדרכים השונות ולגילויים השונים של ההנצחה בתנועה הקיבוצית.

באותן שנים, לטענת באלף, לא נתנה להם ביטוי. הפרק השני בעבודה זו עוסק במתח שבין הציבורי לפרטי בעצרות משנות ה-90 ואילך, ובאופן שבו אירוע המוני זה נותן מקום גם לסיפור, לכאב ולאבדן האישיים.

מחקרה של אפרת קנטור⁶² עוסק בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד בשנים 1948-1978 ובהשתנותו לאורך שלושים השנים הללו. לטענתה כאתר זיכרון, גם בית לוחמי הגטאות משמש זירה למאבקים ומרחב למשא ומתן על מה יוצג בו וכיצד, קרי מה ייזכר ויכונס אל הזיכרון הקולקטיבי ומה יושמט ממנו.⁶³ מנהיג התנועה יצחק טבנקין היה מודע לכוחו של הזיכרון ולחשיבותו והיה מעורב בניסיון להשפיע ולקחת חלק בזיכרון הקולקטיבי המתהווה של החברה הישראלית. קיבוץ לוחמי הגטאות נבחר לטענתה על ידי התנועה ומי שעמד בראשה לשמש "מחוז זיכרון" בלשונו של נורה.⁶⁴ הקיבוץ, שהוקם על ידי מי שנקטו בדרך של אקטיביזם וגבורה יהודית, היה הוכחה לצדקת דרכה של התנועה. קנטור טוענת כי העצרת היא דוגמה לעיצובו של טקסט מהפכני (במובן זה שהוא קול המיעוט שזכה לייצג את הקול הלאומי) וממוסד כאחד, שבאמצעותו ניסתה התנועה לבסס את ערכיה ולקנות לה מקום של כבוד בחברה הישראלית. לטענת קנטור, מאז 1967 ואילך איבדה העצרת מכוחה כאתר זיכרון תנועתי והיא מנוכסת אל הזיכרון הלאומי.⁶⁵ לקיבוץ המאוחד היה באותן שנים מעמד בכורה בנושא עיצוב זיכרון השואה, וכך זכתה העצרת, לטענת קנטור, למעמד ממלכתי יותר. הממלכתיות באה לידי ביטוי בזהות המכובדים שהוזמנו לנאום בעצרת, בהרחבת המושג "גבורה" לגילויי התנגדות נוספים, בקבלת קבוצות נוספות בהגדרה המצומצמת של "עמידה אקטיבית", ובהכללת כלל החברה הישראלית בקהילה הזוכרת. עבודה זו בוחנת את קיומם ומהותם של "אלמנטים מהפכניים" מול "אלמנטים ממוסדים" בעצרות משנות ה-90 ואילך ואת נוכחותו של "קול אחר" השונה מן הקול הלאומי הממלכתי ואת המתח ביניהם. בלשונו של קנטור - המתח שבין הזיכרון המרכזי לבין הזיכרון הנגדי הסולל סיפור אחר.⁶⁶

המחקר הנוכחי בוחן כיצד השינויים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, בזיכרון השואה, באתוס של החברה הישראלית ובמיתוסים שהיא מקדשת באים לידי ביטוי בעצרת בלוחמי הגטאות בעשרים ושש שנה האחרונות וכיצד משקף הטקסט את העמדות האידאולוגיות החדשות של החברה הישראלית; כיצד מתיישבות עמדות אלה עם האידאולוגיה המוצהרת הראשונית של המוסד שהוקם על ידי חברי תנועות הנוער, שלקחו חלק במאבק המזוין בימי מלחמת העולם השנייה; ומה ניתן ללמוד מכך על הזיכרון הקולקטיבי הייחודי של קהילה זו ועל הזהות

⁶² קנטור, 2007.

⁶³ שם, עמ' 314.

⁶⁴ שם, עמ' 35.

⁶⁵ שם, עמ' 301.

⁶⁶ שם, עמ' 291.

המובחנת העכשווית שהיא מבקשת ליצור לעצמה. ממצאי המחקר הנוכחי נבחנים לאור מסקנות מחקריהם של שטאובר, באלף וקנטור שנסקרו לעיל ושעסקו בעשורים הראשונים לקיומה של העצרת.

מתודולוגיה

שלושת תחומי המחקר הללו ישמשו כבסיס להבנת תוצאות המחקר הנוכחי המתבסס על שיטות מחקר איכותני. השתנת זיכרון השואה בישראל, הנצחת השואה בלוחמי הגטאות לאורך השנים והבנת תפקידו של הזיכרון הקולקטיבי בחייה של חברה הם התשתית שבאמצעותה אפרש את תכניה של העצרת. מתודולוגיית המחקר היא ניתוח תוכן פרשני של האלמנטים היוצרים את טקסט העצרת. עשיתי שימוש בניתוח ויזואלי, בניתוח סמיוטי ובניתוח נרטיבי כדי להציע ניתוח פרשני ואידיאולוגי של הנושא הנחקר. העצרת היא מכלול של סמלים המייצרים משמעויות. הפרשנות שנותנת העצרת לאירועי העבר והניסיון להשפיע באמצעותה על ההווה במדינת ישראל ועל העתיד הם ניסיון לקחת חלק בשיח הפוליטי והאידיאולוגי במדינה. הסמלים בעצרת, כמו גם הטקסטים הגלויים, נושאים בחובם מסרים וערכים המנותחים בעבודה זו.

העובדה שבמשך עשורים רבים (מאז 1953)⁶⁷ נשמרה בטקס החלוקה המבנית לשלושה פרקים, ואלמנטים אחרים חוזרים על עצמם משנה לשנה (אך בשינויים כאלה ואחרים) מאפשרת ניתוח השוואתי ובחינה של השינויים ומשמעותם. היחס בין החזרתיות על מבנה העצרת ועל מאפייניה המרכזיים לבין המרכיבים הזוכים לשינויים, מינוריים או דרמטיים, מגלם את המתח שבין הצורך לשמר ולחזור על אלמנטים בטקס, אלמנטים ורגעי שיא המייצרים, כדברי הנדלמן "תבנית תרבותית מנציחה"⁶⁸ – אלמנטים שהקהל מכיר משנים קודמות ומצפה להם, לבין הצורך לשנות ולהתאים את התכנים ואת המסרים לאידיאולוגיה המשתנה.

לפני שניגשתי לבחינת השינויים ומשמעותיהם צפיתי בכל הקלטות העצרות ובחנתי את כל החומרים הארכיוניים הוויזואליים והטקסטואליים, תוך התמקדות במרכיבי העצרת החוזרים משנה לשנה (כגון היחס בין פרקי העצרת, "דבר הלוחמים", מצעד הלפידים, מדליקי המשואות, קטעי הקריאה והמוזיקה וכדומה). בחנתי את מידת השתנותם, את הופעתם של אלמנטים חדשים לאורך השנים ואת היעלמותם של אחרים. בחנתי שינויים אלה לאור נקודות בזמן שבהן קרו השינויים והצעתי הסברים המעוגנים במציאות החברתית-תרבותית-פוליטית הישראלית. בחנתי את השינויים על רקע המחקר הקיים העוסק בעצרות המוקדמות בלוחמי

⁶⁷ "עצרת העשור" לפרוץ מרד גטו ורשה שכתב חיים גורי.

⁶⁸ Don Handelman, 1990. *Models and Mirrors - Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 28.

הגטאות, ובשינויים הכלליים שחלו בזיכרון השואה בישראל. בפרק הסיום הצגתי את ההבדלים בין השנים הנחקרות במחקר הנוכחי לבין העשורים הראשונים.

החברה הישראלית והשואה: שינויים בתודעה

מסיום מלחמת העולם השנייה ועד היום חלו שינויים באופן שבו מתמודדת החברה הישראלית עם השואה. להלן אסקור את ההיבטים העיקריים שבהם נצפים השינויים ואתמקד במיוחד בשינויים שנצפים בשנים הנחקרות: 1990-2016.

מרד וגבורה - עבור רבים בתנועה הציונית ובמוסדות היישוב היהודי הייתה השואה הוכחה נוספת לצדקת דרכה של הציונות.⁶⁹ חברי תנועות הנוער הציוניות שנלחמו למען כבודו של העם היהודי, התקבלו בחום על ידי ההנהגה והאליטה הציונית.⁷⁰ העובדה כי מרד גטו ורשה (שהפך לסמל המרכזי למרות שסוגי מרידות שונים התחוללו גם במקומות אחרים) הובל על ידי תנועות נוער ציוניות חיזקו את הציונות כתשובה לרפיסות הגלותית. המרד הפך במובן זה לישראלי ול"צברי" במהותו ונתק במידה רבה מן הנסיבות ההיסטוריות שבהן התרחש.⁷¹ כך נולד מיתוס גבורתם של לוחמי הגטאות ונטבע הצירוף "שואה וגבורה". באותם ימים רווחה התפיסה כי רוב רובם של הנספים הלכו אל מותם מבלי להתנגד. על פי תפיסתה של הציונות, שנים של חיים בגולה נטלו מהם את היכולת להתמרד ולהשיב מלחמה. רק אותם חברי תנועות הנוער הציוניות שגדלו והתחנכו על ברכי הציונות קמו והתמרדו והשיבו את כבודו של העם היהודי. ההבנה שגם לימוד בסתר, תיעוד, קיום מצוות וכיוצא באלה הם מעשי גבורה והתנגדות התרחשה מאוחר יותר.

מנהיגי הקיבוץ המאוחד אימצו בזרועות פתוחות את שרידי הלוחמים מתנועות הנוער של השמאל בבואם ארצה והאדירו את שמם. הם הדגישו את הקשר שבין מורדי הגטו והרעיונות שהניעו אותם לבין חברי תנועותיהם שעסקו בארץ בהתיישבות ובהגנה עצמית, תוך שהם מתעלמים מדברי ביקורת שהשמיעו אחדים מהמורדים על אוזלת ידם של ההנהגה בארץ ישראל והיישוב להושיט עזרה למיליוני היהודים תחת ארצות הכיבוש ועל תחושת הנטישה הקשה שחשו חברי תנועות הנוער באירופה באותן שנים.⁷² בקיבוץ המאוחד הפך המרד ערך מחנך לדורות הצעירים. לשם כך נדרשה מן הסתם הסכמתם של מורדי הגטאות לקחת חלק בעיצוב המיתוס ההירואי שנבנה סביבם. גיבורי הקיבוץ המאוחד, ובראשם אנטק צוקרמן

⁶⁹ ברזל, 2000. עמ' 89; נעימה ברזל, 1998. **עד כלות ומגד: המפגש בין מנהיגות מרד הגטאות לחברה הישראלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 152, 174; יחיעם ויץ, 1991. "יישוב, גולה, שואה – מיתוס ומציאות" **יהדות זמננו** 6, עמ' 144.

⁷⁰ ראו למשל ברזל, 1998, עמ' 147-155.

⁷¹ דינה פורת, 2011. **קפה הבוקר בריח העשן – מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**, ירושלים ותל אביב: יד ושם ועם עובד, עמ' 223.

⁷² פורת, 2011, עמ' 213, 246-247; ברזל, 1998, עמ' 159. נאומה של צביה לובטקין בוועידת יגור, 29 במאי 1947.

וצביה לובטקין, ואחרים נענו לכך ולקחו חלק בסיפור שסופר.⁷³ פעילותם המחתרתית, ובראש ובראשונה המרד האקטיבי, אומצה על ידי יצחק טבנקין, שראה במרד ערך בעל חשיבות רבה.⁷⁴ סיפור המרד סופר מנקודת מבטם של אנשי התנועה וחלקן של קבוצות אחרות שלקחו בו חלק, כמו הארגון הצבאי היהודי (אצ"י), נפקד ממנו כמעט לחלוטין. סיפורי מרידות שהתרחשו בגטאות אחרים כמעט ולא סופרו, וסיפור הלחימה ביערות קיבל מקום משני.⁷⁵ צוקרמן ולובטקין הפכו דמויות נערצות. טבנקין אימץ באופן אישי את השניים, ונהג לבקרם ולפקוד את העצרת ב"יום המרד".⁷⁶ גבורת הלוחמים וההקרבה הפכו את סיפור המרד לסיפור מיתי.⁷⁷ שילובו בעצרת הזיכרון השנתית בקיבוץ לוחמי הגטאות סייע בהפיכתו לכזה. כאשר החליטה הכנסת ב-1953 על שינוי שמו של יום הזיכרון מ"יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות" ל"יום הזיכרון לשואה ולגבורה", התנגד בית לוחמי הגטאות נחרצות והתעקש להמשיך לכנות את יום הזיכרון בשם "יום הזיכרון הלאומי לחללי השואה ולגיבורי המרד".⁷⁸ עם השנים חלו שינויים במושגים "מרד" ו"גבורה" ובאופן שבו החברה הישראלית מפרשת אותם. חוקרים טוענים כי משפט אייכמן סימן נקודת מפנה בהקשר זה באופן שבו הציבור הישראלי תופש ומפרש את ההתנהגות היהודית בשואה. הסיפורים האישיים נתנו פנים ל"ששת המיליונים", שפכו אור על המציאות הבלתי אפשרית, פרשו שלל דילמות שעמדו בפני מי שהיה שם וחידדו את ממדי הזוועה.⁷⁹ אמנם בין העדים הייתה קבוצה גדולה של לוחמים (מחתרות בגטאות, פרטיזנים, מחתרות במחנות השמדה, חיילים), כמו אנטק צוקרמן, צביה לובטקין ואבא קובנר, אולם רבים מביניהם לא אחזו בנשק.⁸⁰ הם סיפרו על המאמץ המתמשך לקיים את החיים. ספרו של חיים גורי "אל מול תא הזכוכית" תרם תרומה רבה לתובנות אלו ולהרחבת מושג "הגבורה" אל גילויים שונים של התנגדות יהודית בתקופת השואה.

תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים וההערכות לאסון העומד להתרחש הביאו לתחושת חוסר אונים וחרדה בקרב הציבור הישראלי וליכולת הזדהות עם מצבם של היהודים בימי השואה.⁸¹ החרדה, לטענת שפירא, "הייתה מלווה בנוכחות גוברת של השואה בתודעה הכללית". גם מלחמת יום כיפור חיזקה את תחושת שבריריות הקיום היהודי ואת העובדה

⁷³ קנטור, עמ' 289; ברזל, 1998, עמ' 185.

⁷⁴ שטאובר עמ' 227.

⁷⁵ שם, עמ' 248-250.

⁷⁶ על הקשר בין טבנקין ללובטקין וצוקרמן ועל יחסו לשואה ראו ליאור ענבר, 2010. "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד, עבודת גמר מחקרית לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה", אוניברסיטת חיפה, החוג ללימודי ארץ ישראל.

⁷⁷ עזריהו, עמ' 1-11.

⁷⁸ שטאובר, עמ' 240.

⁷⁹ חנה יבלונקה, 2001. מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 139;

⁸⁰ שם, עמ' 105.

⁸¹ שפירא, 2004, עמ' 87-97.

שהתנהגותו של הצבר במצבי מצוקה אינה שונה בהרבה מהתנהגותו של היהודי בגולה.⁸² נחלשה האמונה בכוחו הבלתי מעורער של "היהודי החדש", הצבר, שנחשב עד אז לכל יכול ולבלתי מנוצח.

אירועים אלו הוסיפו לשינוי המושגים "מרד" ו"גבורה" בשיח הישראלי הציבורי, החינוכי והאקדמי על האודות השואה משנות ה-80 ואילך. הם הפכו ממושגים המתארים לוחמה בכוח הזרוע למושגים המתארים צורות שונות של עמידה יהודית כגון "מרי רוחני", מאמץ מתמשך להישרדות, שמירה על צלם האדם, בחירות מוסריות וגילויי אנושיות,⁸³ עדות לכוח החיים של העם היהודי ולצורך לקדש את החיים.⁸⁴

מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט – משפט אייכמן היה גם האירוע שסימן את תחילתו של המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. הייתה זו הפעם הראשונה שבה ניתנה במה פומבית לסיפורים האישיים של ניצולי השואה, לכאב ולאבדן הפרטיים.⁸⁵ תהליך זה מסמן גם את המעבר מתפיסת השואה כאירוע קולקטיבי אל הזדהות עם הסבל הפרטי.⁸⁶ הפרטת הזיכרון ערערה על הלגיטימיות של זיכרון לאומי הגמוני.⁸⁷ השואה הלכה ונתפסה כחוויה אישית, הניצולים העדים הוכרו כאינדיבידואלים. תהליך הפרטת הזיכרון, לטענת ברזל, פירק את הלכידות מחד גיסא, אך מאידך גיסא יצר מצב פרדוקסלי שבו דווקא הזיכרון הפרטי הפך לגורם מלכד.⁸⁸ אולם המעבר התרחש באופן הדרגתי והגיע לשיאו בשנות ה-90. ההזדהות של הציבור הישראלי עם הסיפורים האישיים ועם תחושת חוסר האונים של היהודים בימי השואה הושפעו מאירועים נוספים שהתרחשו במהלך עשורים אלה. ימי ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים הגבירו את החרדה ואת תחושת חוסר האונים והחשש שהשואה עלולה להתרחש שוב. מלחמת יום הכיפורים הייתה, לטענת ויסטריך ואוחנה, השלב האחרון במעבר מחוויה ישראלית קולקטיביסטית לחוויה ישראלית פרטיקולרית.⁸⁹ נשברו האתוס ההירואי וערך ההקרבה העצמית. בנוסף, החברה הישראלית נעשתה יותר ויותר חומרנית ואינדיבידואליסטית. נוצר מקום לריבוי זהויות, להכרה במרחב הפרטי ובצרכיו של היחיד.⁹⁰ מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הביאו לשבירת האתוס

⁸² שם, עמ' 106.

⁸³ לדיון במושגים "התנגדות" ו"עמידה" יהודית בתקופת השואה ראו דן מכמן, 1998. "התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה: הערות עיניות", בתוך: דן מכמן, **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגטאות ויד ושם, עמ' 159-189. מכמן טוען שמושגים אלו מקורם בגישה אפולוגטית, אולם אין להמעיט בתרומתם להבנת התקופה ולהעשרת המחקר בתחום.

⁸⁴ ברזל, 2000 עמ' 95. על משמעות "קידוש החיים" ועל ההבחנה בין מושג זה למושג "קידוש השם" ראו ישראל גוטמן, 1977. "קידוש השם" ו"קידוש החיים", **ילקוט מורשת – כתב עת לתיעוד ועיון**, חוברת כ"ד, עמ' 22-7.

⁸⁵ לעניין המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט ראו: ברזל, 2000; גוטמן, עמ' 52-57.

⁸⁶ אוחנה וויסטריך, עמ' 31-7.

⁸⁷ ברזל, 2000, עמ' 115.

⁸⁸ שם עמ' 96.

⁸⁹ ויסטריך ואוחנה, עמ' 22.

⁹⁰ שם, עמ' 30.

הלאומי המלכד, לשאילת שאלות בנוגע להצדקת שלטון על עם אחר והתחזקות הלכי רוח של ההפרטה וסקטורליזציה.⁹¹

תהליכים אלו סללו את הדרך להבנה עמוקה יותר של העמידה היהודית בשואה, של ההתמודדות היומיומית של היחיד עם המציאות הנוראה. חיי היומיום בשואה נתפסו כהתנגדות וכגבורה. גילויים של חולשה נתפסו כלגיטימיים.⁹² ספרי זיכרונות רבים של ניצולי שואה ראו אור החל משנות ה-80 ושימשו במה לסיפורים האישיים. בזכות עלייתו של הסיפור האישי והאותנטי הפכו העדים, ניצולי השואה, המתלווים למסעות בני נוער לפולין, לגיבורים, ועצם הישרדותם – לניצחון. שינויים אלה נצפו גם בתחומי ההנצחה, החינוך והמחקר. בטקסים רבים הובלט הממד האישי והגבורה הפרטית, בבחינת "לכל איש יש שם", והזיכרונות הפרטיים של הניצולים הפכו לרכיב מרכזי בזיכרון הקולקטיבי.⁹³

ברזל טוענת שהצורך בחיבור בין שואה לגבורה בחברה הישראלית לא נעלם, אך הוא לובש פנים אחרות. השואה עצמה הפכה לגבורה, וכל מי שהיה שם הפך לגיבור בעל כורחו. כך הפכו כל נספי השואה וניצוליה לגיבורים. אולם, לטענתה, דווקא תפיסת "כולם גיבורים" רידדה את משמעות מעשי הגבורה של יחידים וקבוצות בשואה. עובדה זו משבשת את היכולת להבנה מעמיקה של האירועים ומורכבותם בהקשרם ההיסטורי.⁹⁴

היחס לגלות – הציונות ניסתה לברוא "יהודי חדש", החי, פועל ויוצר ב"עולם חדש", ביקשה להציג אלטרנטיבה לגולה.⁹⁵ הגדרתו של "עולם חדש" זה בדמותה של ארץ ישראל, הייתה שונה מ"העולם הישן" שיוצג על ידי הגולה.⁹⁶ הגולה, על פי האתוס הציוני, סימלה את החיים המנוונים שאימצו לעצמם היהודים שחיו בה מאות שנים: העיסוק במסחר ובספרות, החיים הבלתי יצרניים, העליבות וחיי המחסור, קבלת הדין במקרה של פרעות ופוגרומים, חוליי הגוף והנפש. הציונות, לעומתה, הציגה אלטרנטיבה: נפש בריאה בגוף בריא, אדם אקטיבי ופרודוקטיבי, החי במולדתו ואדון לגורלו. הגולה נתפסה כאנטי תזה לציונות. אולם בפועל

⁹¹ גוטווין, עמ' 8-10. ראו גם: Gulie Ne'eman Arad, 2003. "Israel and the Shoah: A tale of Multifarious Taboos", New German Critique 90, Autumn, p. 19.

⁹² ברזל, 2000, עמ' 98-100.

⁹³ שם, עמ' 114.

⁹⁴ שם, 2000, עמ' 114.

⁹⁵ ראו למשל איתמר אבן זוהר, 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948". **קתדרה** 16, עמ' 165-189; שטייר-לבני, 2013, עמ' 463.

⁹⁶ ראו שפירא, 2004; אניטה שפירא, 1995. "דמותו של 'היהודי החדש' בחברה היישובית" בתוך: **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, ירושלים: יד ושם, עמ' 411-424; יחיעם ויץ, 1991. "יישוב, גולה, שואה – מיתוס ומציאות" **יהדות זמננו** 6, עמ' 137-138. ויץ מדגיש כי הצורך לברוא חברה השונה לגמרי מהחברה הגלותית נעשה למעשה "למען אותה חברה, ולא כדי להתנתק ממנה או להתנכר לה"; נורית גרץ עוסקת בדימויים של ניצולי השואה בקולנוע ובספרות ומציגה את דמותו של ניצול השואה בשנות ה-40 וה-50 כ"אחר" המגלם "מציאו מושלם של התרבות וההיסטוריה של הגולה היהודית" שבניגוד אליו נבנתה הזהות והתרבות העברית. ראו נורית גרץ, 2004. **מקהלה אחרת – ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**, תל אביב: עם עובד, עמ' 13. ברבים מסרטים אלה עובר גיבור הסרט, ניצול השואה, תהליך שבסופו הוא פושט מעליו את זהותו היהודית-גלותית ולובש זהות עברית-ישראלית חדשה.

המציאות הייתה מורכבת יותר. הגולה המשיכה להתקיים בתרבות החדשה שהציונות ביקשה ליצור. חוקרים מצביעים על כך שכמו במקרים רבים, גם בניסיונה של הציונות לברוא תרבות חדשה לגמרי חלו מעברים ונדעו השפעות מהתרבות הישנה לחדשה. גם כאשר תנועה לאומית מנסה לברוא תרבות חדשה, הרי היא יונקת ונשענת על מקורותיה ההיסטוריים, ואין אפשרות לזנוח לחלוטין תרבות אחת ולאמץ אחרת.⁹⁷

שפירא מציינת שאף על פי שבשנותיה הראשונות של המדינה המשיכה המגמה של חינוך ל"שלילת הגלות" מכוח האינרציה, הרי שבמקביל "החל מהלך איטי, כמעט מחתרתי, של חזרה אל העם היהודי".⁹⁸ שטייר-לבני טוענת שהיחס לגלות החל להשתנות אט-אט לאחר 1948.⁹⁹ גלי העלייה ההמונית הביאו אתם עולים מארצות שונות ומתרבויות שונות שלא הביעו רצון להתנתק ממורשתם ומתרבותם. כמו כן נוצרה התחושה שמטרתה העיקרית של הציונות הושגה וניתן כעת לחזור ולהתרפק על המסורות והתרבויות הגלותיות. גם המהפך של 1977 נחשב לנקודת ציון ביחס של החברה הישראלית לגולה. אבדן הכוח והפופולריות של מפלגת העבודה הביא גם להיחלשות האמונה באתוס הציוני, כפי שיוצג על ידי מנהיגיה במשך השנים, ובכור ההיתוך שהתווה שלטון מפא"י.¹⁰⁰ דמותו של "היהודי החדש" ירדה מגדולתה ודמותו של היהודי הגלותי החלה לקבל לגיטימיות.

ההכרה בייחודיות אתנית של קבוצות שונות המרכיבות את החברה הלכה והתבססה משנות ה-80 ואילך והובילה לרצון של ישראלים רבים לחזור לשורשים ולתת להם ביטוי גלוי שהוא חלק מזהותם הישראלית. ביטויים גלויים אלה באו לידי ביטוי במסעות שורשים (ובעקבותיהם סרטים וספרי זיכרונות), בהצגות תאטרון שנכתבו במקור ביידיש ותורגמו לעברית, בהצגות תאטרון שהופקו ביידיש, או כאלה שחוזרות אל ההווה היהודית בגולה, בסרטי קולנוע, בסרטי תעודה, באמנות לסוגיה ובספרות יפה, כזו שנכתבה בשנים אלה וכזו שנכתבה לפני עשרות שנים ויותר וזכתה לתרגום עדכני ולהוצאה מחודשת.¹⁰¹ חשוב לציין שמגמה זו קיימת גם אצל מהגרים וצאצאי מהגרים מצפון אפריקה ומאסיה.¹⁰² דינה פורת מציינת שהציונות הגיעה לנקודה שבה היא מסוגלת לאמץ את אלפיים שנות היסטוריה יהודית בגלות.¹⁰³ הקשר לגולה בקרב קבוצות שונות בחברה הישראלית הפך לאחד ממרכיבי הזהות הישראלית העכשווית, המורכבת ממגוון תרבויות וזהויות. כל גל עלייה מחזק את אופייה הרב

⁹⁷ אבן זוהר, עמ' 171.

⁹⁸ שפירא, 2004, עמ' לא.

⁹⁹ שטייר-לבני, 2013, עמ' 466.

¹⁰⁰ אוחנה וויסטרין, עמ' 7-31.

¹⁰¹ לשלל דוגמאות מז'אנרים שונים ראו שטייר-לבני, 2013, עמ' 469-481.

¹⁰² דוגמה לחזרה כזו ניתן לקרוא בספרו של שמעון אדף, 2001. "לא ידעתי שכל זה שלי", רוביק רוזנטל (עורך), בתוך: **קו השסע – החברה הישראלית בין קרע לאיחוי**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 183-188.

¹⁰³ Dina Porat, 1999. "Some Effects of the Holocaust on Israeli Society and Foreign Policy",

Sino-Judaica, p. 168.

תרבותי של ישראל. לטענת שפירא, הזהות הישראלית נמצאת בדיאלוג מתמיד עם העבר, המסורת והזהות היהודיים.¹⁰⁴

שואת יהודי צפון אפריקה - במשך שנים הודר סיפורם של יהודי צפון אפריקה מנרטיב זיכרון השואה הישראלי. הדרה זו מהווה מרכיב במערכת היחסים המורכבת בין מזרחים לאשכנזים במדינת ישראל.¹⁰⁵ לטענת החוקרים היו להדרה זו מספר סיבות: קורות השואה סופרו ונחקרו בעיקר בידי אשכנזים, שהתמקדו בסיפור הקהילות באירופה.¹⁰⁶ בנוסף, סבלם של יהודי צפון אפריקה, שעלו ארצה כקהילות שלמות, התגמד לנוכח סיפורי הזוועה שסיפרו הניצולים מאירופה, וקורותיהם של הראשונים נתפסו כסבל כללי שחוו בתקופת המלחמה. למעשה הדעה הרווחת בקרב הציבור הישראלי עד שנות ה-70 הייתה שהשואה פסחה על יהודי צפון אפריקה והם לא נפגעו ממנה כלל.¹⁰⁷ יתרה מזאת, כיוון שלא היו "שם", הם נתפסו כמי שאינם מסוגלים להבין את מה שהתרחש.¹⁰⁸ בנוסף, המצב המדיני המתוח עם מדינות ערב מנע חיפוש אחר חסידי אומות עולם ממדינות אלה ותחקיר אחר הסיפורים האישיים. כתוצאה מכך הודחק חלקן של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי של השואה. גם בהסכם השילומים נשארו יוצאי קהילות אלה מחוץ לתמונה, ורק שנים רבות אחר כך זכו יהודי תוניסיה, מרוקו, אלג'יריה ורבים מיהודי לוב לפיצויים.¹⁰⁹ גם משפט אייכמן לא יצר שינוי במודעות הציבור הישראלי לקורותיהם של יהודי צפון אפריקה – הם לא זכו בו לייצוג.¹¹⁰ הדרה זו מנרטיב השואה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי הוסיפה נדבך לקרע הקיים בין אשכנזים למזרחים בחברה הישראלית. חנה יבלונקה טוענת שעם משפט אייכמן והקרע שנוצר בעקבותיו בין הזיכרון הקיבוצי כפי שעוצב על ידי ניצולי השואה מאירופה לבין זיכרונם של יוצאי צפון אפריקה, החלו האחרונים במסע ארוך ומתמשך להכרה בסיפורם שלהם ובהנחתו בנרטיב זיכרון השואה הישראלי.¹¹¹

¹⁰⁴ שפירא, 2004, עמ' 109.

¹⁰⁵ יבלונקה, 2008, עמ' 15-23; הנרייט דהאן-קלב, 1999. "זהות, זיכרון ועדתיות: השקר בין זיכרון, זהות צדק, פלורליזם וזכויות אזרחיות", בתוך: עזמי בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 64-65.

¹⁰⁶ Henry Abramson, 2005. A Double Occlusion: Sepharadim and the Holocaust, in **Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Time**, edited by Zion Zohar, New York: New York University Press, p. 285; Seth Ward, 2004. "The Holocaust in North Africa and the Sephardic World", **The International Sephardic Journal**, 1 (1), pp.72-86.

¹⁰⁷ יבלונקה, 2008, עמ' 69; יבלונקה, 2001, עמ' 208.

¹⁰⁸ יבלונקה, 2008, עמ' 76.

¹⁰⁹ להרחבה בנושא הפיצויים ליוצאי ארצות צפון אפריקה ראו יבלונקה, 2008, עמ' 241-267.

¹¹⁰ יבלונקה מציינת שרק עד אחד מיוון נבחר על ידי התביעה להעיד במשפט. בקשתה של התאחדות עולי תוניסיה לייצוג במשפט נדחתה, ואילו השומרים שהופקדו לשמור על אייכמן היו ממוצא מזרחי, מתוך הנחה רווחת באותם ימים שלבני הקהילות המזרחיות לא היה חלק בשואה. יבלונקה, 2008, עמ' 116.

¹¹¹ שם, עמ' 97.

יבלונקה עוסקת במחלוקת בין חוקרים בנוגע לשימוש במילה "שואה" בהקשר לגורלן של קהילות צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה.¹¹² יש הנמנעים משימוש ישיר במילה זו ומעדיפים ניסוחים עמומים יותר כמו "דברי ימי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה תחת השלטון הפשיסטי", רוצה לומר, הרדיפות, הסבל, הפוגרומים וההרג שידעו קהילות צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה – לא ניתן לכנותם "שואה". יתרה מזאת, שימוש במושג "שואת יהודי צפון אפריקה" מגמד את האסון שהתרחש על הקהילות היהודיות באירופה. אחרים גורסים כי גורלן של קהילות אלה הוא חלק מהשואה שהתרחשה על הקהילות באירופה ורק הנסיבות מנעו גורל דומה, כך למשל עולה מן הכותרת של שלוש החוברות של כתב העת "פעמים" בהוצאת יד יצחק בן צבי – "יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה" שיוזכרו להלן.

אירועים היסטוריים ותהליכים חברתיים-תרבותיים-פוליטיים נוספים שהתרחשו בסוף שנות ה-70 ובמהלך שנות ה-80 וה-90 יצרו שינוי והביאו לעיסוק בשואת יהודי צפון אפריקה ולכניסתה אל הזיכרון הקולקטיבי.¹¹³ הקמת תנועת "הפנתרים השחורים" ב-1971 העלתה למודעות את הדרתם של המזרחים בחברה הישראלית. המהפך הפוליטי של שנת 1977 ועליית בגין לשלטון, בתמיכה נרחבת של הציבור המזרחי מחד גיסא והמקום שנתן בגין לשואה בזהות הלאומית של הישראלים כולם, ובכלל זה המזרחים,¹¹⁴ מאידך גיסא, יצרו קרקע פורייה לכניסת סיפורן של קהילות צפון אפריקה לנרטיב השואה הישראלי. יהודה שנהב טוען שממשלת בגין אשר הכירה בכוח האלקטורלי של המזרחים, הנכיחה דיון לגיטימי בפלורליזם עדתי. עקב כך החלה להתפתח בחברה הישראלית רטוריקה של רגישויות לתרבויות אתניות שונות.¹¹⁵ גם הקמת ש"ס כמפלגה חרדית-ספרדית ב-1982, לצד התבססותה של זהות מזרחית-חילונית חדשה, השפיעו רבות על תביעתם של המזרחים לנוכחות בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. שינוי היחס לגלות עד כדי הפיכתה למרכיב מרכזי בזהות היהודית, החשיפה לסיפורים האישיים של הניצולים, לצד ההכרה התרבותית שבני הדור השני והשלישי להגירה מארצות ערב תבעו לעצמם, אפשרו את העיסוק הציבורי

¹¹² יבלונקה, 2008, עמ' 34-37.

¹¹³ שטייר-לבני, 2014, עמ' 117.

¹¹⁴ יבלונקה, 2008, עמ' 103.

¹¹⁵ ראו יהודה שנהב, 2002. "יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הישראלי", בתוך ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ והמאוחד, עמ' 145.

והמחקרי¹¹⁶ בחלק זה של הסיפור¹¹⁷ ובכניסתו ביתר שאת אל תוכניות הלימודים במערכת החינוך.¹¹⁸

כך למשל ב-1982 הוזמן לראשונה ניצול מצפון אפריקה להדליק משואה ביד ושם.¹¹⁹ יום השואה של שנת 1987 עסק, על פי הנחיות משרד החינוך, ב"יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה".¹²⁰ מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות פרסמו שנה קודם לכן שלוש חוברות של כתב העת "פעמים" שהוקדשו ל"יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה".¹²¹ יד ושם פרסם ב-1997 את "פנקס קהילות צפון אפריקה". גם נושא הפיצויים ליוצאי ארצות צפון אפריקה זכה להתקדמות. ב-2005 הוחלט להעניק פיצויים ליהודים שהוחזקו בהסגר במרוקו, אלג'יריה ותוניסיה. ב-2008 הכיר בית המשפט המחוזי בזכאות יהודי תוניסיה שעלו לארץ לפני ה-1 באוקטובר 1953 ונולדו בתוניסיה לפני פברואר 1944 לקבלת תגמול בשל רדיפות הנאצים.¹²² ביצירה האמנותית זכה הנושא לחשיפה ולביטוי. מחד גיסא, טוענת שטייר-לבני, ניכרת הזדהות של בני הדור השני והשלישי להגירה מארצות ערב עם זיכרון השואה הישראלי, אך מאידך גיסא ישנם גם ביטויים היוצאים כנגד ההדרה רבת השנים של המזרחים מנרטיב זיכרון השואה, כחלק מההדרה מהזהות הישראלית, ומביעים ביקורת על הרצון של מזרחים להפוך עצמם חלק מהישראליות על ידי אימוץ של זיכרונות השואה.¹²³

"לקחי השואה" – השואה, כאירוע היסטורי טראומתי שהשפיע רבות ועדיין ממשיך להשפיע על אופייה של מדינת ישראל ועל העם היהודי, משמשת זרמים אידיאולוגיים שונים כ"מנוף" להשמעת לקחים ומסרים מאז ועד היום. יאיר אורון מציין כי הלקחים, ציוניים, יהודיים ואוניברסליים, הנלמדים מהשואה נוכחים בשדה החינוך ובשיח הישראלי הציבורי.¹²⁴

¹¹⁶ דן מכמן מונה כמה מהחיבורים הבולטים בנושא זה. דן מכמן, 1986, "חיבורים חדשים על גורלה של יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה", **ילקוט מורשת**, מב, עמ' 203-208.

¹¹⁷ להרחבה בנוגע לשינויים שהביאו לעיסוק בקורות יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה ראו שטייר-לבני, 2013, עמ' 467-469.

¹¹⁸ אבנר בן עמוס, 1995. פלורליזם בלתי אפשרי? יהודי יוצאי אירופה ויוצאי עדות המזרח בתוכנית הלימודים בהיסטוריה בישראל, בתוך: דוד חן (עורך), **החינוך לקרת המאה העשרים ואחת**, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב עמ' 267-276. יבלונקה טוענת שלמרות העיסוק הגובר במערכת החינוך בשנות ה-80 וה-90 בקורות יהודי צפון אפריקה נותר סיפורן של קהילות אלה כסיפור בפני עצמו, תוך טשטש מכון ככל הנראה בין "השואה" ל"מלחמת העולם השנייה" ובין "ספרדים" ל"עדות המזרח". ראו יבלונקה, 2008, עמ' 173.

¹¹⁹ יבלונקה טוענת שהמפנה שחל ביד ושם בנושא זה בשנות ה-90 מעיד על המפנה שחל בחברה הישראלית. ככל שיד ושם הלך ונעשה מוסד ממסדי שמטרתו לבטא את הזהות היהודית-ישראלית, כך גדל המקום שהוקצה לסיפורן של קהילות צפון אפריקה. יבלונקה, 2008, עמ' 107.

¹²⁰ שם, עמ' 173.

¹²¹ דן מכמן, 1986, עמ' 205.

¹²² יבלונקה, 2008, עמ' 251-267.

¹²³ שטייר-לבני, 2014, עמ' 118-121. לטענתה ניתן להבחין בין שני "אגפי זיכרון" מרכזיים בתרבות הפופולרית הישראלית ביחס לסיפור "המזרחים והשואה". מחד ישנו עיסוק, ברובו דוקומנטרי, בעדויות ממקור ראשון ובסבל ובטראומה של הניצולים מארצות ערב, ומאידך יוצרים אחרים עוסקים בנושא באמצעות "פריזמה עדתית המפרקת ומגחיכה את סמלי השואה".

¹²⁴ אורון, 2011, עמ' 20.

הלקחים הציוניים שוללים את החיים בגולה. ישראל היא המקום הבטוח ביותר לעם היהודי ולשם כך יש להבטיח את קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, מוגנת מפני אויביה. הלקחים היהודיים מדגישים את הצורך באחדות יהודית, במאבק באנטישמיות ובהסתמכות על עצמנו בלבד. לקחים אלה אינם קשורים בהכרח לישראל ולציונות. הלקחים האוניברסליים עוסקים בהיבט האנושי. את השואה חוללו בני אדם לבני אדם. תופעות של גזענות, שנאת חנם והשחתת הדמוקרטיה הובילו לשואה. תופעות מעין אלה לא פסו מן העולם, ויש להתריע מפניהן כדי שאסונות מעין אלה לא יתרחשו שוב וכדי להגן על מיעוטים בכל מקום בעולם. יוסף גורני קובע חלוקה דומה של סוגי הלקחים הנלמדים מהשואה ומצביע על שלוש גישות הנמצאות על הרצף שבין המגמה הצנטריפוגלית למגמה הצנטריפאטלית:¹²⁵ גישה אוניברסלית הרואה זהות בין שואת העם היהודי ורצח עם במקומות אחרים. המחזיקים בגישה ביניים, ציונית אך ליברלית, מדגישים את ייחודיותה של שואת העם היהודי ואת הצורך במדינה יהודית ריבונית וחזקה, אך מתריעים מעמדה קורבנית. בקצה השני של הרצף נמצאים המחזיקים בעמדה הרואה בשואה אירוע יהודי ייחודי ומטפחים "אידיאולוגיה של מצור", כלומר "העולם כולו נגדנו", ועלינו לדאוג למדינה ריבונית וחזקה כדי ששוב לא תתרחש עלינו שואה.

אורן טוען שסביר היה לצפות שהעם היהודי שעבר את השואה יהיה רגיש יותר ביחסו לקורבנות אחרים, אך לא כך הדבר.¹²⁶ אמנם, לטענתו, במערכת החינוך מתמתנת בשנים האחרונות הגישה הציונית ויותר מקום ניתן לגישה האוניברסלית וללמידה יסודית יותר של העובדות ההיסטוריות ולהבנת התהליכים שהביאו לעליית הנאצים לשלטון, אולם אין בכך די ועדיין בישראל ניתן דגש רב מדי ללקחים היהודיים והציוניים, ויש להרחיב את גבולות הזיכרון ואת עיסוק בלקחים האוניברסליים של השואה כחלק אינטגרלי מהמערכת החינוכית והתרבותית.¹²⁷

האופן שבו זיכרון השואה משפיע על הסכסוך הישראלי-ערבי - הנרטיב הציוני בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל יצר פעמים רבות אנלוגיה בין הערבים ובין הנאצים. כלפי פנים תואר המאבק בערבים כחלק מנרטיב "משואה לתקומה" וכלפי חוץ הופנתה דרישה כלפי העולם לעמוד לצדנו במאבק מול העולם הערבי כהמשכו של המאבק בנאצים.¹²⁸ ימי ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים יצרו את ההרגשה ששואה שנייה עומדת להתרחש. הספר "שיח לוחמים" ראה אור באוקטובר 1967 וכלל שיחות שנערכו עם

¹²⁵ יוסף גורני, 1998. **בין אושוויץ לירושלים**, תל אביב: עם עובד, עמ' 254-255.

¹²⁶ אורן, 2011, עמ' 17.

¹²⁷ ראו אורן, יאיר, 2003. **מכאוב ודעת – סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד בישראל ובעולם**, תל אביב:

האוניברסיטה הפתוחה; אורן, יאיר, 2011. "השואה בזהות ובזיכרון היהודי", בתוך: ניצה דוידוביץ ודן סואן (עורכים), **זיכרון ושואה – סוגיות ואתגרים**, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, 2011, עמ' 17-32.

¹²⁸ שטייר-לבני, 2014, עמ' 82-83.

לוחמים בני קיבוצים בנושאים שונים, ובכלל זה השואה, בעקבות המלחמה והאבדות הרבות בנפש שידעה התנועה הקיבוצית. מן השיחות עולה בין היתר שאלת השימוש בכוח. בספר נדפס גם מכתבו של עופר פניגר שנפל במלחמה. את המכתב כתב לחברתו לפני המלחמה לאחר ביקור בבית לוחמי הגטאות.¹²⁹ המכתב הוקרא בעצרת ברצף מ-1970 עד 1995:¹³⁰ "[...] הבטתי בתמונות והבנתי. הבנתי וידעתי שאסור לשכוח. אני מרגיש כי מתוך כל הזוועה צומח ועולה בי כוח עצום להיות חזק. חזק עד כדי דמעות. חזק וחד כמו סכין, שקט ואיום. כזה אני רוצה להיות! אני רוצה לדעת ששוב לא יביטו עיניים תהומיות מאחורי גדרות חשמל! הם לא יביטו כך רק אם אהיה חזק! אם נהיה כולנו חזקים! יהודים חזקים וגאים! לעולם לא נהיה מובלים שוב לטבח! בסיירת היינו כאלה. היינו מהירים, חזקים ושקטים, כמו שדים [...]" המכתב משקף את הנרטיב הציוני באותן שנים, שהיה דומיננטי גם בלוחמי הגטאות, ומותח קו בין השואה לסכסוך הישראלי-ערבי ולצורך לשמור על ישראל חזקה מפני אויביה. החרדה מפני "שואה שנייה" התעצמה לנוכח ההפתעה הגמורה עם פרוץ מלחמת יום כיפור ולנוכח פיגועים שהתרחשו בארץ ובעולם וכוונת כנגד יהודים-ישראלים (רצח הספורטאים באולימפיאדת מינכן ב-1972, פרשת אנטבה ב-1976 ועוד).

ניצול השואה יהודה אלקנה פרסם כבר ב-1988 מאמר בעיתון "הארץ" בשם "בזכות השכחה" ובו מחה על אודות השימוש הפוליטי בשואה.¹³¹ עלינו, לטענתו, להיצמד לחיים ולא לאסון שהתרחש בעבר. על הפוליטיקאים, אליבא דאלקנה, "לשרש את שליטתו של 'היזכור' על חיינו". הוא הבחין בין אלה, המהווים מיעוט, הקוראים "זה לעולם לא יקרה עוד", לבין אלה הקוראים "זה לעולם לא יקרה לנו עוד" ויוצא כנגד הנטייה של רבים מאתנו לראות בעצמנו קורבן אולטימטיבי. נטייה זו, לטענתו, היא "ניצחוננו הטרגי של היטלר". חרדה זו מניעה את יחסנו לפלסטינאים ומקבעת את הקונפליקט. אלקנה מרחיב וטוען כי "ההיסטוריה והזיכרון הקיבוצי הם חלק בלתי נפרד מתרבותו של עם, אך אין, ואסור, לתת לעבר שליטה בקביעת עתידה של חברה ובגורלו של עם".

גולי נאמן-ערד טוענת שזיכרון השואה הישראלי של השנים האחרונות מציע אלטרנטיבה, מתנער מהזיכרון הממוסד, מהפוליטיזציה של השואה ומהמיתוסים שהוכתבו על ידי מי שהנהיגו את המדינה.¹³² הזיכרון החדש מתבסס על מסרים אוניברסליים ומותיר מאחור את העיסוק האמוציונלי והפוליטי. אך לעומתה טוענת שטייר-לבני כי לצד זיכרונות אלטרנטיביים המתנערים מהזיכרון הקבוצי, בשנים האחרונות התרחב מאוד השיח הקושר את השואה עם

¹²⁹ מיכה באלף תוהה מדוע בחרו אנשי לוחמי הגטאות לשבץ דווקא את דבריו של פניגר ולא את דבריהם של הלוחמים המערערים על הצורך בהפגנת כוח ובשימוש בו. ראו באלף, עמ' 310-313.

¹³⁰ המכתב נחקק על לוח ונתלה בכניסה למוזיאון. הוא הוסר במהלך שנות ה-90. ראו משה שנה, 2013.

בראשית הייתה שואה, ירושלים: הוצאת מאגנס, עמ' 392.

¹³¹ יהודה אלקנה, "בזכות השכחה", **הארץ**, 2/3/1988.

¹³² Gulie Ne'eman Arad, p. 26.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני משני צידי המפה הפוליטית.¹³³ לטענתה הפוליטיזציה של השואה, לא רק שאינה דועכת בעשורים האחרונים, אלא נעשה בה שימוש הולך וגובר הן מימין והן משמאל.¹³⁴ דניאל בר טל טבע את המושג "ההרחבה המושגית" (concept expansion). זהו, לטענתו, שימוש מכונן במילים ובמושגים הלקוחים מרפרטואר מושגי השואה בהקשרים אחרים. באופן זה מוחדרת השואה אל תוך הסכסוך, נוצרת האחדה של האויב מעבר לזמן ולמקום, ותחושת הפחד של הישראלים ועמדת הקורבן שלהם מתעצמות.¹³⁵ אם בעשורים הראשונים ההרחבה המושגית, טוענת שטייר-לבני, הייתה בעיקר מנת חלקו של הימין הישראלי, הרי שבשנים האחרונות גובר השימוש שעושה גם השמאל הישראלי בהרחבה המושגית של השואה. מימין נשמעות השוואות בין האויב הנאצי לאויב הערבי כדוגמת אלה שהושמעו בעשורים קודמים ואף נוצרת השוואה בין אנשי שמאל לנאצים, ואילו השמאל יוצר הקבלות בין הישראלים הכובשים לנאצים, בין השואה לנכבה ובין אנשי ימין לנאצים. השואה משמשת זירת התגוששות בין הימין לשמאל, בין הרחבה מושגית המייחסת לערבים את כוונותיהם של הנאצים, לבין זו המציגה את הפלסטינים כקורבנות של מי שהיו קורבנות בעבר.

בעבודת זו אבדוק האם השינויים שחלו בתודעת השואה בישראל נצפים גם בעצרות הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות וכיצד רכיביה השונים של העצרת (הנאומים, טקס הדלקת המשואות, "דבר הלוחמים" עיצוב הבמה, קטעי הקריאה והשירה ועוד) והשתנותם לאורך השנים מעידים על התפתחות זו בתודעת השואה ובזיכרון הקולקטיבי.

העצרת בבית לוחמי הגטאות ומאפייניה עד 1990

א. השנים הראשונות

ביום העלייה על הקרקע, יום השנה השישי לפרוץ המרד, ציינו מקימי הקיבוץ את העצרת הראשונה.¹³⁶ עם השנים הופרד חג העלייה על הקרקע מעצרת הזיכרון והוא נחגג בחג השבועות. יום העצרת כונה "יום המרד", והעצרת הפכה לסמלו של הקיבוץ. בעצרת הראשונה נכחו כ-5,000 איש שהגיעו מקיבוצי הסביבה. נכחו גם מנהיגי התנועה. אנטק צוקרמן וחווקה פולמן, ממקימי הקיבוץ וחברי האי"ל בגטו ורשה, נשאו דברים. בדברי שני הנואמים נקשרו יחד לוחמי מרד גטו ורשה וגיבורי המפעל הציוני.¹³⁷ חווקה גם קראה את

¹³³ ראו שטייר-לבני, 2014, עמ' 79-112.

¹³⁴ שטייר-לבני, 2014, עמ' 80-81.

¹³⁵ בר טל, 2007. לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 112-137.

¹³⁶ דרור, 1984, עמ' 50-54.

¹³⁷ ראו תיק מס' 583 במדור אוספים ותיק מס' 23256 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

ה"זכור" שחובר כנראה על ידי אנטק ויחזקאל רבן¹³⁸ והסתיים במשפט של י"ח ברנר:
"יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי". חווקה, כפי שיוצג בהמשך, חזרה ולקחה חלק בעצרות
עד ערוב ימיה.

אנטק צוקרמן נשא את "דבר הלוחמים": "חשבנו, שזאת הייתה משאם נפשם של חלק גדול
מהם, להגיע למקום הזה, ונראה לי שאנחנו מקיימים את צוואתם על ידי יישוב, המורכב גם
מלוחמי הגטאות, שיישא את שם אלה שנפלו. מקירות הרוסים באנו הנה. ברצוננו להקים
קירות לחיינו, בתים חיים. זאת היא האדמה שלנו, פה נחיה, פה נישא את שמם".

לטענת מיכה באלף שני מוטיבים מרכזיים אפיינו את העצרת הראשונה:¹³⁹ מרכזיות הלוחם
בסיפור השואה ומוטיב האבל. אולם המוטיב הראשון גבר בעוצמתו על השני. בשנים הבאות
עוצב הטקס על ידי אנשי הקיבוץ בשיתוף התנועה, אך לא על פי מתכונת קבועה. הדמויות
המרכזיות היו אנשי תנועות הנוער, וגבורתם נקשרה לגבורתם של אנשי תנועות הנוער,
מיישבי הארץ.¹⁴⁰

ב. עצרת העשור

בשנת העשור למרד הוזמן חיים גורי לכתוב את התסריט לעצרת שתוכננה להיות חגיגת
במיוחד: "עשור למרד – משזר בצליל, מקרא, מחול ואש".¹⁴¹ גורי קבע שלושה חלקים
לעצרת: "קינת החורבן", "קול המרד" ו"בשורת התקומה". לטענת קנטור, החלוקה לפרקים
תאמה את משנתו של טבנקין: החורבן הוא תוצאת הגלות, אך הוא הביא גם למרד ולהצלת
הכבוד היהודי והציוני.¹⁴² במעבר בין פרק המרד לתקומה קרא הקריין: "אל נשכח, אל נשכח/
עלבוננו המר כמותנו / אל נשכח את אשר עוללה גלותנו". הפרק האחרון קיפל בתוכו את
בשורת הציונות. הקמת המדינה היא תוצאה ישירה של החורבן הנורא.¹⁴³ בהקדמה לטקסט
העצרת כתב גורי:

"אין ספק שמצגת, המעלה תאריך זה, חייבת להתאים לזמן ולמקום ולכלול בתוכה
את כל האלמנטים העלולים להוסיף להרגשת היגון, התרוממות וחשבון הנפש –
בהתחשב בפסיכולוגיה של הקהל שלנו – הקשוב לאמתי, לנרגש, אך שונא מליצה
ושיגרה. אי לכך חושבני שיש לבנות את המסכת כך שתעלה בלב הציבור את
התאריך הגדול והנורא הזה, בשילוב אמצעים שונים, הפועלים על חושיו ולבו של

¹³⁸ יחזקאל רבן, בן זוגה של חווקה פולמן-רבן, נולד בסלונים ועלה ארצה טרם המלחמה. איש תנועת "דרור", ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות. איש ספר ועורך.

¹³⁹ באלף, עמ' 33.

¹⁴⁰ באלף, עמ' 34.

¹⁴¹ ראו תיק מס' 31249 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג. צילום וידאו חלקי של עצרת זו שמור במדור סרטים
באבלה"ג, סרט מס' B11.

¹⁴² קנטור, עמ' 293.

¹⁴³ ברזל, 2000, עמ' 89.

הצופה: מקרא, מחול, תנועה, אורות, אש, קולות, מוזיקה וכו' וכו'. ההיקף חייב להיות עצום – כדי להשיג את תחושת הגדלות".

מדבריו עולה שניסה לייצר חוויה רב-חושית, תחושת "ביחד" ומעין קתריזיס בלב הצופים, שיאפשר להם לשוב בשלום לבתיהם בתחושה שהסדר העולמי הושב על כנו. לקראת העצרת הפיקו הקיבוץ והמוזיאון כרזה לרגל האירוע שכותרתה "עשור לשואה ולמרד".¹⁴⁴ הטקסטים נכתבו במיוחד לעצרת ולא נכללו ביניהם מכתביהם של הלוחמים (למעט מכתבם של צביה ואנטק שיוזכר להלן). לא הוקרא "יזכור" בעצרת זו, אולם הפרק הראשון מילא את תפקיד ה"יזכור". העצרת נפתחה במילים "עשר שנים עברו מאז שנת 1943. יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב". חלקו השני של הפתיח הפך לשורה שפתחה את העצרת מדי שנה עד 1993. שורה זו היא השורה הפותחת לטקסט בארבעה בתים. בית א', הארוך מביניהם, מעלה את זכרם של הנספים כולם וביניהם גם הלוחמים, שלושת הפרקים האחרים מנציחים את הלוחמים, המורדים והפרטיזנים. בית א' הוקרא בפרק "קינת החורבן" ואילו בתים ב', ג', ד' הוקראו בפרק "קול המרד". העצרת לבשה אופי של עצרת עם בשל הקריאה החוזרת ונשנית "יזכור העם" או "יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב", והקהל נצטווה להפוך את הזיכרון לאקט אקטיבי.

העצרת הסתיימה ב"מן הדלקה ההיא" שנכתב על ידי חיים גורי והפך לאחד הטקסטים המרכזיים בעצרות הבאות: "מן הדלקה ההיא / אשר שרפה גופכם המעונה והחרוך / נשאנו אש – לפיד מאיר לנשמתנו / ובה הדלקנו את שלהבת החירות / עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו [...]". טקסט זה מצביע על הקשר בין הנרצחים והלוחמים בגטאות לבין מי לחם על הקמתה של מדינת ישראל. מרכזיותו של קשר זה עולה גם מתוך מכתבם של אנטק צוקרמן וצביה לובטקין שהוקרא בעצרת. המכתב נשלח ליערי ולטבנקין לאחר המרד ב-15 בנובמבר 1943,¹⁴⁵ והבחירה לקרוא אותו מעידה על הרצון להצביע על הקשר בין הלוחמים למנהיגי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד גם בימי המלחמה.¹⁴⁶ מכתב אחר ששלחו השניים ליערי וטבנקין ב-8 במאוס 1944 ונפתח במילים "אנחנו המומים משתיקתכם" והסתיים במילים "אל תשאירו אותנו מופקרים לחסדי הגורל",¹⁴⁷ לא הוקרא מן הסתם בעצרת. לא היה בעצרת זו שום סממן דתי.

¹⁴⁴ ראו תיק 30231 במדור רישום מרכזי באבלה"ג. כרזה נוספת פורסמה בשיתוף הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד והודיעה על קיומן של שתי העצרות לרגל העשור למרד, האחת בקיבוץ יד מרדכי והשנייה בקיבוץ לוחמי הגטאות. כרזה זו שמורה בתיק מס' 30232 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

¹⁴⁵ ראו תיק מספר 6138 א' במדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁴⁶ ראו מלך ניישטט, 1947. **חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות**, תל אביב: הוצאת הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, עמ' 151. להרחבה בנושא קשר המכתבים בין הלוחמים בגטאות לבין מנהיגי התנועות בארץ ראו פורת, 2011, עמ' 231-247.

¹⁴⁷ ראו תיק 6138 ב', אבלה"ג. בתיק שמור מכתב שלישי שנכתב יומיים אחר כך ואף הוא מביע טרזניה קשה על שתיקתן של התנועות ואזלת ידן בהגשת עזרה ליהודים בפולין. על האכזבה והתרעומת של צביה ואנטק מהתנועה בימי המלחמה ראו, ברזל, 1998, עמ' 158-174.

האש היא מוטיב חוזר בעצרת שעיצב גורי,¹⁴⁸ לא רק בטקסט האחרון, שבו היא מוזכרת מספר פעמים (דלקה, שרפה, החרוך, אש, לפיד מאיר, הדלקנו, שלהבת), אלא לאורך העצרת כולה ובמיוחד בפרק "קול המרד". היא מסמלת גבורה ועוז רוח. הפרק לווה בחיזיון אש, במשחק בין אור וחושך ובקולות. האש הופיעה גם בפרק "קינת החורבן" וייצגה את הגטו הבוער. תפקידה של האש היה, כדברי גורי, לפעול "על חושיו ולבו של הצופה".

בהשוואה בין הפרקים בולט במיוחד ההבדל בין הפאסיביות של הנרצחים בפרק "קינת החורבן" (יעמוד העם ויקדש את בניו / יעמוד העם ויקדש את בנותיו / אשר נודעו בחרב האויב המטורף / את שכשלו בדרך התלאות והרעב / את שנתלו בצווארם על כל האילנות / את שסומרו על הקיר במרתפים ובקומות העליונות [...]) לעומת עוז רוחם של המורדים והאקטיביות שאפיינה את מעשיהם בפרק "קול המרד" ובאה לידי ביטוי ב"דבר הלוחמים" שנקרא על ידי אנטק צוקרמן, ב"שיר הפרטיזנים" ובטקסטים שיוחסו להם כמו למשל: (את שנשאו באצבעות שבורות את השנאה ואת המרד / [...]) את אלה שהפכו את האבדן לכוח [...]. עצרת העשור, לטענת קנטור, מזכירה מפקדים צבאיים והיא יוצרת תחושת כוח וגבריות. לטענתה לגורי יש חלק ניכר בקביעת אופיו של הזיכרון שהעמיד במרכז את המרד בגטו ורשה כביטוי למעשה חלוצי-ציוני.¹⁴⁹ עוד היא טוענת שעצרת זו מעמידה במרכז את הזכרים (הדלקנו, נשאנו, יצקנו) ואילו זכרם של הנספים מרוחק, לטענתה, ממוקד הזיכרון ולפיכך מעמידה העצרת במרכז את הלקח.¹⁵⁰

שטאובר טוען שיש לראות בעצרת זו חלק מהוויכוח הציבורי שהגיע לשיאו באותה שנה על הנצחת השואה. שהרי בשנה זו נחקק בכנסת חוק "יד ושם" והתנהל הוויכוח בדבר מקומו של המרד ומשמעותו הערכית. לטענתו, העצרת של שנת 1953 משקפת את ניסיונותיו של הקיבוץ המאוחד לקבע את המרד, שאנשיו היו ממוביליו, בזיכרון השואה ובתודעה הלאומית.¹⁵¹

ג. מאמצע שנות ה-50 ואילך

שנים ספורות לאחר אותה עצרת נתקבעה מתכונת קבועה לעצרת. החלוקה של גורי לשלושה פרקים נשמרה. החלק הראשון נפתח במילים "זכור העם! זכור העם! זכור העם! את המורדים וגואלי הדם!". בהמשך הודלקו שש משואות על ידי בני הקיבוץ, דור שני למקימיו. בהמשך נשמעו הנאומים מפיהם של אנשי התנועה, נכבדי ציבור ונציגי הממשלה והצבא ונציגי הלוחמים. החלק האמנותי נפתח במחול. נערות לבושות בגלימות חוללו על אמת המים, וברקע הוקראו משפטים מספרה של צביה לובטקין "בימי כיליון ומרד" המתארים את

¹⁴⁸ קנטור, עמ' 298.

¹⁴⁹ שם, עמ' 305.

¹⁵⁰ שם, עמ' 297.

¹⁵¹ שטאובר, עמ' 240.

בערת הגטו. אש סמלית הודלקה על הבמה, והנערות המחוללות נבלעו בתוכה. לאחר מכן הוקראו מכתביהם של מנהיגי המרידות והלוחמים: מרדכי אנילביץ', אבא קובנר, אנטק צוקרמן, צביה לובטקין. המרד המזוין זכה להבלטה ולכבוד. למעט השיר "אני מאמין" שנבחר לפתוח את העצרת החל מ-1961, גילויים אחרים של התנגדות יהודית כמעט שלא באו לידי ביטוי. על פי עדויות רבות הושר שיר זה בפי יהודים על סף המוות כאקט של קידוש השם.¹⁵² מילות השיר מבוססות על י"ג עיקרי האמונה שמנה הרמב"ם. חיבור הניגון מיוחס לר' עוזיאל דוד פסטג שנספה בטרבלינקה. ניצולים שהיו עמו על הרכבת שהובילה אותם למחנה ההשמדה סיפרו שהוא שר את "אני מאמין" ברכבת המוות. הניגון התגלגל לרבי ממודז'יץ בארצות הברית, וכך נפוצו הסיפור והניגון. התנהגותו של גיבור הסיפור מעידה על דבקות באמונה ומסירות הנפש על קיום המצוות: "אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח, ואף על פי שיתמהמה, עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא". הניגון והסיפור שמאחוריו מסמלים עבור הציבור הדתי את מקדשי השם בשואה, שדבקותם באמונה לא נטשה אותם גם ברגעים האחרונים לחייהם.¹⁵³

לפידי אש ודגלי ישראל נראו במהלך הקראת הקטעים כמסמלים את המעבר מ"שואה לתקומה". העצרת הייתה מלווה במשמר כבוד של חייל צה"ל, ביחידת דגלנים של צה"ל ובתרועות חצוצרה ונגינת תופים. משנת 1970 שולב בעצרת מכתבו של עופר פניגר שפורסם בספר "שיח לוחמים" שהוזכר לעיל.

לאורכה של העצרת, ובמיוחד בפתיח ובחלק האמנותי, שולבו שירים המבכים את החורבן, שירים שהפכו לקנוניים והושמעו גם בטקסים שנערכו בערים וביישובים ואף בבתי ספר ומוסדות אחרים כמו "תחת זיו כוכבי שמים", "פונאר" ("שקט, שקט, בני נחרישה"), " העיירה בוערת" ו"אני מאמין". האש המשיכה להיות דומיננטית בטקסטים, בתפאורה ובקטעי המחול. מאמצע שנות ה-60 נקרא ה"זכור" במתכונתו הייחודית כפי שהוא נקרא עד היום. הוא נפתח בהזכרת הנספים כולם ומסתיים בלוחמים, לוחמי הגטו ולוחמי מערכות ישראל. טקסט זה דומה ל"זכור" הנהוג בטקסים הרשמיים והוא למעשה עיבוד של הטקסט שנכתב על ידי ברל כצנלסון לחללי תל חי. הטקסט שימש בסיס ל"זכור" לחללי צה"ל ול"זכור" לנספי השואה. קנטור מציינת שעובדה זו מעידה על האופי הממלכתי שביקשו מעצבי העצרת להעניק לה מאמצע שנות ה-60 ואילך.¹⁵⁴

¹⁵² לעיון נרחב בגלגולו של ניגון זה ראו: מיכל שאול, 2012. "גלגולו של ניגון 'אני מאמין' המנום של מקדשי השם", **דפים לחקר השואה** כ"ו, עמ' 109-133.

¹⁵³ מיכל שאול מונה מספר גרסאות לחיבור ולגלגולו של הניגון ובוחנת את ההבדלים ביניהן, וקובעת שעל אף ההבדלים ישנו בבסיס הסיפור גרעין היסטורי והוא העדויות הרבות על כך שיהודים הלכו אל מותם בשירת "אני מאמין". בהמשך היא מתארת את התקבלותו והפצתו של הסיפור בעולם החרדי עד שבדבריו של הרבי מלובביץ' מיוחסת לו קדושה של ממש. שאול, עמ' 128-130.

¹⁵⁴ קנטור, עמ' 301. ראו גם באלף, עמ' 42.

לקראת סופו של הטקס נקרא השיר "נדר" מאת אברהם שלונסקי, המצווה על שומעיו "לזכור ודבר לא לשכוח", ולסיום הזמין הקריין את הקהל לקום "לשירת ההמנונים": "שיר הפרטיזנים" ו"התקווה", וכך העמיד זו לצד זו בחשיבותן את המדינה ואת גבורתם של הפרטיזנים. העצרת נשאה אופי ממלכתי ולוותה בסממנים צבאיים רבים. פעם אחת, בשנת 1968, הושמע השיר "ירושלים של זהב". באותה שנה הושמעו גם עדויות ממשפט אייכמן. אך מנהג זה לא חזר על עצמו, וסיפוריהם האישיים של הניצולים, למעט כתביהם של מנהיגי המרד, לא שולבו בעצרת. במהלך שנות ה-60 שולבו בעצרת קטעים מכתביו של יצחק קצנלסון, שבית לוחמי הגטאות קרוי על שמו. מילותיו של קצנלסון מתארות את החורבן והן נקראו על פי רוב בחלקה הראשון של העצרת.

מתכונת זו חזרה על עצמה עם שינויים קלים בלבד לאורך השנים אל תוך שנות ה-90. באופן זה נוצר טקסט קבוע, מעין "הגדה", שהקהל מכיר היטב וצופה את האמור להתרחש ולהיקרא על הבמה שמולו. הרצף שואה – מרד – תקומה ברור ומוצג באמצעות סמלים שהקהל מצפה להם. אירועים שנחשבים למחוללי שינוי בעיצוב זיכרון השואה במדינת ישראל, כמו משפט אייכמן או מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור, כמעט ולא השאירו חותמם על תכני העצרת.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ באלף, עמ', 41.

פרק 1 – "מרד" מול "גבורה"

בחנינת עצרות הזיכרון מ-1990 ועד 2016 מלמדת כי העצרת נותנת במה לצורות שונות של התנגדות יהודית בשואה, אך מרד הגטאות ממשיך לעמוד במרכז העצרת ולשמש כציר המרכזי שסביבו נבנה הטקס. גם אם במהלך שנות האלפיים ניתן לצפות בפיחות במעמדו, הרי שהוא עודנו מרכזי בעצרת. עצרת הזיכרון ממשיכה לפאר את המרד שהיה גאוותם של מייסדי הקיבוץ והמוזיאון. אך בד בבד משמש העיסוק במרד בסיס לקריאה למרד עכשווי, מרד אחר, חברתי, למען חברה מוסרית וטובה יותר.

1.1 התפתחות מושג ה"מרד" בבית לוחמי הגטאות

מיום שעלו על הקרקע היה המרד עיקר גאוותם של מקימי הקיבוץ והמוזיאון. זו גם הסיבה שבחרו ב-19 באפריל, יום פרוץ המרד, כיום העלייה על הקרקע וזו גם הסיבה שנאבקו על קביעת מועד זה כיום הזיכרון הלאומי.¹⁵⁶ מעטים מחברי הקיבוץ לקחו חלק במרד ובפעילות המחתרית בגטו ורשה, אך הם היו קובעי הטון והמדיניות. גם שמו של הקיבוץ, שלבחירתו קדמו מחלוקות וויכוחים, נושא את זכר האירוע המכונן ההוא.¹⁵⁷ המרד סימל עבורם את הגבורה היהודית ואת המאבק על הכבוד היהודי. אך מבחינתם הוא החל עוד הרבה לפני שפרץ ב-19 באפריל 1943.¹⁵⁸ המרד בא לידי ביטוי כבר בהתארגנות התנועתית בגטו, בפעילות החינוכית והתרבותית, בהקמת הקיבוצים ב-1940, בקיומם של סמינרים, עד שכל אלה הפכו לפעילות מזוינת כמוצא אחרון. עבורם היה המרד שיאה של הפעילות התנועתית-חלוצית-ארץ-ישראלית,¹⁵⁹ ולדידם, את הכוח והאומץ שנדרשו להם ברגעי האמת שאבו מארץ ישראל.¹⁶⁰

שטאובר סוקר בהרחבה את הפעילות המוזיאלית, הטקסטית, החינוכית והארכיונית בבית לוחמי הגטאות בשנות ה-50 וקובע שהבית שאף "להנציח את מכלול מאפייני השואה", כמובן תוך הדגשת ההתנגדות האקטיבית,¹⁶¹ ובכלל זה הלוחמה הפרטיזנית ביערות, המחותרות בגטאות ומעל לכול – מרד גטו ורשה. הפעילות הארכיונאית למשל כללה עיסוק בכל מאפייני השואה והחומר הארכיוני שנאסף תיעד את הקהילות שנחרבו ואת הקיום היהודי כולו

¹⁵⁶ ב-1951 החליטה הכנסת שיום הזיכרון הממלכתי לאירועי השואה יחול בכ"ז בניסן ושמו יהיה "יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות". החלטה זו הדגישה את חלקו המרכזי של המרד המזוין ותאמה את עמדתו של בית לוחמי הגטאות.

¹⁵⁷ גופים שונים לקחו חלק בוויכוח: הקק"ל, מפא"י, הקיבוץ המאוחד, ועדת השמות הממשלתית וכמובן אנשי הקיבוץ שהצעתם היא זו שהתקבלה. ראו ברזל, 1998, עמ' 188.

¹⁵⁸ ברזל, 1998, עמ' 162.

¹⁵⁹ ברזל, 1998, עמ' 172.

¹⁶⁰ שם, עמ' 174; בספרה "בימי כיליון ומרד" כתבה צביה לובטקין: "הכוח האחד שעוד קיים אותנו, החזיק אותנו, הייתם אתם: הארץ, היישוב, תנועת הפועלים, הקיבוץ, הבית". קטע זה ואחרים דומים לו הוקראו בעצרות רבות לאורך השנים. צביה לובטקין, 1979. **בימי כיליון ומרד**, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, עמ' 66, 190-192.

¹⁶¹ שטאובר, עמ' 228. וגם ברזל, 1998, עמ' 152.

בתקופת השואה.¹⁶² בעימות מול יד ושם ביקש בית לוחמי הגטאות "בלעדיות על העיסוק בנושא המרי",¹⁶³ ולא רק המרד בגטו ורשה ומורשתו של המשורר יצחק קצנלסון, אלא "בכל גילויי המרי האקטיבי". בעצרות שהתקיימו בשנות ה-50 קיבל המרד, ובמיוחד מרד גטו ורשה, בלעדיות כמעט מוחלטת. היבטים אחרים של התנגדות יהודית לא זכו לביטוי בעצרות בשנים אלו.¹⁶⁴

לעומת העצרות, לצד האדרת המרד ומרכזיותו ב"בית", זכו גם גילויים אחרים של גבורה יהודית להכרה במוזיאון. כבר בשנים הראשונות להקמתו, שקדו אנשיו על איסוף יצירות אמנות שנעשו בגטאות, במחנות ובמסתור. אוצרת אוסף האמנות הראשונה של המוזיאון, מרים נוביץ',¹⁶⁵ טבעה לראשונה את המונח "התנגדות רוחנית" כמתאר את תעוזתם של האמנים שחרף הסכנה שבמעשה התיעוד ולמרות כל הקשיים האובייקטיביים והמנטליים, יצרו ותיעדו את הקורות אותם, ואף שילמו על כך בחייהם.¹⁶⁶ בנוסף, ראוי לציין, שמקימי הבית בחרו לקרוא את המוזיאון שהקימו על שם המשורר והמחנך יצחק קצנלסון, שהיה מנהיגם הרוחני של אנשי "דרור" במחתרת בגטו ורשה. העובדה שבחרו לקרוא את המוסד על שם מחנך ואיש רוח ולא על שם אחד מחבריהם שנפלו בקרב, מעידה על החשיבות שייחסו לערכים ולחינוך ולהתנגדות הרוחנית. קצנלסון לימד תנ"ך בגטו וייסד חוג דרמטי. את כתביו הספרותיים שכתב בגטו דאגו אנשי "דרור" להטמין באדמה, ובהמשך פעלו להבאתם ארצה לארכיון שייסדו. קטעים מפרי עטו המתארים את חורבן יהדות פולין שולבו בעצרות לאורך השנים, גם בשנים הנחקרות במחקר זה, על פי רוב בפרק החורבן.

תערוכת ההתנגדות שנבנתה בשנות ה-80 עסקה בהתנגדות במובנה הרחב יותר והדגישה "צורות התנגדות שונות – ממאבק הישרדות ברמת הקיום היומיומי ועד להתנגדות המאורגנת, ששיאה הוא המאבק החמוש".¹⁶⁷ לעומת זאת, תערוכה חשובה נוספת שנבנתה באותן שנים, ועומדת עד עצם היום הזה, היא תערוכה בשם "מרד גטו ורשה הלוחם". עד

---

¹⁶² ג'יימס יאנג מתאר את העיסוק במרידות כנושא מרכזי בבית לוחמי הגטאות, אך קובע שהמוזיאון עוסק בגילויים שונים של גבורה: גבורתה הרוחנית של אנה פראנק, אמנות כהתנגדות, נאמנותו של ינוש קורצ'ק לילדי בית היתומים כגבורה ועוד. ראו: Young, 1991. p. 303.

¹⁶³ שטאובר, עמ' 231-232.

¹⁶⁴ שטאובר, עמ' 238.

¹⁶⁵ על מרים נוביץ' ועל מאמציה לאיסוף חומר ארכיוני ראו: צביקה דרוך, 2008. **משה מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ'**, בית לוחמי הגטאות;

Sharon Geva, 2015. "To collect the tears of the Jewish people": The story of Miriam Novitch", **Holocaust Studies: A journal of Culture and History**, 21: 1-2, pp. 73-92.

¹⁶⁶ Miriam Novitch, Lucy Dawidowicz and Tom L. ראו: "התנגדות רוחנית" ראו: Freudenheim, 1981. *Spiritual Resistance: Art from the Concentration Camps*, p. 10.

¹⁶⁷ בתיה דונר ומירי קדם, 2000. **בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון**, הוצאת בית לוחמי הגטאות, עמ' 43.

היום, למרות התחדשותו של המוזיאון, תערוכה זו היא אחת התערוכות המרכזיות

ב"בית".¹⁶⁸

ב-2004 ביים מיכה ליבנה עבור בית לוחמי הגטאות את הסרט "במה אתם מורדים". הסרט הוא כלי עזר חינוכי בשימוש מחלקות החינוך. גיבורת הסרט היא חווקה פולמן-רבן, חברת האי"ל בגטו ורשה, קשרית, אסירה לשעבר באושוויץ וחברת לוחמי הגטאות. הסרט עוסק במובניו השונים של המילה "מרד" ובפרשנות חברתית-עכשווית שניתן להעניק למילה בחברה הישראלית היום. השימוש בסרט ככלי חינוכי מעיד על התפתחות המושג "מרד" כפי שאנשי החינוך בבית לוחמי הגטאות מבינים אותו.

השינוי אולי המשמעותי ביותר שחל בזיכרון השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות נזקף לזכותו של צביקה דרור. ב-2009 הוזמן להדליק משואה. דרור נולד בעמק יזרעאל ושירת בפלמ"ח. לא בכדי הוזמן להדליק משואה. דרור שלא חווה את השואה על בשרו, נישא לניצולת שואה, והשניים עברו להתגורר בקיבוץ לוחמי הגטאות ב-1953. ב-1978 החל דרור בפרויקט "דפי עדות" שבמהלכו גבה עדויות מ-96 חברי קיבוץ לוחמי הגטאות שהיו באותה עת בחיים. עדותו של כל חבר מתפרשת על פני כמה שלבים: בית ההורים, אוירת ימי הילדות והנעורים, ימי מלחמת העולם השנייה והימים הראשונים לאחר השחרור.¹⁶⁹ העדויות ראו אור בארבעה כרכים, וב-2009 עובדו לספר "בלי שום מקרה מוות" על ידי הסופר דרור בורשטיין והועמדו במרכזה של תערוכת "בית עדות" שנבנתה בבית לוחמי הגטאות ומספרת את סיפורו של הקיבוץ ומקימיו. הפרויקט של דרור חולל שינוי בקיבוץ,¹⁷⁰ שעד אז התמקד בסיפור שסיפר המוזיאון – סיפור הגבורה והמרד וסיפוריהם של מי מחברי הקיבוץ שקורותיהם השתלבו בסיפור הגבורה, דהיינו קומץ החברים שלקחו חלק במרד גטו ורשה ובלחימה הפרטיזנית ביערות.¹⁷¹ בהקדמה לספר "בלי שום מקרה מוות" מעיד דרור על הקושי שנתקל בו בבוא לגבות עדויות מפי כלל חברי הקיבוץ, מתוך הנחה שכל מי שהיה שם, עדותו ראויה. "דבר זה לא התקבל כמובן מאליו, אפילו בחברה המצהירה שערך שוויון האדם הוא נר לרגליה. לא על הכול היה מקובל שבמסכת אחת יופיעו זו בצד זו עדויות של 'גיבורים' יחד עם כאלה שחיו במסתור, של כאלה שהיו פליטים עם כאלה שעברו את המחנות".¹⁷² רק חלק קטן מהחברים

¹⁶⁸ דונר וקדם, עמ' 45-46.

¹⁶⁹ צביקה דרור, 1984. **דפי עדות – 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים**, הוצאת קיבוץ לוחמי

הגטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, עמ' 5-7.

¹⁷⁰ ריאיון שקיימתי עם טלי שנר ב-2013, בת הקיבוץ, סיפרה על השינוי שחולל הפרויקט: "דפי עדות היו צומת משמעותי בחיי הקיבוץ [...] אתה מבין פתאום שכל חבר קיבוץ שהולך מולך סוחר סיפור [...] פתאום גם הבנו שרבים מאתנו קרויים על שם בני משפחה שנספו [...] בתוך המוזיאון לא היה ביטוי לסיפורים האישיים [...] לא היה חיבור מול ההורים ביום הזה [יום השואה] כשיצאו דפי עדות כבר הייתי אישה צעירה. פתאום התחלתי לשאול את כל השאלות הקטנות". ראו ברטמן-אלהל ענת, 2013. ריאיון עם טלי שנר.

¹⁷¹ באלף מצוין שמספר חברי הקיבוץ שהיו לוחמים עומד על עשרה. חמישה-עשר היו לוחמים בצבא האדום ארבעים ושבעה אחוז ברחו לברית המועצות. חמישים ושניים אחוז היו בשטחי הכיבוש הנאצי. באלף, עמ' 33.

¹⁷² דרור בורשטיין, 2007. **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**, לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והוצאת בבל, עמ' VI.

לקחו חלק בהתנגדות פעילה כלשהי. יותר ממחצית מחברי הקיבוץ היו בשנות המלחמה בשטחיה השונים של ברית המועצות, רבים אחרים חיו במסתור, בזהות שאולה או שעברו בגטאות, בעבודות כפייה ובמחנות. דרור קיבל החלטה שכל מי שהמלחמה פגעה בו ייכלול ב"דפי עדות" ולא רק מי שהיה בשטחי הכיבוש הגרמני, כפי שנקבע בשעתו לצורך קבלת פיצויים מגרמניה. הראיונות היו אישיים, בשום פנים ואופן לא קבוצתיים, כדי לאפשר לכל חבר וחבר במה משלו, ליצור אווירה נוחה ככל שאפשר ופתיחות בין המראיין למראיין. דרור ביקש מחברי הקיבוץ לספר הכול, כל מה שהם זוכרים, ואחר כך, הבטיח להם, בשלב העריכה אפשר יהיה לצנזר ולתקן.

"דפי עדות" הובילו את חברי הקיבוץ לפרויקט נוסף – בניית האנדרטה בבית העלמין של הקיבוץ. "דפי עדות" עוררו את הצורך במצבה שתאפשר להתמודד עם הכאב והאבדן הפרטיים, שקיבלו פתאום לגיטימציה. אנדרטה שמידותיה ואופייה יתאימו לסיפור האישי, המשפחתי. אנדרטה שתאפשר לפוקד אותה, להישען עליה, לגעת בה, להזיל דמעה אישית. אנדרטה שאפשר יהיה באמצעותה להנציח את זכרם של ההורים, האחים והאחיות, החברים, לא את ששת המיליונים כולם ולא את חברי המחותרות והפרטיזנים שלחמו ומרדו, אלא את הנספים, בני משפחותיהם של חברי הקיבוץ.

האנדרטה הוקמה ב-1987 בבית העלמין של הקיבוץ, רחוק מהמוזיאון, באופן שיצר הבחנה ברורה בין הפרטי לציבורי. דליה מאירי, פסלת המתגוררת בגליל, נבחרה על ידי חברי הקיבוץ לעצב את האנדרטה. על אחת האבנים כתובה הכתובת: **"לזכרם של אמהות ואבות אחים ואחיות שנספו בשואה"**. מן האבן השנייה נובעים מים, כסמל לחיים החדשים שנוצרו במקום זה למרות השואה. על האבנים המרכיבות את הצלעות האחרות חקוקים באותיות כהות שמותיהם של הקרובים שנספו ועיירות מוצאם. האבנים המזכירות מצבות מאפשרות התייחדות פרטית ומזמינות את הפוקד אותן, מקימי הקיבוץ וצאצאיהם, להשתהות לצדן, לקרוא את השמות החקוקים בהן ולהתמקד בעבר הפרטי של כל משפחה ומשפחה.¹⁷³ האבנים נמוכות ממידותיו של אדם, באופן המאפשר להישען עליהן, להיתמך בהן ולהתייחד אתן. האנדרטה יוצרת למעשה מעין מבואה לבית העלמין של הקיבוץ. היא משתלבת באופן טבעי בנוף בית העלמין ודומה לו בצניעות ובתחושת הפשטות שהיא משדרת. לצד האנדרטה מתקיים מדי שנה בערב יום השואה, ובמנותק מהעצרת שמתקיימת בצאת יום השואה, טקס זיכרון צנוע של חברי הקיבוץ.

¹⁷³ בתיה ברוטין, 2005. **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, הוצאת בית לוחמי הגטאות, עמ' 135-139.

1.2 הרחבת מושג ה"גבורה" בעצרת

כפי שהוצג לעיל, אחד הייצוגים הבודדים המעיד על הרחבת מושג ההתנגדות היהודית בעצרות שהתקיימו עד שנות ה-90 הוא השיר "אני מאמין" שהושמע בעצרת החל מ-1961.¹⁷⁴ גם במהלך השנים הנחקרות, מ-1990 ועד 2003, נבחר להיות אחד השירים הפותחים את העצרת שקהלה הוא במרביתו ציבור חילוני. הוא הושר בנוסח המוכר המיוחס לחסידות מודדז'יץ. השיר, שהוא במהותו ובאופיו דתי, הפך להיות חלק מזיכרון השואה של החברה הדתית בישראל.¹⁷⁵ שילובו של ניגון זה בפתח העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות מפתיע במקצת. מה לשיר המזוהה כל כך עם הציבור הדתי ועם האמונה הדתית וקידוש השם ולעצרת זיכרון חילונית בקיבוץ של תנועת הקיבוץ המאוחד? הסבר מתקבל על הדעת הוא רצונם של מארגני העצרת לשמר בה את מאפייניו של העולם היהודי הדתי שממנו ינקו הוריהם. במסדרונות המוזיאון רווח הסיפור שאנטק צוקרמן בעצמו התעקש על שילובו של השיר בעצרת.¹⁷⁶ אנטק נולד למשפחה מסורתית בוילנה. ניגון חסידי זה היה עבורו סממן מבית אבא, תזכורת לאמונה הדתית שהייתה מנת חלקם של הוריו והוריהם ובני קהילותיהם של מייסדי הקיבוץ. אף על פי שהניגון מזוהה עם המוות וההשמדה, הרי שהוא מעיד על גדלות נפש, אמונה בלתי מתפשרת ואף גבורה של מי שלא נטש את אמונתו גם ברגעים הקשים ביותר, של מי שמת על קידוש השם. ב-2003 פתח שיר זה את "מסכת הגבורה והמרד". הבחירה של מארגני העצרת בשיר זה מעניקה להתנהגותם של הנוסעים ברכבת המוות ממד של התנגדות רוחנית, של אומץ ושל גבורה נפשית. אמנם אין בכוחו של הניגון לשנות את גורלם של הנוסעים, אולם דבקותם באמונתם מעידה על מרי רוחני ותעוזה.

מסוף שנות ה-90 ואילך, כחלק ממגמה כללית בחברה הישראלית לראות בגילויים שונים של התנהגות יהודית בתקופת השואה כמו לימוד בסתר, תיעוד, קיום מצוות ויצירת אמנות כ"עמידה יהודית",¹⁷⁷ התרבו ייצוגים אלה בעצרת. קנטור רואה בכך ניסיון לשוות לעצרת נופך ממלכתי. הרחבת מושג הגבורה והכללת קבוצות נוספות תחת ההגדרה של "עמידה אקטיבית" מעידות, לטענתה, על הניסיון להפוך את העצרת ממחוז זיכרון תנועתי למחוז זיכרון לאומי-ממלכתי.¹⁷⁸

ב-1997 וב-1998, בפרק "קול המרד", מיד לאחר שיר הפרטיזנים, הוקרא קטע מצוואתו של דוד גרובר,¹⁷⁹ שנמנה עם אנשי הצוות הטכני של הארכיון המחתרתי "עונג שבת" בגטו ורשה

¹⁷⁴ באלף, עמ' 40.

¹⁷⁵ שאול, עמ' 111.

¹⁷⁶ לצערי לא הצלחתי למצוא לכל סימוכין במסמכי הארכיון.

¹⁷⁷ ראו למשל נילי קרן, 1987. "נושא השואה בחברה הישראלית ובמערכת החינוך בשנים 1948-1981",

ילקוט מורשת מב, עמ' 193-202.

¹⁷⁸ קנטור, עמ' 301.

¹⁷⁹ תיקים מס' 31122 ו-31123 בהתאמה במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

ועסק בהטמנת הארכיון. בצוואתו הוא מספר על התאוה לחיים ועל חשיבות הארכיון והתיעוד. ב-2009 וב-2010 בפרק "קול המרד"¹⁸⁰ נקרא הקטע "התנגד מי" שכתבו חיים גורי ומוניה אברהמי לסרט "פני המרד", שהופק על ידי בית לוחמי הגטאות ב-1985.¹⁸¹ טקסט זה קיבל את פניהם של המבקרים בתערוכת ההתנגדות שהוקמה בשנות ה-80 ופורקה ב-2017.¹⁸²

התנגד מי שהבריח כיכר לחם

התנגד מי שלימד בחשאי

התנגד מי שכתב והפיץ והזהיר וקרע אשלות

התנגד מי שהגניב ספר תורה

התנגד מי שזייף תעודות

התנגד מי שהבריח מארץ לארץ

התנגד מי שכתב את הקורות וגנזם

התנגד מי שהושיט עזרה

התנגד מי שקישר בין הנצורים והבריח הוראות וכלי נשק

התנגד מי שלחם עם נשק ביד ברחובה של עיר

בהרים וביערות

התנגד מי שהתקומם במחנות

התנגד מי שמרד בגטאות, בין קירות נופלים

במרד הנואש מכול.¹⁸³

בעוד שהבית השני מוקדש כולו ללוחמים בנשק, והוא אולי זה המשאיר רושם אחרון על הצופה, הרי שהבית הראשון מתאר צורות שונות של התנגדות, התנהגויות ובחירות אנושיות בימי השואה שיש בהן קריאת תיגר על המציאות הנוראה. למרות מרכזיותו של הטקסט במוזיאון, במהלך השנים הנבדקות נקרא הטקסט רק פעמיים בעצרות הזיכרון, אך גבורתם

¹⁸⁰ סרטים 457 ו-460 בהתאמה במדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁸¹ יוצרי הסרט הם: חיים גורי, ז'אקו ארליך, ויוסף מור חיים. הסרט עוסק בצורות שונות של התנגדות יהודית בתקופת השואה באזורי הכיבוש השונים. סרט זה הוא שלישי מבין שלושת סרטי הטריולוגיה שיצר גורי עבור בית לוחמי הגטאות. הראשון היה "המכה ה-81" (1974), השני – "הים האחרון" (1979). על פי אתר בית לוחמי הגטאות "הסרט מתקומם נגד ההכללה של 'כצאן לטבח' ומספר על הצורות השונות של ההתנגדות עד 'המרד הבודד והנואש ביותר שידע האדם המורד מעודו':"

<http://www.gfh.org.il/?CategoryID=500&ArticleID=2107>

¹⁸² תערוכה זו ושלוש תערוכות נוספות ("גרמניה מדבירה עמים וארצות", תערוכת הגטאות, תערוכת חסידי אומות עולם) פורקו במהלך 2017 כדי לפנות את המקום לתערוכת הקבע החדשה של המוזיאון.

¹⁸³ עם פירוקה של תערוכת ההתנגדות נתלה הלוח בחדר המדריכים שבמוזיאון.

של מי שנזכרים בו, מזייפי תעודות, מבריחי גבולות ומי שעסק בהצלה, זכו לתהודה, כאמור, מסוף שנות ה-90 וביתר שאת בשנות האלפיים. כך למשל ב-2009 הדליקה משואה הדר צור לזכר הוריה נשקה וצבי גולדפרב, מאנשי המחותרת החלוצית בהונגריה, שעסקו בהצלת יהודים.¹⁸⁴ ב-2013, שנת ה-70 למרד, הדליק ד"ר לוייאן לזר משואה.¹⁸⁵ לזר השתתף בליווי ילדים ובני נוער יהודים בנסיעה ברכבת ובהברחתם את הגבול. ב-2014 הדליק משואה יוסף (יוסף) בן פורת, חבר המחותרת הציונית החלוצית בבודפשט.¹⁸⁶

בד בבד, גם הסיפורים האישיים של מי שלא היו מעורבים בפעילות מחתרתית אך גילמו בהתנהגותם גבורה רוחנית, זכו לחשיפה על בימת העצרת. ב-2010, כשסיים אלכס אנסקי את קריאת "מי שהתנגד", עבר לספר את סיפורה של יהודית ארנון:¹⁸⁷

"שעמדה יחפה בשלג שעות, משום שמרדה וסירבה לרקוד בפני הגרמנים במחנה העבודה. היא נשבעה אז שאם תיחלץ מהתופת, לא תפסיק לרקוד לעולם. יהודית ארנון שרדה והקימה בגעתון את להקת המחול הקיבוצית. על סמך זיכרונותיה של יהודית מאושוויץ וחוויותיה בשואה, יצר רמי באר, כוריאוגרף וממשיך דרכה בלהקה, את היצירה 'זיכרון דברים'. הרקדנית אינה נוגעת בקרקע. היא רוקדת על רקע לוחות עץ ענקיים. עבור יהודית מסמל הריקוד הזה את הזיכרון הפרטי שלה: כיצד רקדה כילדה בין דרגשי האסירות המוכות והמורעבות במחנה העבודה".

מיד בתום דברי הקריינות עלתה להקת המחול הקיבוצית על הבמה. הסיפור האישי של יהודית ארנון, סירובה לרקוד בפני הגרמנים ונחישותה לשרוד, הם דוגמה פרטית ל"התנגד מי" שהוקרא לפני כן.

ב-2007 הומחז סיפורו של הילד יורק.¹⁸⁸ בקטע דרמתי זה, שמוקם במעבר בין פרק המרד לפרק התקומה, הציג שחקן את גבורתו של יורק, שכנער צעיר התעקש לסכן את עצמו כדי להבריח אוכל לאמו ולאחיו הצעיר. השחקן תיאר את לבטיו ואת הישרדותו ואף את מהלך חייו לאחר המלחמה. סיפורו נקשר בסיפור התקומה: יורק עלה ארצה, הצטרף לקיבוץ, שירת בצה"ל, שכל את בנו במלחמת יום הכיפורים. שני הסיפורים שהוצגו לעיל מתאפיינים בראש

¹⁸⁴ סרט 457, מדור סרטים, אבלה"ג. סיפור המחותרת החלוצית בהונגריה, שבין חבריה היו אנשי תנועת "דרור", לא זכה להיכנס אל הזיכרון התנועתי בעשורים הראשונים מתום המלחמה. ראו קנטור, עמ' 355; קנטור מציינת שרק ב-1973 הוזמן צבי גולדפרב לעבוד בבית לוחמי הגטאות. גולדפרב עסק באיסוף עדויות על המחותרת החלוצית בהונגריה. זו הייתה הזדמנות להכניס סיפור זה לסיפור ההתנגדות שסופר ב"בית", תוך כדי "ויכוח" עם "האב הגדול" – מרד גטו ורשה. ב-1975 הוזמן גולדפרב לשאת את הנאום המרכזי בעצרת. זו הייתה נקודת מפנה בהתקבלות סיפור המחותרת החלוצית בזיכרון התנועתי, אולם הבכורה נשמרה, לטענת קנטור, למורדי הגטאות. ראו קנטור, עמ' 358-359.

¹⁸⁵ סרט מס' 455 במדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁸⁶ סרט מס' 452 במדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁸⁷ סיפורה של יהודית ארנון, מייסדת להקת המחול הקיבוצית, מוצג גם ב"יד לילד" הפועל בבית לוחמי הגטאות ומספר את סיפורם של הילדים בשואה.

¹⁸⁸ סרט מס' 459 במדור סרטים, אבלה"ג.

ובראשונה בהיותם סיפורים אישיים המעידים על מאבק להישרדות, מאבק על החיים ו"גבורה אחרת".

1.3 המרד האקטיבי

אך הרחבת מושג הגבורה אינה ממעיטה בהכרח מחשיבותו של המרד האקטיבי. לצד שילובם של סיפורי "הגבורה האחרת" בעצרת הזיכרון, ממשיך מרד גטו ורשה לתפוס מקום מרכזי בעצרת. החלוקה לשלושת פרקי העצרת - "קינת החורבן", "קול המרד" ו"בשורת התקומה", שאותה התווה חיים גורי בעצרת 1953, ייחדה לכאורה למרד מקום שווה לצד פרק החורבן ופרק התקומה.¹⁸⁹ אולם בפועל תופס הפרק השני את החלק הארי של העצרת. גם שמו של הפרק, שלא שונה עם השנים, מעיד על מקומו של המרד בעצרת. על פי חלוקה זו, שנשתמרה גם במהלך השנים הנחקרות, מהווה המרד גשר ישיר מן החורבן אל התקומה, וזיקתו לארץ ישראל ולציונות חדה וברורה. הפרק המספר את סיפורו של המרד מכיל קטעי קריאה רבים ומהווה את אחד מהשיאים הדרמטיים של האירוע. בשנים 1996, 1998, 2000 ו-2003 נעדרו שמות הפרקים הראשון והשלישי ממסכת העצרת והמסכת כולה נקראה "מסכת הגבורה והמרד". ב-2002 היה פרק המרד ארוך משמעותית משני הפרקים האחרים וכלל מלבד קטעי הקריאה המסורתיים שיפורטו להלן גם קטעי וידיאו מתוך הסרט "פני המרד", עדותה המוסרטת של צביה במשפט אייכמן וקטעי קריינות ושירה.¹⁹⁰

בפרק זה נקראים מכתביהם של אנשי המחותרות. קטעים אלה חוזרים מדי שנה והם מתארים את המרד האקטיבי, את השימוש בנשק, את מוטיב "המעטים מול רבים" ואת העידוד ששאבו הלוחמים מהחלום על ארץ ישראל. אחד מהקטעים הללו הוא הכרוז שהופץ על ידי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה בינואר 1943.¹⁹¹ לעתים נקרא הכרוז שחובר שנה קודם לכן בגטו וילנה על ידי אבא קובנר. השורה "אל נלך כצאן לטבח" שטבע קובנר מופיעה בשני הכרוזים, ובשניהם נשמעת הקריאה להתנגדות אקטיבית לגירוש.

קטע קנוני נוסף לקוח מתוך דבריו של אנטק צוקרמן בהגיעו ארצה:

"נשקינו היו אקדוחים – אקדח לכל אדם, רובים מועטים, מוקשים שהוטמנו בחמישה-שישה מקומות [...] נוסף לכך היה לנו עוד נשק אחד: אידאה גדולה, נכונות, מסירות

---

¹⁸⁹ החלוקה לשלושה פרקים יוצרת, בלשונו של הנדלמן, "תבנית תרבותית מנציחה" שחוזרת על עצמה מדי שנה. הקהל מכיר אותה ומצפה לה.

Handelman, p. 28.

¹⁹⁰ קלטת מס' 249, מדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁹¹ ראו יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), 1978. **השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות**, ירושלים: יד ושם, עמ' 239.

נפש. ראינו את אידאת המרד כאידאה מרכזית בחיינו [...] ואת הכול, את הטוב ואת הרע, כל צעד, כל מחשבה וכל מעשה בחנו בנקודה זו: מרד או לא מרד!"¹⁹²

קטע נוסף לקוח מתוך ספרה של צביה לובטקין "בימי כיליון ומרד".¹⁹³ הקטע מסתיים במילים "חלמנו על קרב אחרון אשר בו, ידענו, נוכרע על ידי האויב. אבל נוכרע בקרב ממש, והאויב ישלם בדמו מחיר אובדננו. ידענו: למען אלה אשר מעבר לים, לכבודם ולכבודנו, להמשך אשר יבוא - לדורות הבאים: מרד!".

מכתבו של מרדכי אנילביץ' מה-23 באפריל 1943 ליצחק צוקרמן נקרא במלואו מדי שנה:

"נפל דבר שהוא למעלה מחלומותינו הנועזים ביותר. הגרמנים ברחו פעמיים מן הגטו. פלוגה אחת שלנו החזיקה מעמד עשר דקות. והשנייה – למעלה משש שעות [...] נחוצים לנו: רימונים, רובים, מכונת ירייה וחומר נפץ. לא אוכל לתאר בפניך את התנאים באים חיים היהודים. רק יחידים יחזיקו מעמד. כל השאר ייפּוּ מוקדם או מאוחר. הגורל נחרץ... היה שלום יקירי. אולי עוד נתראה. העיקר: חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בגטו בכל גדולתה ותפארתה".¹⁹⁴

הקטעים הנזכרים הוקראו ברצף לאורך השנים לעתים בהשמטה של קטע זה או אחר או בתוספת של קטעים אחרים מכתביהם של הלוחמים. כתביהם של צוקרמן ולובטקין, המזוהים עם הקיבוץ והמוזיאון, ומכתבו של אנילביץ' לצוקרמן הוקראו כמעט בכל השנים הנחקרות. כך למשל בשנת 2000 הוקרא מכתבו של אנילביץ' לצוקרמן והוקרן קטע מתוך עדותה של צביה לובטקין במשפט אייכמן, שבו היא מספרת על ראשית המרד, אולם נפקד מקומו של הכרוז של קובנר או של האי"ל וגם דבריו של אנטק בבואו ארצה ודבריה של צביה מ"בימי כיליון ומרד" נעדרו מטקסט העצרת.¹⁹⁵ ב-2002 נקרא מכתבו של אנילביץ' לצוקרמן והוקרן קטע מעדותה של צביה במשפט אייכמן. כמו כן הוקרא קטע מכרוז שהופץ בקרקוב על ידי המחותרת: "אם נגזר עלינו למות, רצוננו למות כלוחמים כדי שיהיה מותנו מכובד" והוקרן קטע מתוך הסרט "פני המרד" על מרידות שונות. ב-2003 נקראו והוקרנו אותם קטעים, צוטט גם דולק ליבסקינד, ממפקדי ומקימי "החלוץ הלוחם" בקרקוב. שולב גם קטע וידאו שבו נשמע ברקע קולו של אבא קובנר הקורא להתגוננות.¹⁹⁶ ב-2006 הוקרא רק מכתבו של אנילביץ' לצוקרמן.¹⁹⁷ ב-2011 הוקראו קטעים מכתביהם של צוקרמן ולובטקין, הקטע שנבחר מכתבי צוקרמן מדגיש את השאיפה לחיים: "הן במלחמתנו ובמותנו חפצנו להציל את כבוד האומה

¹⁹² על בואם של צוקרמן ולובטקין ארצה ועל המפגש הראשון עם אנשי התנועה ראו ברזל, 1998, עמ' 147-157.

¹⁹³ הקטע הוא למעשה איחוד של מספר קטעים מתוך ספרה. ראו עמ' 142.

¹⁹⁴ תיקים מס' 3169 ו-1481 במדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹⁵ תיק מס' 35850 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

¹⁹⁶ קלטת מס' 250 במדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁹⁷ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

היהודית. והלא אנחנו רוצים לנקום בגרמנים את נקמת דם היהודים. דבר זה מחייב אותנו לחיות".¹⁹⁸

לקראת סוף התקופה הנחקרת בשנים 2004, 2012, 2014 ו-2015 לא הוקרא אף אחד מהקטעים שהוזכרו. פרק הגבורה בעצרת 2012 הוקדש לגבורתן של הקשריות. באורח יוצא דופן לא היה פרק זה ארוך ומרכזי כמו בשנים עברו והוא היה זהה באורכו לפרק החורבן ולפרק התקומה.¹⁹⁹ עובדה זו מעידה על ירידת מה במרכזיותו של המרד בעצרת. עצרת 2014 הוקדשה כולה לרצח יהודי הונגריה.²⁰⁰ קטע דרמתי הוקדש לגבורתה של חנה סנש, וקטעים נוספים עסקו בגבורתם של אנשי המחותרת החלוצית בהונגריה שהשקיעו את מרבית מאמצייהם בניסיונות הצלה ולא במרד או בהתקוממות.²⁰¹ עצרת 2015 עסקה ביום השחרור, והקטעים שהוקראו מכתבי הלוחמים (אנטק צוקרמן, צביה לובטקין, טוביה בוז'יקובסקי, חייקה גרוסמן) התייחסו לאירוע זה.²⁰² ב-2016 הוקרן הקטע מתוך עדותה של צביה במשפט אייכמן, אך לא הוקראו קטעים נוספים מאלו שנזכרו לעיל.²⁰³

קטע נוסף החוזר על עצמו לאורך כל השנים הנחקרות, מנציח את גבורתם של הפרטיזנים ומהווה את אחד השיאים הדרמטיים בעצרת, הוא "שיר הפרטיזנים". על פי רוב הוא חותם את העצרת, אך לעתים הוא מושר או מנוגן בפרק "קול המרד". למעשה הוא מושר בעצרות הזיכרון בלוחמי הגטאות כבר מן השנים הראשונות. השיר נכתב ב-1945 על ידי הירש גליק ותורגם לעברית על ידי אברהם שלונסקי, הפך מוכר וידוע בציבור הישראלי והוא מושר בטקסים רבים. כאמור, עד 1994 נהג הקריין בעצרת לבקש מהקהל "לקום לשירת ההמנונים": "שיר הפרטיזנים" ו"התקווה", ובדבריו אלו העניק מעמד זהה להמנון הלאומי ולשירו של הירש גליק ומאדיר את גבורתם של הפרטיזנים.²⁰⁴ בין שני השירים הוקרא (עד אמצע שנות ה-90) השיר "נדר" של אברהם שלונסקי, המדגיש את חשיבות הזיכרון והעברת לפיד הזיכרון לדורות הבאים. אך כאמור "שיר הפרטיזנים" חותם את העצרת גם כיום. גבורתם של הפרטיזנים ושירת "התקווה" הם אקורד הסיום, תרתי משמע, של העצרת והמסר שאתו מתפזר הקהל לביתו. את השירה מלווה מצעד דגלים של צוערי חיל הים, היורדים במדרגות התאטרון ועולים אל הבמה לשורותיו האחרונות של השיר ולשירת "התקווה".

¹⁹⁸ סרט מס' 453 במדור סרטים, אבלה"ג.

¹⁹⁹ סרט מס' 458 במדור סרטים, אבלה"ג.

²⁰⁰ סרט מס' 452 במדור סרטים, אבלה"ג.

²⁰¹ ראו הערה מס' 184 בפרק זה.

²⁰² העצרת נקראה "ושוב זורחת השמש", סרט מס' 641, מדור סרטים, אבלה"ג.

²⁰³ סרט מס' 649, מדור סרטים, אבלה"ג.

²⁰⁴ גליק, פרטיזן בעצמו, כתב את שירו ביידיש בוילנה במאי 1943, לאחר מרד גטו ורשה. ב-1944 נורה בידי הגרמנים ונהרג. השיר הותאם ללחן שחובר בידי האחים דמיטרי ודניאל פוקראס.

כפי שעולה גם מן הנאומים בעצרת, המרד ממשיך לשמש גאווה ציונית: ²⁰⁵ ב-1990 בדברי הפתיחה הדגיש שמחה שטיין, מנכ"ל בית לוחמי הגטאות, כי "המרד הוא תמצית ההווה החלוצית הציונית של העמידה היהודית על כל גווניה". ²⁰⁶ ב-1991 הוזמן לנאום נציג הסוכנות היהודית ויו"ר הקק"ל, משה ריבלין. ²⁰⁷ בדבריו התייחס לבני הדור השלישי הצועדים ב"מצעד החיים". לדבריו, הם שלומדים על המרד "רואים ולומדים על החוט המקשר בין המורד בגטו ורשה על הכבוד היהודי לבין הלוחם בצריח הטנק. יוסי פלד הוא סמלו של הקשר הזה." האלוף יוסי פלד הוזמן באותה שנה לשאת את "דבר הלוחמים והניצולים". פלד היה תינוק כאשר נמסר על ידי הוריו למסתור. מכאן שלא היה לוחם בתקופת השואה, אך תואר זה ניתן לו כקצין בכיר בצה"ל. שאול מופז בתפקידו כשר הביטחון נאם בעצרת 2004: ²⁰⁸ "נושאי נס המרד היו חברי תנועות הנוער הציוניות. אש המרד לא כבתה. היא הייתה למופת ולסמל לדורות. במונחים ערכיים נרשם המרד באותיות של זהב". אהוד ברק, שר הביטחון ב-2009 דיבר אף הוא על המרד כסמל: ²⁰⁹ "המרד נרשם כסמלה של ההתנגדות היהודית לצורך הנאצי. מורשת הצדק החברתי, השוויון, השלום של נביאי ישראל אל מול אידאולוגיה נאצית. נצח ישראל לא שיקר. העם היהודי שרד. קם והתנער מאפר המשרפות. לחם את מלחמתו הקים את מדינתו. עלינו להיות גאים. חייו ותקומתו של העם בארצו הם הניצחון על הנאציזם".

המרד נזכר במרבית נאומי המכובדים, אורחי הכבוד, נושאי "דבר הלוחמים" ונציגי ה"בית". גם בשנים האחרונות אין הוא נפקד, אך כפי שיוצג בהמשך מרכזיותו מתעמעמת קמעה והוא מקבל משמעויות אחרות.

1.4 פיחות במעמדו של המרד – האמנם?

מיום שציינו את העצרת הראשונה, נהגו למנות את השנים שחלפו מיום פרוץ המרד בפתח העצרת או בפרסומים שיצאו לקראתה. ²¹⁰ כך גם במהלך השנים הנחקרות עד תחילת שנות האלפיים. הקריין הכריז על מניין השנים בפאתוס ובחגיגות. מנהג זה היה לאחד מסממניה הקבועים של העצרת, והוא מעיד על מרכזיותו של המרד בעצרת הזיכרון. לעתים נספרו גם השנים לאירוע אחר, וזאת אם מניין השנים היה עגול, כגון 50 שנה למותו של המשורר יצחק קצנלסון (1994), 50 שנה לניצחון על גרמניה הנאצית (1995) ²¹¹ וכדומה, בסמוך למניין השנים שחלפו מיום פרוץ המרד. בשנים 2000 ו-2001 לא נמנו השנים, והמנהג חזר על

²⁰⁵ על "ניכוס" המרד לציונות ולארכ ישראל ראו פורת, 2011, עמ' 223.

²⁰⁶ תיק מס' 31116 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁰⁷ תיק מס' 31117 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁰⁸ קלטת מס' 32, מדור סרטים, אבלה"ג.

²⁰⁹ סרט 457, מדור סרטי וידיאו, אבלה"ג.

²¹⁰ ראו למשל תיק 30352 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג, כרזה לציון 18 שנים למרד, 1961; או תיק מס' 30355 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג, כרזה לציון 31 שנים למרד וכדומה.

²¹¹ תיק מס' 1120 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

עצמו ב-2002 בציון 59 שנים למרד וב-2003 בציון 60 שנה למרד. משנה זו ואילך פסק מנהג זה, וציון השנים למרד הוזכר שוב רק כאשר חלפו 65 שנה ב-2008 ולאחר מכן ב-2013 בחלוף 70 שנה. המספר העגול והטיפולוגי היווה סיבה לאזכור מחודש של השנים שחלפו מיום פרוץ המרד. החל מ-2004 יוחדה כל עצרת לאירוע אחר. נראה כי ההחלטה להפסיק למנות את מספר השנים שחלפו מיום פרוץ המרד עשויה להצביע על ניסיון לעמעם את מרכזיותו של אירוע זה בעצרת הזיכרון.²¹²

מתכונת עצרת 2004 ותכניה עשויים להעיד על פיחות נוסף במעמדו של המרד. עצרת זו הייתה שונה מקודמותיה. בתיק מס' 23088 בארכיון בית לוחמי הגטאות שמורים מכתבי תגובה שנשלחו לאחר העצרת אל עדנה סולודר, יו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות, ואל שמחה שטיין, מנכ"ל "הבית", חוברת שניסח פסח האוספטר, נציג תנועת הנוער העובד והלומד, המהווה בלשונו "מסמך טיוטא ראשונית בנושא מטרות ותכני העצרת השנתית לזכר השואה והמרד בבית לוחמי הגטאות", ופרוטוקול ישיבת ועד מנהל מיום 19 במאי 2004, שדן בין היתר בעצרת. לצערי לא נמצאו בארכיון פרוטוקולים של ישיבות ועדת ההיגוי שקדמו לעצרת, שכן ייתכן וניתן היה ללמוד מהם מה הביא את מתכנניה לחרוג מן המתכונת הרגילה. במרכז של עצרת 2004 עמדו הסיפורים האישיים והקשר שבין דור הניצולים לדור השני והשלישי. המרד נעדר ממנו כמעט לחלוטין. אף אחד מכתבי הלוחמים שהוזכרו לעיל לא נקרא בו, ולמעט "דבר הלוחמים" שנקרא על ידי דב שילנסקי ו"שיר הפרטיזנים" שחתם את האירוע, לא זכה המרד האקטיבי לאזכור בעצרת. דווקא גילויים של "גבורה אחרת" זכו בה להבלטה, כמו למשל המאבק להישרדות של הילד ישראל לוין בגטו ורשה ובצד ה"ארי". עצם הישרדותו של לוין מוצגת בעצרת זו כגבורה, כמו גם שיקום החיים לאחר המלחמה. כך עולה גם מקטע אחר שקראה נערה בחולצת תנועה כחולה:²¹³

"סבתא שלי הייתה ילדה כשנלקחה לצעדת המוות. אמא שלה מתה לנגד עיניה במחנה. כשהייתי עם "הנוער העובד והלומד" בפולין ראיתי את סבתא שלי בכל פינה. ראיתי את הילדה הקטנה מתקשה ללכת מאפיסת כוחות ורעב. ראיתי את אבא שלה שמעון ריינס מתגנב לכפר הסמוך ומביא קליפות תפוחי אדמה. כדי שלילדיו יהיה מה לאכול. ואני מנסה להבין מאיפה הכוח הזה לא לוותר. לדבוק בחיים. להיות לוחמים שמקריבים. אני רוצה להודות לסבתא שלי ולשאר הלוחמים שלא ויתרו. שהוכיחו שאפשר לשנות גם כשהכול נראה אבוד [...]."

²¹² בשעה שנכתבות שורות אלה נחתמת תוכנית העצרת לשנת 2018. שנת 2018 היא השנה ה-75 למרד גטו ורשה. עובדה זו לא מצוינת בשם העצרת וגם לא בנושא המרכזי שלה. היא תוזכר בשורה אחת בפרק המרד. העצרת תעמוד בסימן 70 שנה למדינת ישראל.

²¹³ קלטת מס' 32, מדור סרטים, אבלה"ג.

לאחר עצרת זו התקבלו כאמור בבית לוחמי הגטאות מכתבים רבים,²¹⁴ חלקם תומכים ומשבחים את תוכנה של העצרת וחלקם שוללים.²¹⁵ מבין המכתבים השוללים את מתכונתה של העצרת היה מכתבו של יורם בר קובץ מיום 21/4/2004: "יותר משהתביישתי בפני חניכיי שתהו על הטקס הפוסט מודרני וחסר הפשר, התביישתי בפני צביה, אנטק ושאר לוחמי הגטאות שחירפו נפשם אולם נראה כי מורשתם נשכחה. חבל. עצוב. מקומם". פסח האוספטר, נציג תנועת הנוער העובד והלומד בוועד המנהל בבית לוחמי הגטאות, היה אחד הכותבים, וב-19 במאי אף שלח, כאמור, לחברי הוועד "מסמך טיוטא ראשונית" לדיון.²¹⁶ בחוברת זו העלה נקודות לביקורת על העצרת שהתקיימה באפריל אותה שנה ופרש את הרציונל לעצרות הבאות לפי ראות עיניו, כנציגה של התנועה שמזדהה עצמה כממשיכת דרכם של מקימי "הבית". האוספטר מחה על היעדרו של סיפור המרד מהעצרת:

"העצרת התייחסה באופן שולי לסיפור מרד גטו ורשה וההתנגדות היהודית. העצרת עמעמה מדמויותיהם של מורדי גטו ורשה, ביניהם יצחק צוקרמן, צביה לובטקין ואחרים, ומדמותו של צחק קצנלסון אשר על שמו קרוי הבית [...] בעצרת 2004 הוזכרה המילה 'מרד' שלוש פעמים, מתוכן פעם אחת התייחסה למרד הפולני. דמויותיהם של הלוחמים צוינו בצורה ערטילאית בלבד – 'ואנחנו צעדנו אחרי לוחמי גטו ורשה, דרך גגות הבתים...' (מתוך סיפורו של הילד ישראל לוי). שמותיהם של אנטק, צביה והאחרים לא הוזכרו ולא נראתה דמותם. אף אחד ממדליקי המשואות לא לקח חלק במרד. דמותו של יצחק קצנלסון נפקדה כליל, דווקא בשנת ה-60 להירצחו. העובדה שסלאי מרידור הזכירו בנאומו אינה משנה עובדה זו".²¹⁷

האוספטר לא ראה בעצרת זו תקלה חד פעמית. לשיטתו "העצרת היוותה את שיאו של תהליך רוחני הנמשך מזה שנים ומהותו כרסום ברוחו המקורית של הבית וממילא רוחה של העצרת, כפי שעיצבוה הראשונים: אנטק, צביה ואחרים. זהו תהליך המתרחש מחוץ לבית לוחמי הגטאות. אנו עדים להשתקפותו של התהליך הקשה הזה – דרך העצרת ודרך אופן ההחלטה על תכניה". ובהמשך כתב: "על הבית לעמול על טיפוח זיכרון השואה והמרד בהשראה ישירה לאתוס הראשונים – ולו בלבד". כלומר, העצרת האחרונה, לטענתו, היא תוצאה של תהליך מתמשך המתרחש בתודעת השואה הישראלית ומשפיע גם על אופייה של

²¹⁴ תיק 23088 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²¹⁵ מכתבי תמיכה שלחו למשל חנה מלר מחיפה. המכתב התפרסם ב"הקיבוץ – שבועון התנועה הקיבוצית" ב-6/5/2004; אלוף פיקוד הצפון בני גנץ במכתבו מיום 16/5/2004; שלומית שגב, רכזת חברתית בבית תיכון אזורי מקיף "העמק המערבי" במכתב מיום 2/5/2004; אורי ארנון, סגן ראש המועצה האזורית מטה אשר במכתב מיום 29/4/2004; יהודה שביט ראש המועצה האזורית מטה אשר במכתב מ-22/4/2004 כתב "אני מבקש לציין שמאוד נהייתי מהשינוי בהעמדת העצרת ומתוכנה". מכתבים ששללו את העצרת: רועי שביט, חבר גרעין "רובץ" – חוות ההכשרה נס ציונה – הנוער העובד והלומד, במכתבו לשמחה שטיין, מנכ"ל בלה"ג; מוקי צור במכתב לשמחה שטיין; מדריכי "המעורר" במכתב מיום 28/4/2004.

²¹⁶ תיק מס' 23088 שהוזכר לעיל.

²¹⁷ סלאי מרידור היה באותה עת יו"ר הסוכנות היהודית. הוא היה הנואם השלישי באותה עצרת, לאחר מנכ"ל בית לוחמי הגטאות שמחה שטיין ושר הביטחון שאול מופז.

העצרת משום שאנשי "הבית" אינם משכילים לשמר ולטפח את מורשת המייסדים. את "דבר הלוחמים" ב-2004 נשא יו"ר הכנסת לשעבר דב שילנסקי, ניצול שואה מליטא וחבר המחתרת בגטו שאוולי. בנאומו סיפר על גבורתם של הלוחמים והנופלים במחתרות, ביחידות הפרטיזנים ובצבאות בעלות הברית. המשיך וסיפר על גבורתם של ניצולי השואה ונצר אחרון במחתרות העבריות ובמלחמת השחרור ובמלחמות שבאו אחריה. גם על כך השמיע האוספטר ביקורת, והתקומם על עצם העובדה שאת הנאום החשוב הזה נבחר לשאת איש ימין יוצא האצ"ל.

בהקדמה לחוברת כתב האוספטר: "השיטה של מחיקת הלוחמים מהזיכרון הקולקטיבי לא נעשית בדרך של העלמתם או התעלמות מהם. אלא בדרך בה הם מוזכרים באופן שולי, חלקי ולא מקושר לקונטקסט רחב". בישיבת הוועד המנהל שהתקיימה לאחר העצרת טען ש"העצרת השנה הכתה אותי בתדהמה, בהיותה מרוחקת, עד כדי שונה לחלוטין, ממטרותיה המקוריות וכפי שעוצבה על ידי מקימי הבית". האוספטר ביקש להיזכר בדברים שכתב גורי בהקדמה לעצרת העשור ולקביעתו שהעצרת צריכה להיות מעין "הגדה". "כפי שבהגדה חוזרים כל שנה על סיפור יציאת מצרים, כך יש לחזור גם כאן". אחד מחברי הוועד המנהל שיבר אחריו טען ש"יש אלמנטים שצריכים לחזור עליהם – 'הנדר'. ויש דברים שניתן לשנותם – מרד היה בעוד מקומות ולא רק בוורשה". דבריו מצביעים על שאיפה לשינוי נוסף – הרחבת סיפור המרד והתייחסות על בימת העצרת גם להתקוממויות שהתרחשו במקומות אחרים. שמוליק גיא, נציג קיבוץ לוחמי הגטאות בוועד המנהל, אמר שהוא "מעריך את התעוזה לשנות". אולם, לטענתו, "השינוי צריך להיות איטי ועל המסר המרכזי – להישאר".

נעמי שמשי, מנהלת מחלקת החינוך וחברת צוות התוכן של העצרת, טענה ש"עד היום הדגש היה על מרד גטו ורשה, האופי של 'פעם', הרבה פאתוס. פעילות הבית היום הרבה יותר רחבה ופונה לכלל עם ישראל [ההדגשות במקור] ברוח דבריו של אנטק. בגטו ורשה היו גם 250 לוחמי בית"ר. הבית פתוח לכול. סיפור המקום קיים אך אינו יכול להיות בלעדי. הפרק על גטו ורשה היה צריך להיות בולט יותר וגם היו צריכות להיות יותר חולצות כחולות. גם צביה וגם קצנלסון דיברו על גורל העם היהודי כולו. אנו רוצים להעביר מסר לכלל עם ישראל". עדנה סולודר חיזקה את עמדתה של שמשי: "חשוב וטוב שעשינו את הניסיון לשנות [...] העצרת אינה רק עצרת תנועתית. יש לנו עניין שהיא תגיע ותיגע בכל אדם ועל כן היא גם עצרת ממלכתית". גם פרופ' חנה יבלונקה, בתפקידה כהיסטוריונית של "הבית", חיזקה ואמרה ש"העצרת שלנו היא ממלכתית והקהל הוא עממי ישראלי". בנוגע להזמנת שרת

החינוך לימור לבנת הוסיפה "צריך לזכור שהיא השרה שלנו שנבחרה בבחירות דמוקרטיות".²¹⁸

בדבריהן הן משקפות את הרצון להפוך את הסיפור המסופר ב"בית" לסיפור של כולם, גם אם הדבר כרוך בויתור מסוים על עוצמתם של המסרים והערכים, קרי המרד, המזוהים עם המקום. אחד המשתתפים באותה ישיבה ענה לסולודר ש"העצרת אינה עצרת ממלכתית. איננו יכולים לבטל את עצמנו [...] הנושא טעון ומורכב. צריך להיות אלמנט קבוע ומשהו מתחדש ומרגש. יש טקסטים שחשוב לחזור עליהם". עוד אמר ש"המסר המרכזי בעצרת הם הנואמים והם אינם יכולים להיות מקריים. חד משמעית. בין הנואמים צריך להיות נציג התנועה הקיבוצית".

הזמנת יו"ר הכנסת לשעבר לשאת את "דבר הלוחמים", הזמנת שרת החינוך לימור לבנת וההתמקדות בעיקר ב"גבורה האחרת" מעידות על ניסיון להעניק לעצרת צביון ממלכתי ולהפוך את הסיפור שהיא מספרת לסיפור שנוגע לכלל הציבור הישראלי, ולא דווקא לאנשי התנועה הקיבוצית. ניסיון זה דוחק לשוליים את סממניה המסורתיים של העצרת ואת דגשיה משכבר הימים, ובעיקר את מקומו של המרד בסיפור שמספר בית לוחמי הגטאות מיום היווסדו ואת חלקם של מייסדיו בסיפור.

ייתכן שהדין שעורר פסח האוספטר הוא זה שהחזיר עטרה ליושנה, והשיב את המרד למרכז העצרת. שכן בשנים שלאחר מכן חזרו מארגני העצרת לדבוק במתכונת הרגילה, והמרד שב לתפוס את מקומו כציר המרכזי שסביבו נבנה הטקס. מבנה העצרת על פי החלוקה לשלושת הפרקים שהתווה גורי חזר לקדמותו, ובמהלכם נקראו מכתבי הלוחמים. בישיבת הסיכום של עצרת 2005 אמר פסח האוספטר: "העצרת הייתה טובה מאד ברוח הדברים שנאמרו בישיבות קודמות",²¹⁹ והעניק למנכ"ל בית לוחמי הגטאות תעודת הוקרה כאות תודה. שביעות רצון זו נשמעה מפי נציג תנועת הנוער העובד והלומד גם בישיבת הסיכום של עצרת 2006. "העצרת הייתה טובה מאוד", אמר, אך הוסיף כי "עדיין חסר דגש על המרד ומקורו".²²⁰ עם השנים פחתה השפעתה של תנועת הנוער העובד והלומד על הנעשה בבית לוחמי הגטאות, ובכלל זה פחתה מעורבותה בעצרת. בין אנשי התנועה להנהלת "הבית" התגלעו מחלוקות בנושאים שונים, בין היתר בנושא מעמדו ומרכזיותו של המרד בפעילות החינוכית המתקיימת ב"בית" ובעצרת.²²¹ ייתכן ועובדה זו היא גורם נוסף לפיחות במעמדו של המרד לשנים לבוא.

²¹⁸ השרה לימור לבנת הזמנה לעצרת, אך לא נענתה להזמנה. ראו מכתב מעדנה סולודר ללימור לבנת מיום 26 בינואר 2004.

²¹⁹ פרוטוקול ישיבת צוות היגוי רחב עצרת 2005 מיום 26/6/2005.

²²⁰ פרוטוקול ישיבת צוות היגוי רחב עצרת 2006 מיום 28/5/2006.

²²¹ ראו מכתב מענת ליבנה, מנכ"לית בית לוחמי הגטאות, אל אנשי הנוער העובד והלומד המדריכים ב"בית" מיום 15 באפריל 2013. בין היתר עולה מן המכתב כי אנשי הנוער העובד והלומד מאשימים את הנהלת הבית

המרד, כפי שהוצג לעיל, ממשיך להיות מרכזי גם בשנות האלפיים, אולם עצרת 2004 והביקורת שהושמעה בעקבותיה מצדם של אנשי הנוער העובד והלומד, הניסיון לשינוי דגשיה של העצרת והתמעטות השימוש בקטעים מכתביהם של הלוחמים בעשור השני של שנות האלפיים, מעידים על ירידת מה במעמדו ובמרכזיותו של המרד.

1.5 המרד העכשווי

בשנות האלפיים מקבל המרד בעצרת ממד נוסף בעל אופי חברתי ועכשווי. מעל בימת העצרת משמיעים נציגי בית לוחמי הגטאות, המזוהים עם השמאל הישראלי, קריאה ל"מרד" ערכי בתחלואי החברה הישראלית, בעיוותים חברתיים, בחוסר צדק, בגזענות ובשנאה. הם מדברים בשמם של ערכים אוניברסליים, בשם הצדק והשוויון ובשם "רוח האדם", בלשונו של אנטק צוקרמן. ערכים אלו, טוענים אנשי "הבית", לצד הרוח הציונית, היו נר לרגליהם של לוחמי המחותרת בגטו. השמעת לקחים מעין אלו, לשיטתו של גוטוין, מעידה על הצורך של השמאל הישראלי לייצר זיכרון בעל אופי הומניסטי שיהיה חלק מזהות קיבוצית ישראלית חלופית.²²² אמירות מעין אלה, כפי שיוצגו להלן, עומדות בניגוד גמור לנאומיו של ראש הממשלה בנימין נתניהו מדי שנה בעצרת הממלכתית הפותחת את אירועי יום השואה ביד ושם. ב-2012 למשל דיבר נתניהו על חשיבות יישום לקחי השואה.²²³ "זוכרים את העבר, מבטיחים את העתיד [...] והדבר הזה נכון במיוחד לדורנו שעומד שוב בפני הקריאה להשמיד שוב את מדינת היהודים". חלק ניכר בנאומו עסק באיום להשמידנו המגיע מצדה של איראן ובאמצעים שמדינה זו מפתחת על מנת להשיג מטרה זו. "מי שמבטל את האיום האיראני לא למד דבר מהשואה". נתניהו ציטט את ז'בוטינסקי שהתריע בפני יהודי ורשה ב-1938 מפני אסון העלול להתרחש. נתניהו מתח קו בין מי שהתייחסו אל ז'בוטינסקי בביטול אז לבין מי שמבטלים את דבריו שלו היום כנגד האיום האיראני. כדי לעמוד מול האיום להשמידנו, חייבת מדינת ישראל להיות חזקה ואיתנה ולהשמיע את קולה כדי שתוכל להמשיך להתקיים. לקחים אלו שנתניהו בוחר להשמיע בנאומיו שונים לחלוטין מלקחי השואה המושמעים מפי אנשי בית לוחמי הגטאות. הערך שבשמו הם משמיעים את לקחיהם הוא המרד. ב-2013, שנת השבעים למרד, פתחה את העצרת ענת ליבנה, מנכ"לית בית לוחמי הגטאות, בדברים האלה:

"מרד אינו רק לחימה בנשק. 'מרד' הוא מצב רוחני וקיומי של אדם, הבוחר להתייצב באומץ לצד הצדק והחירות, ולמחות נגד עוול, שנאה ורוע. האדם המורד מוכן לשלם

ב"דחיקת העמידה היהודית בשואה לשוליים". בתשובתה מנתה ליבנה את הפעילויות שנערכו לאחרונה ב"בית" הקשורות לעמידה היהודית בשואה.

²²² גוטוין, עמ' 12.

²²³ נאום בנימין נתניהו בעצרת הממלכתית ביד ושם, 2012:

<https://www.youtube.com/watch?v=0g2FlxOHrFy>

מחיר, במאבק על ערכים אלה. אנחנו כאן בבית לוחמי הגטאות מבקשים לחנך לאור המורשת שהותירו לנו הלוחמים בכל ימות השנה ובערב זה במיוחד. כולנו, קהל נכבד, מצווים להנחיל את הרוח הציונית ואת ערכי הצדק וההומניזם של לוחמי המרד לדורות הבאים".²²⁴

דבריה של ליבנה הם המשך ישיר לערכים שבשם דיברו מקימי הבית. אך היא אינה מתייחסת כלל לאופיו המזוין של המרד או ללחימה ומתמקדת רק בערכים ההומניים שניתן ללמוד ממנו. אחריה דיבר אופיר פז-פינס בתפקידו כיו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות על המרד כערך:

"מהמרד בגטאות אנו לומדים על המשמעויות ההרואיות והאידיאולוגיות שמגלם המרד. הליכה נגד הזרם מתוך אמונה ערכית ומתוך נכונות להסתכנות עצמית. אלה רעיונות שנדמה שאבד עליהם הכלח, בעידן חומרני שבו המחויבות לערכים שוקעת והסולידריות החברתית מתפוררת. אבל נראה שיש לחזור ולשנן אותם. מפני שהמרד הוא רלוונטי תמיד. הוא מגלם את כוחם הגדול ביותר של חסרי-הכוח, את רוח האדם".

דבריהם של ליבנה ופז-פינס היו מעין הקדמה לדבריה של חווקה פולמן רבן, שנשאה באותה שנה בפעם האחרונה את "דבר הלוחמים". "דבר הלוחמים" הוא נאום הנישא מפי ניצול שואה שהיה חבר באחת המחתרות או שלקח חלק בפעילות פרטיזנית ביערות. תפקידו של הנאום להעביר את מסר הלוחמים לדור הצעיר, ללמדם מהי התנגדות, מהו מרי, מהי גבורה. ההנחה היא כי הלוחמים לשעבר הם דמויות מופת, שגבורת העבר ותעוזתם בימי המלחמה העניקו להם את החוכמה ואת התוקף המוסרי לפנות אל הקהל הצעיר היושב על ספסלי האבן של האמפיאטרון ולהנחילו מסרים ולקחים שמקורם בימי המרד והלחימה, אך תוקפם לימינו אנו שריר וקיים. מיקומו של הנאום השתנה משנה לשנה. לעתים נישא הנאום בסמוך לשאר נאומו המכובדים שהוזמנו לעצרת, לעתים בפרק "קול המרד", ובשנים האחרונות נישא נאום זה דווקא לקראת סופה של העצרת, אולי כדי להשאיר רושם אחרון על הקהל וכדי שהדברים יהדהדו באוזניו עם שובו לביתו. מכל מקום יוחד לו מקום נכבד בעצרת, והוא נשא בחובו מסר חשוב מפיהם של מי שהוגדרו כ"לוחמים", לא "מורדים" או "מתנגדים", להצביע על אופיו האקטיבי של פועלם בתקופת המלחמה.

אחת הנואמות שהוזמנו שוב ושוב הייתה חווקה פולמן-רבן, חברת קיבוץ לוחמי הגטאות. משנות ה-90 הייתה חווקה מעורבת מאוד בפעילות החינוכית במוזיאון, בעיקר במרכז לחינוך הומניסטי. במהלך השנים הנחקרות נשאה חווקה את דבר הלוחמים כמה פעמים: 1992,

²²⁴ סרט מס' 455 במדור סרטים, אבלה"ג.

2008, 2010, 2011, 2013. גם ב-2009 לקחה חלק בעצרת וכך גם ב-2012, אך לא כנציגת הלוחמים אלא דבריה הקצרים שולבו בקטע דרמתי על הקשריות. חודשים ספורים לאחר עצרת 2013 הלכה לעולמה.

ב-1992 פתחה פולמן-רבן את נאומה בחוב המוסרי שהיא נושאת עמה:²²⁵ לדבר אל הדורות הצעירים בשמם של הלוחמים, אלה שלא שרדו ואלה שזכו להגשים חלום ולעלות ארצה. ב-2010²²⁶ וב-2011²²⁷ הדגישה שהמרד בנשק צמח מתוך "התנגדות רוחנית, מתוך החינוך", וסיפרה על השעות שבהן למדו במסתור על ציונות וסוציאליזם, על התיישבות וקיבוץ וכיצד שאבו עידוד מה"ביחד" ומהרעות. ב-2008,²²⁸ להבדיל מנאומיה האחרים, היא ויתרה כמעט לחלוטין על זיכרונות מאותם ימים ועברה כבר בתחילת נאומה לימים אלה, לקריאה למרד עכשווי, לתיאור תחלואי החברה הישראלית ולקריאתה לדור הצעיר, לאנשי תנועות הנוער, למרוד ולהתקומם נגד העוולות:

"המרד חייב להימשך. מרד אחר, שונה. על הארץ הרחוקה, הנכספת והבלתי מושגת חלמנו גם בגטאות, וגם במחנות. בחלומנו היא היתה טהורה, צדק שלט בה, שוויון ערך אדם – חלום נפלא של בית. ויש לא מעט אכזבה. במה נמרוד? [...] החשוב לי עכשיו זה העתיד, זה אתם – הדור השני, השלישי, הרביעי והדורות הבאים. אתם בעלי חולצות כחולות ושרוכים אדומים ולבנים ועניבות צופים וכיפות סרוגות - כולכם – צעירים ובוגרים יותר. עתידכם כאן בארץ הזו היחידה, היפה, האהובה ופגועה בגזענות, שנאת האחר והזר, יש בה חמדנות וונדליזם וסכינאות ואלימות נגד חלשים וקשישים ורעבים – אתם יכולים, אתם חייבים ללחום בכל הרוע הזה, בזיוף ובנוכלות בכל שנוגד לערכים אנושיים. אתם אמיצים ונאמנים בצבא בהגנה על ביתנו מאויבים מבחוץ, אתם תתרמו גם לסיום מעגל הדמים, יש בכם גם כוח למרוד בנגעים שבפנים. איך? דרך אכפתיות ואי אדישות, מעורבות ועשייה בבית, בבית ספר, ברחוב בכל מקום שפוגשים רוע. תהיו ראויים ללוחמים, לכל אלה שנאבקו ואבדו לנו בהרג, בגז ובמיתות משונות. תחנכו עצמכם ואחרים לאהבה ולא לשנאה, לשלום, לרעות, ליופי, לצחוק ושמחה. זה קשה – אתם יכולים. אני מאמינה בכם. אל תאכזבו אותי ואת חבריי שאינם."

ב-2009 נשא את דבר הלוחמים ברוך שוב.²²⁹ אולם מיד בתום נאומו הזמינו נכדיה של חווקה את סבתם לעלות אל הבמה. על המסכים הוקרן סרט המתאר מפגש בין חווקה עם מדריכי הנוער העובד והלומד בדירתה בקיבוץ. היא מעודדת אותם למרוד ומסבירה להם

²²⁵ תיק מס' 35448 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²²⁶ סרט מס' 460 במדור סרטים, אבלה"ג.

²²⁷ סרט מס' 453 במדור סרטים, אבלה"ג.

²²⁸ תיק מס' 35448 שהוזכר לעיל.

²²⁹ סרט מס' 457 במדור סרטים, אבלה"ג.

במה עליהם למרוד: באלימות, בחוסר הצדק. היא מדגישה את תפקידן של תנועות הנוער בימי השואה והיום. אחד הנערים שואל אותה האם מעשיה הם גבורה. היא עונה לו שבשבילה זה היה טבעי. "עשיתי מה שהמצפון שלי הכתיב לי. לבד לא הייתי יכולה לעשות כלום. הרעות חשובה".

אם ב-2008 ביקשה "אל תאכזבו אותי ואת חבריי שאינם", הרי שב-2010 הטיחה בהם:²³⁰ "אני מאוכזבת ומאוכזבים איתי אלה שאינם עוד בינינו – מנהיגי המרד: יצחק וצביה, מרדכי ומארק אדלמן, איש הבונד שנפטר השנה". היא פונה אל הדור הצעיר ומנסה לפקוח את עיניו וקוראת לו להגשים את חלומם של לוחמי הגטאות: לברוא חברה טובה יותר, צודקת ושוויונית, להביא את השלום. אולם נראה כי קריאה זו נעשית תקיפה הפעם יותר מבשנים הקודמות. היא שואלת "מה קורה לנו?" בקול תקיף. אמירות אלו על בימת העצרת הכמעט ממלכתית הזאת, במועד הכמעט מקודש הזה השנה, בשמה ובשם מי שהנהיגו את המחתת והמרד, יש בהן התרסה והאשמה כנגד אזרחי המדינה, כנגד מי שמוביל את המדינה ומאפשר את אובדן הדרך והערכים. מדבריה עולים תסכול קשה ואכזבה מפניה של המדינה, מפניה של מנהיגיה. כמחנכת, היא משאירה פתח לתקווה ומסיימת במילים: "אני מאוכזבת אך לא מיואשת. ישנם אלפי צעירים – הדור שחי כאן עכשיו. ישנן תנועות הנוער ויהיו גם הדורות הבאים שימשיכו לחלום ולהיאבק בכל רוע. יש בכם כוחות ואתם תצליחו".

בנאום האחרון שנשאה, חודשים ספורים לפני שהלכה לעולמה, נשמעה נימה רכה יותר:²³¹ "אני מאחלת לאלפים שלפניי חיים מאושרים של אהבה, יופי וצחוק, חיים של משמעות. [...] המשיכו במרד, מרד אחר, עכשווי, נגד כל רוע, גם זה שפגע בארצנו האהובה והיחידה. תמרדו נגד גזענות ואלימות ושנאת אחר. בחוסר שוויון, בפערים, בעוני, ברדיפת בצע ובחמדנות".

יאיר אורון מציין שמהשואה ניתן להפיק לקחים שונים,²³² כך גם מהמרד. פולמן-רבן, פז-פינס וליבנה משמיעים את קולו של השמאל הישראלי ומבקשים להעביר לקחים שונים הנובעים לדעתם מהמרד: מסר אוניברסלי, הדוגל במאבק ברוע באשר הוא, מסר חברתי הדוגל בשוויוניות ומסר ציוני הדוגל בקיומה של חברה צודקת במדינת ישראל.

אם לסכם, הרי שבמהלך השנים הנחקרות עוסקת העצרת בגילויים שונים של מושג הגבורה והמרד. במהלך שנות האלפיים נצפית ירידת מה במרכזיותו של המרד המזוין בעצרת, הן בשל הרחבת מושג ההתנגדות והן מתוך רצון להעניק לעצרת צביון ממלכתי ולהפוך אותה

²³⁰ סרט מס' 460 במדור סרטים, אבלה"ג.

²³¹ עצרת 2013, תיק מס' 35448, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²³² אורון, 2011, עמ' 19.

ל"סיפור של כולם". ייתכן שגם למשבר שחל בין בית לוחמי הגטאות לבין אנשי הנוער והעובד ולעובדה שפחתה השפעתם של האחרונים על הנעשה ב"בית", יש השפעה על הפיחות שחל במקומו של המרד בעצרת. למרות זאת, הרי שהמרד עדיין זוכה למקום של כבוד בעצרת. במקביל נעשה ניסיון להבליט את המשמעויות הערכיות-חברתיות של המרד שהושמעו מאז ומתמיד גם על ידי מקימי "הבית", אך עתה נוספו להן פרשנויות עכשוויות. החיבור והרלוונטיות של המרד לחיינו כאן היום בא לידי ביטוי בעצרת בעיקר בדבריה של חווקה פולמן-רבן שנשאה אותו בגאון עד מותה ב-2014, אך גם בדבריהם של נציגים אחרים של המוזיאון. לצד הצורך לשמור על צביון ממלכתי בערב הרגיש הזה, נראה כי בשנים האחרונות עולה מן העצרת קול המבקש להשמיע אמירה חברתית-פוליטית. המרד משמש את אנשי "הבית" להשמיע את דעותיהם הפוליטיות המזוהות עם השמאל הישראלי. אמירות אלה שונות לחלוטין מהעמדות הפוליטיות, מבית מדרשו של הימין הישראלי, העולות מנאומי ראש הממשלה בעצרות ביד ושם.

פרק 2 – מזיכרון לאומי קולקטיבי אל זיכרון לאומי מופרט

בחנית עצרות הזיכרון בשנים 1990 עד 2016 מלמדת כי המעבר משנות ה-90 אל שנות האלפיים מצביע בבירור על המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי אל זיכרון לאומי מופרט.²³³ מושג ההפרטה, הלקוח משדה הכלכלה, מציין בתרבות הזיכרון את המעבר מהזיכרון הכללי לזיכרון הפרטי ומעיד על פירוקם של אתוסים חברתיים המשמשים כגורם מלכד וכמוקד להזדהות קולקטיבית.²³⁴ השואה המיוצגת בעצרת הפכה מאירוע לאומי קולקטיבי, הגמוני ואחיד, שבו העם זוכר את ששת המיליונים ואת המרד – בבחינת "יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב" – לאירוע המגלם בתוכו אובדן וסבל פרטיים וחוויה אישית. הזיכרון הקולקטיבי שהיא מבקשת לשדר מורכב מהסיפורים האישיים של הנספים והניצולים. הסיפורים האישיים נתפסים כהירואיים בשל המאבק היומיומי להישרדות, בשל התקומה האישית של הניצולים שמשתלבת עם התקומה הלאומית. כך בונים הסיפורים האישיים זיכרון לאומי מופרט. כפי שאראה, משנות ה-90 העצרת עוברת מהנצחת אירוע קולקטיבי אל ההזדהות עם הסבל הפרטי. לצד סיפורי הגבורה של לוחמי הגטאות, הממשיכים עדיין לתפוס את מקומם בעצרת, זוכים הסיפורים האישיים של נספי השואה ושל ניצולי השואה (ולאו דווקא מבין חברי הקיבוץ) להיות מסופרים בערב זה. למרות אופיו הטקסי והכמעט ממלכתי של האירוע עומדים העדים, העדויות וסבלם הפרטי במרכז.

2.1 זיכרון לאומי קולקטיבי

לעיצוב הבמה ולאמצעים צורניים יש חלק בעיצוב הרעיונות המרכזיים שאותם מבקשים מארגני העצרת להעביר לקהל. במהלך שנות ה-90 (כפי שנהוג היה גם בעשור שקדם לו) הייתה הספרה 6 נבנית כחלק מתפאורת הבמה וממוקמת בצדה המזרחי, בסמוך למקום שבו נערך טקס הדלקת המשואות. משמר כבוד של חיילי גולני התייצב סביבה. יחידת הדגלנים התמקמה מאחורי משמר הכבוד.²³⁵ דוכן הנואמים הוצב בסמוך. מכאן שבכל תצלומי המכובדים בולטת הספרה 6 כאלמנט שנועד להנציח את ששת המיליונים. הנצחה זו היא בגדר "זיכרון ציבורי", בלשונה של אניטה שפירא. ההתייחסות לשואה היא באמצעות "המסות הגדולות – ששת המיליונים" או באמצעות "אושוויץ" כסמל לכל הרציחות, לא באמצעות הזיכרונות האישיים.²³⁶ בזמן טקס הדלקת שש המשואות, בעת הדלקת כל משואה, הורם מאחורי המשואה ונגלה לקהל חלק מדגל הלאום – יריעה ארוכה ורחבה. עם

²³³ לעניין המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט ראו: ברזל, 2000; גוטווין, עמ' 52-57; אוחנה וויסטרין, עמ' 7-31.

²³⁴ ברזל, 2000, עמ' 96.

²³⁵ לדוגמה אבלה"ג, פריט מס' 37253 (1990), 37289 (1991), 37331 (1992), 37359 (1993), 51522 (1994), 37441 (1997), במדור תצלומים.

²³⁶ אניטה שפירא, 1997. "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב, עמ' 96.

כל הדלקת משואה נחשף חלק נוסף של הדגל, עד שבתום טקס הדלקת המשואות נחשף הדגל כולו. שני אלמנטים אלה, הספרה 6 וחשיפת דגל הלאום שלב אחרי שלב, מאירים את אופיו הלאומי-קולקטיבי של הטקס. ההנצחה היא לששת מיליוני היהודים שנרצחו, והזכרים הם אזרחי מדינת ישראל. גם המילה "זכור" וטלאי צהוב וגדול שנצפו על הבמה בשנות ה-90 מחזקים את אופיו הקולקטיבי של מושא הזיכרון ושל מי שמצווים לזכור.

לטקס הדלקת שש משואות הזיכרון מעמד מרכזי בעצרת והוא עשוי להעיד על אופיו של הזיכרון שבית לוחמי הגטאות מבקש להציג. הבחירה בזיהויהם של מדליקי המשואות היא בעלת חשיבות. אלה הם הסיפורים שמארגני העצרת מבקשים לתת להם כבוד ולהציג באמצעותם את הערכים והמסרים שהם מאמינים בהם ומבקשים לתת להם פומבי. גם לאופן שבו מסופרים הסיפורים האישיים ישנו חשיבות. הזמן המוקדש לכל סיפור הוא קצר ביותר, ולכן הבחירה בפרטים כאלו ואחרים בסיפור האישי היא בעלת משמעות.

בעצרות שהתקיימו בשנות ה-90 היה טקס הדלקת המשואות קצר. הקריין הכריז את שמו של הניצול, היכן נולד, היכן היה בתקופת המלחמה ולכבוד מי הוא מדליק משואה. ההכרזה ארכה שניות ספורות בלבד. כך למשל ב-1990 הכריז הקריין:²³⁷ "ששת נציגי הלוחמים יישאו אל הבמה את הלפידים להדלקת משואות הזיכרון. יעלו ויבואו!" ומיד אחר כך הזמין את מדליק המשואה הראשון: "בן קהילת לודז', אפרים זאבי, חבר קיבוץ לוחמי הגטאות, לזכר מיליוני הנספים באושוויץ-בירקנאו." שיוכו הקהילתי של מדליק המשואה, "בן קהילת לודז'", מזכר לפני שמו. כך גם הניצולים שהוזמנו אחריו: "בת קהילת ורשה, הדסה טלמון, חברת המחותרת היהודית הלוחמת, אסירת אושוויץ ומיידנק, לזכר המורדים בגטאות". מכאן שהשייך הקהילתי-קולקטיבי חשוב יותר מזיהויהם הפרטית של מדליקי המשואה, ולמעשה הפרטים כמעט ואינם כוללים מידע אישי ומשפחתי על הניצול.

בנוסף, ראוי לציין שכולם נקראים "לוחמים". כך הם נקראים בהוראות הבימוי: "כולם מתייצבים עם הפנים לקהל. הלוחם מהצד הימני והילד [אל מדליקי המשואות התלוו ילדי קיבוץ לוחמי הגטאות] מהצד השמאלי של המשואה". גם שנה לאחר מכן, ב-1991, היו כל מדליקי המשואות לוחמים וחברי מחתרות. טקס הדלקת המשואות היה קצר, ברקע הושמע "שיר הפרטיזנים" בנגינת תופים, ולפניו ואחריו ביצע משמר כבוד של חיילי גולני תרגילי סדר. יחידת דגלנים מבית הספר לקציני ים בעכו עמדה על הבמה. גם הפעם לא נמסרו פרטים על חוויותיהם האישיות של מדליקי המשואות בזמן המלחמה, אלא רק מידע על השתייכותם למחתרת או ליחידה לוחמת אחרת: הלה רופאייזן, קשרית וחברת אי"ל בקרקוב ובוורשה, גד רזנבלט מפקד יחידות פרטיזניות באוקראינה, מרים פינקוהוף, חברת המחותרת החלוצית בהולנד, מוריס משה גולדברג, חבר לוחמי הגטאות – איש המחותרת האנטי פשיסטית

²³⁷ אבלה"ג, תיק 31116 במדור רישום מרכזי.

בבלגיה, יעקב נוסיק, אסיר מחנות ולוחם בשורות הצבא האדום. לא נמסרה אף פיסת מידע על הסיפור או האבדן האישיים. יתרה מזאת, עד שנת 2000 הודלקה כל משואה לזכרה של קבוצה מסוימת מבין הנספים או הניצולים. במילים אחרות כל מדליק משואה ייצג לא רק את עצמו אלא קבוצה: "משואה לזכר מיליון וחצי הילדים שנספו בשואה" או "משואת הפרטיזנים והלוחמים ביערות", "משואה לזכר קהילת סלוניקי, עיר ואם בישראל", "משואה להנצחת חברי המחתרת ההולנדית" וכדומה. הטקסט השתנה משנה לשנה בהתאם למדליקי המשואות שנבחרו.

גם תכניו של פרק "התקומה" עשויים להעיד על אופיו הלאומי-קולקטיבי של הטקסט. התקומה המוצגת בשנות ה-90 היא תקומת העם בארצו, כפי שעולה משני הקטעים שלהלן, שניהם כתובים בגוף ראשון רבים, שהוקראו שנה אחרי שנה במהלך שנות ה-90: "מיד אחרי השואה האיומה הזאת, בחבלי לידה קשים, נולדה לנו המדינה. ובה נולדו לנו ילדינו. ועל רקע ההיסטוריה הטרגית של עמנו מאז חורבן הבית השני, שני הדברים האלה מסמלים יותר מכל את הניצחון, שהוא שלנו יותר מאשר של כל עם אחר".²³⁸ משורותיו של חיים גורי עולה מסר דומה: "אנחנו פה ברגב ובמלט. אנחנו פה בזמר ובפרח. אנחנו פה בסכנות ובפרך. אנחנו פה בקרב ובשלום".²³⁹ מדינת ישראל והמעשה הציוני הם התשובה לשואה. זהו הזיכרון הלאומי-קולקטיבי שהעצרת משדרת בשנות ה-90, כהמשך ישיר לעשורים הקודמים.

2.2 זיכרון לאומי מופרט

בעצרת 1996 סיפר יו"ר הכנסת שבח וייס, ניצול שואה בעצמו, כיצד נוהג פרופ' שלמה ברזניץ, שהוסתר כילד במנזר בסלובקיה, להסביר לסטודנטים שלו את משמעותו של המספר "שישה מיליון":²⁴⁰ "אם ששת המיליונים יתנו יד אחד לשני, הטור יתחיל בחיפה, יעבור את הים התיכון, את אירופה, את הים הבלטי ובחזרה. לכל אחד היה שם, ילדים וילדות". דבריו אלו הם עדות לשינוי בהבנת האסון – מזיכרון "המסות הגדולות", בלשונה של שפירא, לתפיסת "לכל איש יש שם".²⁴¹ שינוי זה בא לידי ביטוי בעצרת החל מן המחצית השנייה של שנות ה-90 וביתר שאת בשנות האלפיים.

שינוי זה עולה בין היתר מטקסט הדלקת המשואות. משנת 1999 באופן הדרגתי הורחב המידע הנמסר על מדליקי המשואות והוא כולל גם מידע מפורט על הרקע האישי והמשפחתי של הניצול. משניות ספורות שהוקדשו לכל משואה בראשית שנות ה-90 עד כשתי דקות וחצי

²³⁸ למשל תיק מספר 31120 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²³⁹ לדוגמה תיקים מספר 31117, 31118, 31116, במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁴⁰ תיק מספר 31121 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁴¹ ברזל עוסקת במשמעות שקיבל שירה של המשוררת זלדה "לכל איש יש שם" בתרבות הזיכרון הישראלית. השיר הוא, לטענתה, "אחד הסממנים המצרפים את האבל הפרטי של יום הזיכרון לשואה לדת האזרחית שנוצרה בארץ והמבקשת ליצור לכידות קולקטיבית וקשר בין שואה לתקומה. אלא שהרכיב המשותף איננו הגבורה אלא הסבל היהודי, מרכיב של השלמה ולא של התרסה." ברזל, עמ' 108.

ב-2015 וב-2016. בפרוטוקול ישיבת צוות היגוי עצרת מיום 26 במאי 2005 אמר אחד המשתתפים ש"העצרת הייתה מעולה. השילוב של הסיפורים האישיים מנצח". משנת אלפיים ואילך נעלמה מדברי הקריין ההכרזה על הקבוצה שלכבודה נישאת המשואה, כדוגמת "לזכר הלוחמים ביערות". המידע המתלווה להדלקת המשואות מתייחס אך ורק לאדם הפרטי הנושא את המשואה ולמשפחתו. כפי שיוצג להלן, הוא אינו מייצג קבוצה, קהילה או מחתרת לוחמת, אלא את עצמו ומשפחתו, כאבו הפרטי וגאולתו האישית המשתלבת על פי רוב בגאולה הלאומית. בנוסף, מרבית מדליקי המשואות בשנים אלו הם ברובם ניצולי שואה שלא לקחו חלק במאבק האקטיבי נגד הנאצים. משנות האלפיים, לפני כל הדלקת משואה, מוקרן סרטון המציג את מדליק המשואה לקהל. השימוש בתצלומים מן האלבום המשפחתי לצד סרטי ארכיון היסטוריים, פירוט האובדן האישי אך גם ההישגים האישיים אחרי המלחמה, מעידים על בחירה בדגשים אחרים בהצגת מדליקי המשואות. להלן טקסט הקריינות שליווה את יצחק-ג'ק וקסל בשעה שהדליק משואה ב-2015:²⁴²

יצחק-ג'ק וקסל נולד ב-1924 בעיירה קטנה בפולין, בן למשפחה דתית של שש נפשות. ג'ק היה בן 15 כאשר פרצה המלחמה. היהודים נלקחו למחנה עבודה, וכאשר אביו הוצא מקבוצת עבודה וג'ק הבין שכוונת הנאצים היא לרצוח אותו, הוא החליף אותו. ג'ק הועמס על משאית שנסעה לתוך היערות. הוא הועמד ליד תעלה מלאה בגוויות יהודים שהוצאו להורג. נאמר לו לכרוע ברך על סף התעלה ואז החליט להימלט. הוא אחז באחד השומרים, השתמש בו כבמגן אנושי וקפץ לתוך התעלה עם השומר. בהמולה שנוצרה הצליח לדלג לעברה השני של התעלה, ולהימלט ליער. ג'ק מצא מחסה אצל איכר פולני, ואחרי חודש יצא לחפש את משפחתו. נודע לו שאביו נרצח יום אחרי שנמלט, ושהיהודים נלקחו לגטו ומשם למחנה מיידנק. הוא הצליח למצוא את אחיו ושניהם נשלחו לעבוד במפעל לייצור תחמושת. כאשר חשש ג'ק שהעובדים עלולים להישלח לאושוויץ, ברח עם אחיו ועם קבוצת עובדים ליערות. ג'ק ואחיו שרדו ולאחר השחרור התגייס למשטרה הרוסית ועסק בלכידת נאצים ומשתפי פעולה. עם תום המלחמה נודע לו שכל בני משפחתו וקרוביו נהרגו, למעט בת השכנה הצעירה, סבינה, ששרדה את אושוויץ ושבה, כמוהו, לחפש את משפחתה בעיירה. ג'ק וסבינה נישאו, עברו לפריז, וב-1950 היגרו לארה"ב. ג'ק הפך לסוחר מצליח ולפעיל בחיים היהודיים של קהילת דייטון עירו שבאוהיו. ג'ק בן 90 והגיע מארה"ב במיוחד לטקס בבית לוחמי הגטאות כדי להדליק משואה. טקסט זה ארוך בהרבה מהמילים הספורות שנאמרו על מדליקי המשואה בשנות ה-90 והוא מבוסס על עדותו האישית של וקסל. הטקסט מתמקד בסיפור ההישרדות האישי – "ג'ק

²⁴² סרט מס' 641 במדור סרטים, אבלה"ג.

הועמס על משאית", "ג'ק מצא מחסה אצל איכר פולני", בלכידות המשפחתית "אחרי חודש יצא לחפש את משפחתו", ובהישגים האישיים "ג'ק וסבינה נישאו, עברו לפריז וב-1950 היגרו לארה"ב. ג'ק הפך לסוחר מצליח". לצד השיוך הלאומי ותרומתו לקהילה מוצגת גם ההצלחה הפרטית.

ב-2016 הדליקה משואה עמירה גצוב.²⁴³ הסרטון שהוקרן לפני שהדליקה משואה התמקד בזיכרון האישי של גצוב: "עמירה זוכרת את הוויכוח בין אמה, שאחזה בה בכל הכוח, לבין אביה, שדרש למסור אותה". זיכרון זה "מדבר בטונים מינוריים", בלשונה של שפירא, "נוגע בנקודות הכאב, חושף את החולשה". הזיכרון הפרטי נותן לגיטימציה לחוויה האישית והוא נטול עמדה ביקורתית.²⁴⁴ ויסריך ואוחנה טוענים בהקשר זה שהגישה היום לסבל היא הרבה יותר ריאליסטית והומנית.²⁴⁵ כמרבית הסרטונים המוקרנים בעצרות האחרונות, מסתיים הסרטון של גצוב במניין ילדיה, נכדיה וניניה, כביטוי לתקומה האישית, המשתלבת בתקומה הלאומית – עמירה הקימה את משפחתה באחד הקיבוצים שבגליל העליון. פרטים אלו נעדרו לחלוטין מן המידע שנמסר על מדליקי המשואות בשנות ה-90. סיפורה האישי של גצוב, סיפורו של וקסל שהוצג לעיל וסיפוריהם של מדליקי המשואות האחרים מוצגים כסיפורי גבורה המייצגים את "הערכים הנכונים", בלשונה של ברזל,²⁴⁶ והם מחליפים את סיפוריהם של הלוחמים שהוצגו בשנות ה-90. בעקבות הסיפורים האישיים, טוענת אניטה שפירא, חדלה השואה להיות "ענקית, אנונימית וכתוצאה מכך בלתי נתפסת".²⁴⁷ את השינויים האלה ניתן להסביר גם לאור השינויים שחלו בחברה הישראלית החל משנות ה-80 – ההכרה בפסיפס הזהויות המרכיבות אותה ובצרכיו של היחיד, חברה שעברה מחוויה ישראלית קולקטיביסטית לחוויה ישראלית פרטיקולרית, המאפשרת את קיומם של זיכרונות שונים ונבדלים זה מזה.²⁴⁸

בשנים האחרונות, מלבד הטקסט שקורא הקריין על כל אחד מהניצולים, על רקע הסרטון המתאר את חוויותיו בזמן המלחמה ואת תקומתו האישית, שולבו בסרטונים גם דברים מפי הניצול עצמו, מעין עדות אישית קצרה ומפגש ישיר בין הקהל לניצול השואה. בדרך כלל האירו דבריו של הניצול חוויה אישית מסוימת או מסקנות ולקחים אישיים. באופן שהעניק ממד אישי נוסף לסיפור.²⁴⁹

²⁴³ סרט מס' 649 במדור סרטים, אבלה"ג.

²⁴⁴ שפירא, 1997, עמ' 99.

²⁴⁵ ויסריך ואוחנה, עמ' 30.

²⁴⁶ ברזל, 2000, עמ' 111.

²⁴⁷ שפירא, 1997, עמ' 96.

²⁴⁸ ויסריך ואוחנה, עמ' 22-30.

²⁴⁹ ראו למשל עצרת 2015: דבריו של משה קרבץ, סרט 641 במדור סרטים, אבלה"ג.

באופן דומה, גם רבים מהמכובדים שהוזמנו לנאום בטקס, שילבו בנאוניהם סיפורים אישיים של בני משפחה שנספו או ניצלו. ב-2014, לפני שהוזמן הרמטכ"ל בני גנץ לשאת דברים לקראת תום הטקס, הוקרן סרטון קצר, משובץ בתמונות מן האלבום המשפחתי, שתיאר את קורותיהם של הוריו נחום ומלכה, ניצולי שואה.²⁵⁰ גם כאן, כמו בשנות ה-90 נשמר הקשר שבין שואה לתקומה: בנם של ניצולי השואה הפך להיות רב אלוף בצה"ל, אך הקשר הזה כאן מקבל ממד אישי באמצעות הסיפור הפרטי. באתה שנה נסב נאומו של יאיר לפיד סביב סיפורו האישי של אביו, טומי לפיד. ב-2015, אזכר אופיר פינס, יו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות, פעמיים את סיפורם של אביו ומשפחתו שהסתתרו בהולנד.²⁵¹

יש לציין שבעצרת הממלכתית ביד ושם נצפה תהליך זה עוד מוקדם יותר. ב-1995 אורכו של כל סרטון שהתלווה למדליקי המשואות ביד ושם היה כשתיים עד שלוש דקות.²⁵² הניצול עמו, ולא קריין, סיפר את סיפורו והשמיע גם את לקחו האישי. כיוון שבלוחמי הגטאות נצפה השינוי שנים ספורות מאוחר יותר (תחילת שנות האלפיים), עולה האפשרות שמתכנני העצרת בלוחמי הגטאות הושפעו מהטקס הממלכתי ביד ושם. לא תמיד התקבלו השינויים בבית לוחמי הגטאות ברוח טובה. לאחר עצרת 2004 טען פסח האוספטר:

העצרת הכילה מספר מרכיבים החוברים יחד למתווה אידאולוגי של הפרטת השואה, ובעיקר ערעור על הזהות הקיבוצית ישראלית ציונית יהודית המבוססת על זיכרון השואה ושימוש בו לשם חיברות אנושי ומוסרי של החברה הישראלית. הפרטת השואה באה לערער על בסיס זה, על תכניו ועל עצם הלגיטימיות שלו כחלק מתהליך השיסוע, הסקטוריאליזציה וההפרטה המתרחשים בחברה הישראלית. [...] באופן כללי השימוש הרב במסרים ויזואליים וסיפורים אישיים מרגשים מראה פנייה אל המישור הרגשי ולא אל המישור החברתי רציונלי. יש בכך משום האמירה כי לא ניתן להתייחס באופן חברתי וערכי לשואה ולמרד".

האוספטר הביע את החשש מפני התחזקותם של סממני ההפרטה בעצרת ובמסר החינוכי של "הבית" על פני ייצוגו של המרד והערכים שהוא נושא בחובו. הוא רואה בהפרטת השואה, בריבוי "סיפורים אישיים מרגשים", אלמנט שלילי המאיים על הזהות הישראלית הקולקטיבית ועל היכולת של העצרת להעביר מסר ערכי ומוסרי הנלמד מהמרד. לעומת זאת בפרוטוקול ישיבת הסיכום של שנת 2010 אמר אחד המשתתפים ש"לראשונה ראו בהם [בסרטונים] את מדליקי המשואות מספרים – חידוש יפה".²⁵³

²⁵⁰ סרט מס' 452 במדור סרטים, אבלה"ג.

²⁵¹ סרט מס' 641 במדור סרטים, אבלה"ג.

²⁵² ארכיון סרטי מדליקי משואות, יד ושם:

<https://www.yadvashem.org/he/remembrance/torchlighters.html>

²⁵³ דברי רון כהן-פריא, מאי 2010.

2.3 בני הדור השלישי בעצרת

משנות ה-80 החלו בני הדור השני להשמיע את קולם בשדה התרבות הישראלית. בשלהי שנות ה-90 הצטרפו אליהם בני הדור השלישי. היצירה מתבטאת בתחומים שונים: קולנוע דוקומנטרי וקולנוע עלילתי, תיאטרון, ספרות ועוד. בני הדור השני והשלישי עוסקים בסיפור השואה של הוריהם וסביהם אך גם בחוויותיהם האישיות כצאצאים לניצולי שואה.²⁵⁴ את המושגים "דור שני" ו"דור שלישי" אפשר להסביר בדרכים שונות.²⁵⁵ ניתן כמובן להגדיר מושגים אלו מבחינה ביולוגית, כלומר "דור שני" הוא מי שהוריו הם ניצולי שואה, ואפשר לכלול במושג "דור שני" את כלל היהודים או הישראלים שנולדו לאחר השואה או את מי שחשים הזדהות ושותפות עם ניצולי השואה ועם גורלו של העם היהודי.²⁵⁶

כבר מהעשורים הראשונים לקחו ילדי הקיבוץ חלק בעצרת. באופן מסורתי הניחו זרים למרגלות אבוקות הזיכרון. בני נוער צעדו לצילי "המנון הנוער בגטו" והניפו לפידים ודגלים. חברי תנועות הנוער, חיילים וצוערים, שבשנות ה-90 קראו טקסטים קנוניים שנכתבו על ידי לוחמים, קוראים בשנות האלפיים טקסטים המתמקדים בחיבור האישי שלהם לשואה. ברזל טוענת שחוויות אישיות שניצולים חוו באופן אישי כזיכרון היסטורי, הפכו למייצגי הזיכרון הקולקטיבי של ימי השואה של מי שלא חוו אותן.²⁵⁷ כולם מחפשים קשר איש לשואה.

ב-2007 קרא צוער במדי חיל הים:

סבא וסבתא שרדו מחנות. חלק הוגלו לסיביר. חלק ברח לצרפת ומשם לאורגוואי. הוריי החליטו שישראל היא הבית ועל הבית צריך לשמור ולהגן. ואני שגדלתי על המורשת הזאת אני גאה להיות בערב הזה ולזכור את האימה ההיא עברה המשפחה.

ב-2009 קרא אחד הצוערים שעמדו על הבמה:

"כשביקרתי בלוחמי הגטאות חשבתי איך לכל אחד מאתנו יש קשר לשואה. חשבתי על סבתא רבא שעלתה ארצה מפולין לפני המלחמה ואיבדה את כל משפחתה בשואה. כמה הייתי רוצה להכיר אותם. מה אני וחבריי צריכים לעשות כדי לזכור אותם? אני עומד כאן על הבמה הזאת ונשבע שאזכור לעולם."

²⁵⁴ שטייר-לבני, 2014, עמ' 24.

²⁵⁵ שפירא, עמ' 99; איריס מילנר, 2004. **קרעי עבר – ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, תל אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן, אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, עמ' 19-28; שטייר-לבני, 2014, עמ' 26-28.

²⁵⁶ שטייר-לבני, 2014, עמ' 27.

²⁵⁷ ברזל, 2000, עמ' 97.

בהמשך הזמין הצוער את סבו, צביקה דרור, להדליק משואה. לזכותו של דרור, שתיעד את זיכרונותיהם האישיים של כל אחד מחברי קיבוץ לוחמי הגטאות ונתן פומבי לכל סיפור וסיפור, נזקפת, כאמור, תמורה משמעותית בזיכרון השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות. במילים "חשבתי איך לכל אחד מאתנו יש קשר לשואה" מחזק הצוער את ההבחנה שהדור השני, השלישי והרביעי, היא הבחנה תרבותית ולא ביולוגית ושהשואה בעשורים האחרונים הפכה לחוויה שכולם רוצים להיות שותפים לה ולקחת חלק בהנצחתה. החיפוש אחר החיבור האישי "חשבתי על סבתא רבא" מלמד שהשואה חדלה להיות סיפור רחוק שקרה לאנשים אחרים אלא חלק מהזהות הקולקטיבית שלנו. הזיכרון הלאומי לא נדחק לשוליים אלא שינה את אופיו. כולם שותפים לחוויה. בני הדור השני, השלישי, מי שלחם ומי שלא לחם, מי שבני משפחותיהם הגיעו מאירופה, מאסיה ומאפריקה. העיסוק בזיכרון השואה אינו נחלת צאצאיהם של ניצולי השואה בלבד, כי אם נחלת הכלל.²⁵⁸ דבריו משקפים את טענתו של יאיר אורון שקובע שההזדהות עם קורבנות השואה גדולה היום מבעבר, לפחות ברמה ההצהרתית – "כולנו ניצולי שואה".²⁵⁹

מולי ברוג טוען שאם בעשורים הראשונים נשאו ניצולי השואה את עיניהם בהערצה אל עבר ילידי הארץ. היום התהפכו היוצרות. ילידי הארץ נושאים את עיניהם אל ניצולי השואה.²⁶⁰ בהקשר זה טוען אורון שהנטייה לראות בכל ניצולי השואה גיבורים בעייתית לא פחות מהאופן שבו נתפסו בעבר ניצולי השואה כמי ש"הלכו כצאן לטבח". זוהי, לטענתו, גישה א-היסטורית שיש בה שיפוט ערכי שאינו מבוסס על עובדות היסטוריות.²⁶¹ גם ברזל טוענת שהמשוואה שנוצרה בין הישרדות לגבורה מרדדת את ההבנה ההיסטורית של הנסיבות והאירועים על מורכבותם.²⁶²

אך הבחירה בסיפורים מעין אלו והצגתם בעצרת מעידה על השאיפה להפוך את השואה ל"סיפור של כולם". הזיכרון המופרט משמש, לטענת ברזל, גם כמפרק מוסכמות ואתוסים חברתיים ששימשו כגורמים מלכדים בעבר, אך גם כמחזק לכידות מסוג אחר.²⁶³ הצגת חוויותיהם האישיות של בני הדור השלישי והרביעי שרוצים להיות חלק מהסיפור, שמחפשים אחר החיבור האישי, מחזקת את דבריה אלו.

²⁵⁸ שטייר-לבני, 2014, עמ' 27.

²⁵⁹ אורון, 2011, עמ' 25.

²⁶⁰ Mooli Brog, 2003. Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective memory, *Israel Studies* 8,3, pp. 94.

²⁶¹ אורון, 2011, עמ' 26.

²⁶² ברזל, 2000, 114-116.

²⁶³ ברזל, 2000, עמ' 96.

בעוד שבשנות ה-90 זוכרת העצרת את "ששת המיליונים", בשני העשורים האחרונים מתמקדת העצרת בסיפורים האישיים. הם באים לידי ביטוי בטקס הדלקת המשואות, בנאומי המכובדים ובדבריהם של הדור השלישי והרביעי לשואה. באמצעות מגוון הסיפורים האישיים המוצגים בעצרת הופכת השואה לסיפור של כולם. העצרת, כטקסי שואה רבים אחרים המתקיימים בארץ בשני העשורים האחרונים, מייצגת את הזיכרונות האישיים הבונים זיכרון קולקטיבי אחר.²⁶⁴ במובן זה משקפת העצרת את המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. הסיפורים האישיים הנתפסים כהירואים בשל המאבק היומיומי להשרדות, בשל התקומה האישית של הניצולים המשתלבת עם התקומה הלאומית, מעידים אמנם על הפרטת הזיכרון אך מגדירים מחדש את הזיכרון הלאומי ואת הלכידות.

---

²⁶⁴ ברזל, 2000, עמ' 115.

פרק 3 – "השיבה לגלות"

בחנית עצרות הזיכרון מלמדת כי במהלך שנות ה-90 אל תוך שנות האלפיים ניכר שינוי באופן ייצוג הגולה. אם עד שנות ה-90 ובתחילתן הגולה הוצגה בעצרות בעיקר בחורבנה,²⁶⁵ אזי משנות האלפיים מופיעה בעצרות התייחסות לגולה כמרחב חי ותוסס, עשיר ברוחו ומגוון. למעשה בשל המבנה שהתווה גורי, כבר בעצרות משנות ה-50 ואילך ההתייחסות לגולה עולה רק בפרק "קינת החורבן". הסיפור שמספרת העצרת מתחיל בחורבן, והגולה לא מוצגת בימים שקדמו לשואה. שטאובר טוען שהפסיביות של הקורבנות בפרק "קינת החורבן" עמדה בניגוד גמור לאקטיביות של אנשי תנועות הנוער.²⁶⁶ אך למרות שמבנה העצרת נשמר גם בתקופה הנחקרת, הרי שבמהלך שנות האלפיים זוכה הגולה לייצוג שאינו קשור בחורבן. הגולה המוצגת בעצרת היא גולת קהילות פולין ומזרח אירופה, מהן באו מרבית מקימי הקיבוץ. היא מקבלת בשנות האלפיים מאפיינים ישראלים, והיא מוצגת כקיום יהודי לגיטימי בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, כשלב מקובל ברצף הקיום ההיסטורי של העם היהודי. עם זאת, מתכניה של העצרות בשנים הנחקרות עולה כי לאחר השואה לא ייתכנו חיים יהודיים בגולה ותקומת העם בארצו היא עדיין התשובה היחידה.

ייצוג הגולה באופן זה עולה בקנה אחד עם השינויים שחלו בחברה הישראלית ביחס לגלות בשנים אלו. כפי שהוצג בפרק המבוא, למרות העמדה המוצהרת של הציונות ששללה את הגולה ואת "העולם הישן", יחס מורכב ואמביוולנטי כלפי הגלות היה קיים בספרות, בשירה, בתאטרון ובייצוגים אחרים של התרבות העברית עוד משלהי המאה ה-19 אל תוך המאה ה-20,²⁶⁷ כפי שעולה למשל משיריהם של יצחק למדן, אברהם שלונסקי ואורי צבי גרינברג.²⁶⁸ בניגוד לעמדה הציונית המובהקת, ברבים משיריהם הם מתארים את הגלות כחלק מהם. "מוכרחים היינו לשנוא גם את אשר אהבנו" – במילים אלה פותח גרינברג את שירו "ההכרח" ומסביר מדוע היו חייבים ליצור חיץ כפוי ומלאכותי אל הגלות. הוא מתייחס אל גישתה המוצהרת של הציונות בדבר שלילת הגלות, אך גם מביע את הצורך האישי שלו לא להתכחש אל הגלות שהיא חלק מזהותו ומאישיותו, אלא לשמר אותה בזיכרונו ובהווייתו.²⁶⁹

אך העשורים האחרונים מתאפיינים ב"חזרתה" של הגלות אל התרבות הישראלית ובהפיכתה לחלק ממרכיבי הזהות הישראלית באופן גלוי וברור.²⁷⁰ גם בפעילות החינוכית, המוזיאלית והארכיונית בבית לוחמי הגטאות קיבלה מגמה זו את ביטויה. מספר תערוכות שעניינן החיים

²⁶⁵ שטאובר, עמ' 241.

²⁶⁶ שם

²⁶⁷ ליאת שטייר-לבני, 2013. עמ' 461-481; יוחאי אופנהיימר, אביב, 2014. "מוכרחים היינו לשנוא גם את אשר אהבנו"? גלותיות ואבל בשירת העלייה השלישית", **תיאוריה וביקורת**, 42, עמ' 175-206.

²⁶⁸ אופנהיימר, 2014.

²⁶⁹ שם, עמ' 197.

²⁷⁰ אניטה שפירא, 2004, עמ' י"ג-ס"א; אוחנה וויסטרין, עמ' 7-31; ליאת שטייר-לבני, 2013, עמ' 469, 474.

היהודיים בגולה טרום מלחמת העולם השנייה, הוקמו והוצגו ב"בית" גם במהלך שנות ה-80 וה-90 וירדו במהלך העשור הראשון של שנות האלפיים: תערוכת "וילנה – ירושלים דליטא", תערוכת "עיירה יהודית – אולקניקי" ותערוכת "סלונקי – עיר ואם בישראל".²⁷¹ תערוכות אלה התיישנו והורדו עם השנים, אולם בדצמבר 2017 נפתחה תערוכת קבע חדשה העוסקת בעיר ורשה כמיקרוקוסמוס של העולם היהודי.²⁷² התערוכה מספרת את סיפורה של יהדות ורשה בשואה, אך חלקה הראשון, המשתרע על שטח נרחב יחסית, מוקדש למרקם החיים היהודי המגוון בוורשה בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20. במובן זה, תואם ייצוגה של הגולה בעצרת ובמוזיאון להתפתחות שחלה בחברה הישראלית ביחסה אל הגולה ואף מעצים אותה: החיים היהודיים בגולה טרום השואה הופכים למרכיב לגיטימי, גלוי וברור בתרבות ובזהות הישראלית העכשווית, והם מעוררים התעניינות. עם זאת הגולה שלאחר השואה מוצגת עדיין כמרחב שלא ייתכנו בו חיים יהודיים. התפיסה המקובלת היא כי השואה סתמה את הגולל על האפשרות לקיים חיים יהודיים בגולה, והתשובה הציונית היא האפשרות היחידה לקיומו של העם היהודי.

3.1 היחס המורכב אל הגולה

לצד שירי החורבן שהושרו בפרק הראשון (לדוגמה "תחת זיו כוכבי שמיים", שנכתב על ידי אברהם סוצקבר בגטו וילנה, או "פונאר" - "שקט, שקט, בני נחרישה", שנכתב על ידי שמריהו קצ'רגינסקי אף הוא בגטו וילנה) הושר פעמים רבות שירו של איציק מאנגער "על הדרך עץ עמד", שבוצע במשך שנים על ידי "הקולית", והוא עשוי להעיד על מורכבות היחס לגלות מעל בימת העצרת.

"הקולית" היא חבורת זמר קטנה שהוקמה ב-1967 ושרו בה חברות קיבוץ לוחמי הגטאות, אך לעצרת הזמנה לשיר לראשונה מאמצע שנות ה-90. בכל הפעמים שבהן הופיעו בעצרת (1996, 1998, 2002, 2003, 2004, 2007, 2009, 2010, 2011 וב-2015) שרו את שירו של מאנגער. למעט שנת 2007, שבה שרו בעברית בלבד, פתחה "הקולית" את השיר ביידיש וסיימה בעברית. ב-2016,²⁷³ לאחר ש"הקולית" התפרקה, שרה את השיר זמרת ביידיש ובעברית.

השיר נכתב ביידיש בוורשה ב-1938, והולחן על ידי פיליפ לסקובסקי, כנראה בניו יורק בראשית שנות ה-40.²⁷⁴ בעברית זכה השיר למספר תרגומים. הידוע מביניהם הוא תרגומה

²⁷¹ לפירוט ולתיאור תערוכות אלה ראו: דונר וקדם, עמ' 27-28, עמ' 29, עמ' 35-37 בהתאמה.
²⁷² Tal Kobo, 2016. The New Permanent Exhibition Catalogue, The Ghetto Fighters' House, pp. 5-7.

²⁷³ סרט מס' 649, מדור סרטים, אבלה"ג.
²⁷⁴ לגלגולי השיר ולפרשנויות ראו: דב סדן, 1966. "על אם הדרך: לדרכו של שיר עם ושלוחותיו", בתוך: **בצאתך ובאהלך: מנין חקרי ספרות**, תל אביב: אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה, עמ' 74-97; י"ח בליצקי, 1988. "בעקבי השיר העממי", בתוך: **פרוזדור וטרקלין בבית יידיש: מסות**, תל אביב: פפירוס, עמ'

של נעמי שמר.²⁷⁵ בארץ, בתרגומו העברי, נקשר השיר לשואה ולעולם היהודי שחרב. השיר, ששמו ביידיש "אויפֿן וועג שטייט אַ בוים", עוסק בדאגתה של האם היהודייה לבנה ובקושי שלה לתת לו לפרוש כנפיים ולעזוב אותה. הבן מזדהה עם הקושי שלה ומתקשה לעזוב אותה. "אז בעצב אחיך / אמא אל עיניך / לא נתנה אהבתך / לי לפרוש כנפיים". אחת הפרשנויות שניתן לתת לשיר היא הקושי שחשו צעירים רבים לעזוב את הוריהם ואת החיים שסימלו ולעזוב לחיים חדשים, אם בארץ ישראל ואם בארצות המערב. מבין השיטין עולים רגשות האשם של מי שעזבו את הוריהם ואת עולמם הישן: "כמה לי קשה עכשיו איך כנף ארימה".

גם בעצרת 2009,²⁷⁶ עלתה "הקולית" לבמה בשירת שירו של מאנגער ביידיש. במהלך השירה פנתה אחת הזמרות לקהל במילים אלו:²⁷⁷ "אנחנו ילדי קיבוץ לוחמי הגטאות שחוגג 60 נולדנו לשירי היידיש ההם ששרו הורינו, אך חשנו לא פעם את טעם מילות השיר הבא – 'בואו ילדי את החושך נקשור ונרוץ עם הרוח אל האור'". שורה זו לקוחה מהשיר "תמונה משפחתית" מאת מיכל שָלו. מיד בתום דבריה שרה הקולית את שירה של שלו בלחן של יאיר רזנבלום.²⁷⁸ השיר מתאר אֵם ושני ילדיה הנמלטים מהחושך היורד על הרחוב אל תוך ביתם, שבו דולק האור המסמל חמימות ביתית ומשפחתית.

בדבריה אלו ובמעבר משירו של מאנגער לשירה של שָלו, מעידה הזמרת על היחס השלילי שחשו אז הילדים בקיבוץ לוחמי הגטאות כלפי העולם הישן שהוריהם ערגו אליו. יחס זה עולה בשירה של שלו העוסק ברדת הלילה ובחמימות המשפחתית המאפיינת את הבית מבפנים: "זה היום שהולך / שהולך ועוזב / וכל איש לביתו ממהר / לפינה החמה, השקטה, הפרטית". הזמרת מעניקה פרשנות משלה לשורה החוזרת בשירה של שלו "בואו ילדי את החושך נקשור ונרוץ עם הרוח אל האור". היא קושרת בין העולם הישן שאותו מנסה גיבורו של מאנגר לעזוב לבין החושך, שממנו נמלטים גיבורי שירה של שָלו. בדבריה שנזכרו לעיל היא מעמידה זה מול זה את היידיש מול העברית, את העולם הישן מול העולם החדש ואת החושך מול האור, ומציגה את היחס השלילי שליווה אותם כילדי קיבוץ לוחמי הגטאות ביחס לגלות שממנה באו הוריהם. אך אם בילדותם, כפי שמעידה הזמרת בדברי הקישור, ביקשו "לברוח אל האור", הרי שבבגרותם הם מבקשים לתת ביטוי גלוי על במת העצרת למקומה של הגלות בחייהם.

66-70; דוד אסף, "מסע מן הכורסא: בעקבות 'על הדרך עץ עומד'", מתוך הבלוג "עונג שבת" (עונ"ש),

http://onegshabbat.blogspot.co.il/2014/04/blog-post_25.html

²⁷⁵ תרגומים נוספים כתבו בנימין טנא, נתן יונתן, יעקב אורלנד ומרדכי סבר.

²⁷⁶ סרט 457, מדור סרטי וידיאו, אבלה"ג.

²⁷⁷ בשיחה שקיימתי עם דליה גיא, חברת לוחמי הגטאות ששרה בקולית מיום שנוסדה ועד פירוקה, סיפרה

שהקטע נכתב לרגל חגיגות 60 שנה לקיבוץ והוחלט לשלבו גם בעצרת.

²⁷⁸ למילות השיר ראו <http://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics&lang=1&prfid=968&wrkid=6720>

הבחירה להשמיע את שירו של מאנגער בעצרת שנה אחרי שנה מעידה על הצורך להציג את מורכבותו של הקשר אל העולם הישן, הגלותי ואת השינוי שחל עם השנים ביחס של ילידי הארץ הזאת אל הגולה שממנה באו הוריהם. הביצוע החוזר של שיר זה, פעמים רבות ביידיש, מעידה על ההבנה שהגולה נשארה מרכיב בחייהם של דור ההורים, ומכיוון שכך היא עודנה מרכיב גם בחייהם של דור הבנים.

3.2 החיים היהודיים באירופה לפני השואה

בחינת עצרות הזיכרון מלמדת כי אל תוך שנות האלפיים גוברת הנטייה להציג את החיים היהודיים בגולה בימים שקדמו לשואה, כחיים מלאים, עשירים ומגוונים. יתרה מזאת, הגולה מוצגת כקרובה אל הישראליות מאי פעם וכחלק ממנה. החיים בגולה בימים של טרם מלחמה משולים לחיים כאן בארץ, היום.

בשנת 2000,²⁷⁹ בפרק החורבן, הוקרא קטע, שמחברו לא הזכר, המציג את העיירה היהודית המגוונת והעשירה ברוחניותה:

"בעיר, בעיירה, בכפר הייתה העיירה היהודית. היא התפללה בעשרות נוסחים, הצטופפה בארגונים ובמפלגות, ידעה קרע באופקים ובשורש, אך דאגה לילדיה ולזקנים. דיברו בה יידיש ולאדינו, נאמו בה על ציונות, סוציאליזם, כפירה ואמונה. חלמו בה על תיקון העוולות. היו בה פועלים וסוחרים, בעלי בית מרזח, חקלאים ורבנים. זוכרי זיכרונות – פגשו בה נוער שחלם על אלטרנטיבה. המתגעגעים שבה עשו בלי סוף למען יום חדש".

שני המשפטים האחרונים מרמזים אמנם על ה"אלטרנטיבה" הציונית, על "יום חדש" ועל "עולם חדש", אך השורות הראשונות והשימוש בחזרות ובחלקים כוללים במשפט מעידים על התפעלותו של הכותב מרב-גוניתה ועושרה התרבותי (יידיש ולאדינו) הפוליטי (ציונות, סוציאליזם) והרוחני (מאמינים וחילונים) של החברה היהודית בגולה; מאורחות החיים המגוונות (בעיר, בעיירה, בכפר), מהשונות שמתקיימת בה, מדאגה לחלש ומהחלום על עולם טוב יותר.

מגמה זו של ההכרה בעושרם של החיים היהודיים בגלות נצפית גם בשנים הבאות. ב-2010,²⁸⁰ השמיע הקריין טקסט מתוך ספרו של בשביס זינגר "משפחת מושקאט",²⁸¹ על רקע צילומי וידיאו ותצלומי ארכיון מהעיר ורשה טרום מלחמה: "בין פרוז'נה והתיאטרון היהודי בוורשה, בדרך לבית הכנסת נוז'יק, היית עובר בכיכר גז'יבובסקי". תחושת חיות

²⁷⁹ תיק 35850, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁸⁰ סרט 460, מדור סרטים, אבלה"ג.

²⁸¹ יצחק בשביס זינגר, **משפחת מושקט**, תרגום: צבי ארד, זמורה ביתן, 1981. הספר מתאר את קורותיה של משפחה יהודית בוורשה לפני המלחמה.

נוצרת על ידי ריבוי הפעלים ופרטי הפרטים הנזכרים בקטע: "המדרכות היו מלאות יהודים בגברדין שחבשו כובעי בד קטנים ונשים שצעפים על ראשיהם הסתובבו בין הדוכנים. הוכלי רחוב הכריזו על מרכולתם בדקלומים מפלחי אוזניים – פשטידות תפוחי אדמה, עדשים חמים, אגסים, תפוחים". כמו כן בולטת חיבתו של הדובר אל רחובותיה היהודיים התוססים של ורשה ואל הדמויות הממלאות אותם: "צעירים שתלתלי האהבה הקטנים שלהם התנדנדו מתחת לכובעים מתומנים נהרו מדלתותיהם של בתי ספר עבריים ומכנסיהם המטולאים הציצו משולי מעיליהם הארוכים. נער בכובע משוך נמוך על עיניו מכר לוחות שנה לשנה החדשה, צעיר עם פאות מדובללות עמד ליד קופסא של טליתות, תפילין, מחזורי תפילה וחנוכיות מפח". הדובר מתפעל גם מהרוחות החדשות המנשבות בקהילה: "נלבקי, גאוותה של ורשה היהודית כולה, היה מקור מחצבתם של בני הנעורים הציונים והסוציאליסטים. בנלבקי מצוי הספר העברי החדש, וסיפור חדש ושיר חדש. גן נוי היה לנלבקי. על הספסלים היו ישובים בוקר צהריים וערב יהודים מכל השכבות והמעמדות ומעיינים בספרים ובעיתונים". ומעל לכל – ורשה היהודית היא הבית: "נועם ושלווה היו בנלבקי, כאן היינו בבית". שחקן התאטרון אלכס אנסקי היה קריין העצרת באותה שנה, ובקולו העמוק והדרמתי היטיב להעביר ערגה וגעגועים כלפי "הרחוב היהודי" בוורשה לפני שהתחולל האסון הגדול.

3.3 בין "שם" ל"כאן" – הגולה והישראליות

מיד לאחר שסיים אנסקי עלה הזמר אראל סקעת ושר את השיר "בית אבי" של חיים חפר ודובי זלצר, המתאר בערגה את כמיהתו של הדובר לשכונת ילדותו, לשוק עמוס הדוכנים, לערבי שבת וחג. הגיבור חוזר בדמיונו אל בית אביו ושכונתו "בית אבי חוזר אל חלומי". גם גיבורו של זינגר חוזר הביתה: "נועם ושלווה היו בנלבקי, כאן היינו בבית". האופן שבו עורג גיבור השיר "בית אבי" לרחובות השוק, לריחותיו, לצבעים ולדמויות (שם עומד הוא בין הדוכנים / בענן ענוג של תבלינים / בים שקים על המדרכת / שמהם הביא פת לחם) מזכיר את האופן שבו גיבורו של זינגר עורג אל רחובות ורשה הצבעוניים (רוכלי רחוב הכריזו על מרכולתם בדקלומים מפלחי אוזניים – פשטידות תפוחי אדמה, עדשים חמים, אגסים, תפוחים). שירו של חפר נכתב במקור ליהורם גאון, שנולד וגדל בירושלים ולא בגלות. הבחירה בזמר מזרחי צעיר ופופולרי לשיר את השיר משלימה את אופיו הישראלי והעכשווי של השיר. החיבור שנוצר בין ורשה לירושלים, מקרב את הראשונה לישראליות, ל"כאן ועכשיו", מעמיד אותה באור חיובי ולגיטימי ויוצר אנלוגיה בין עושר החיים בגלות והבית שהיא הייתה למיליוני יהודים שחיו בה, לבין עושר החיים כאן בבית, בישראל. בנוסף, הבחירה בשיר שנכתב במקור ליהורם גאון והבחירה בזמר המסוים מרחיבה את מושג "הגלות" אל מעבר לגבולותיה האירופאים באופן שמכליל בתוכה את כלל קהילות ישראל.

באופן דומה ב-2012 נפתחה העצרת בקטע נגינה מאת המלחין הפולני שופן.²⁸² ברקע הוקרן סרט וידיאו משנות ה-30 המתאר נוף עירוני אירופי חי ותוסס. בהמשך התחלפה נגינת הנעימה השופנית לשיר "הבית ליד המסילה", שירו של אהוד מנור, בביצוע רמה מסינגר. מסינגר עמדה בגבה אל הקהל, צפתה בסרט שעל המסך ובתמונות המוקרנות עליו, שתיארו חיי רחוב תוססים בעיר אירופאית גדולה, ואז הסתובבה והתחילה לשיר את "הבית ליד המסילה". מנור כתב את השיר על בית ילדותו בבנימינה שממנו נפרד בשעה שנמכר לאנשים זרים.²⁸³ הוא נזכר בימים היפים שידע בבית זה, ועתה כשהבית עומד בשממונו, הוא נפרד ממנו בכאב. "בבית ליד המסילה / לא מברכים עוד על נרות לכבוד שבת", "הבית דומם ודומעים חלוניו", "השער סגור, הדלתות נעולות / התריסים מוגפים גם ביום". העזיבה של מנור את ביתו בבנימינה שונה מעזיבתם של יהודים רבים את הגולה, אך עצם העזיבה והרגשות המתלווים אליה, כמו בשירו של גאון שהוזכר לעיל, מתארים מצבים אנושיים, מעוררי הזדהות, ויוצרים שוב הקבלה בין "כאן" ל"שם", בין בנימינה המושבה הישראלית הוותיקה לערים ולעיירות שנעזבו על ידי תושביהן היהודים עשרות שנים לפני כן בניסיונות אחרות לגמרי. מושג "הגלות" זוכה כאן להרחבה נוספת ולנופח ישראלי, עכשווי ולגיטימי. מיד בסיום השיר הקריא הקריין קטע מאת יצחק קצנלסון שנספה באושוויץ:

וארְשָׁה! הָעִיר וְאִם בְּיִשְׂרָאֵל! מְלֵאָה כְּבֵית-הַכְּנֶסֶת בְּיוֹם כִּיפּוּר, כְּפִיכֵר הַשּׁוּק בְּיוֹם יְרִיד,
 יְהוּדִים שֶׁל וְאֲרָשָׁה, שׁוֹאֲפִים לְפָרְנֶסָה וּמְבַקְשֵׁי הָאֱלֹהִים, הָעֲצוּבִים כָּל-כֶּהָ וְכֵה רַבִּי
 שְׁמַחָה...

כִּיּוֹם רִיקָה אֶת! ...

רְחוּבוֹת שְׁלֵמִים בְּךָ מֵתוֹ - וְאִין רוֹאִים אָף מֵת כִּי יִתְגַּלֵּל עוֹד כָּאן.

בְּתִים פְּתוּחִים עוֹמְדִים,

וְאִין יוֹצֵא מֵהֶם וְאִין בָּא.

קצנלסון תיאר בשירו את השינוי שהתחולל בוורשה היהודית: כיצד הפכה מעיר חיה ותוססת "העיר ואם בישראל" לריקה מהחיים היהודיים שפיעמו בה: "כיום ריקה את!" הבחירה בשורות אלו מדגישה את עושרם של החיים היהודיים טרם האסון. הדמיון והסמיכות לשירו של מנור והאנלוגיה שהם יוצרים ברורים. "בתים פתוחים עומדים / ואין יוצא מהם ואין בא" לעומת "פעם בבית ליד המסילה / ראיתי פנים מאירות / כי הבית הריק, ליד המסילה, / ידע גם שעות אחרות". שוב נעשית הקבלה בין הבית בגולה לבית כאן בארץ, באופן שמקרב את הגולה והופך אותה כמעט לישראלית ואת הגעגועים אליה ללגיטימיים ומובנים מאליהם.

²⁸² סרט 458, מדור סרטים, אבלה"ג.

²⁸³ ראו טלי חרותי-סובר, ימי בנימינה: טיול בעקבות אהוד מנור, 12/4/2005, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3071669,00.html>

ייצוגים אלא מעניקים לגלות משמעות חדשה לגמרי: הגולה הייתה חיה, תוססת, מלאה ועשירה, ואף יותר מכך – דומה מאוד וקרובה מאוד לחיים שלנו כאן היום.

3.4 האם ייתכנו חיים יהודיים בגולה לאחר השואה?

במהלך השנים הנחקרות, כמו גם בעשורים הקודמים, בולטת המגמה להציג את הגולה שלאחר המלחמה כמרחב שלא ייתכנו בו חיים יהודיים. ב-1995 הוזמן שמעון פרס, שר החוץ דאז, להיות אורח הכבוד בעצרת. בנאומו סיפר על העיירה וישנבה (Wiszniewo) בביילרוס שבה נולד:²⁸⁴

"עיירה יהודית קטנה. אלף חמש מאות נפש. [...] שני בתי כנסת. נסעתי בלב מלא תקווה אולי אמצע עוד אוד מוצל מאש. כל התושבים חיכו לי. לא היה ביניהם אף יהודי אחד. לא נותר בית אחד. רציתי למצוא את המקום שבו עמד בית הוריי. לא מצאתי אותו, אבל מצאתי את הבאר שעמדה בחצר ביתנו. שאבתי מים בדלי. זה הדבר היחיד שנותר מילדותי. [...] נסעתי לוולוז'ין. שם הייתה ישיבה יהודית. הלכתי לבית הקברות [...] מצבות מונחות ללא סדר [...] הישיבה שבה למד ביאליק היא היום מגדנייה."

החורבן וההרס הנורא לא הותירו מקום לחידוש החיים היהודיים במקומות שפעם רחשו בהם חיים שלמים ומגוונים. מעיד על כך גם הקטע הבא שהוקרא לאורך כל שנות ה-90, למעט שנת 1999, ועד 2003:

"חיים שהיו ואינם עוד. רחובות שהיו ואינם. בתים שהיו ואינם. תנועה שהייתה לאבן, תפילה שהייתה לשקט. צחוק שהיה לאפר. זיכרון שהיה לנדר. הכול הולך ופוחת, הולך ונעלם וגוע. נותרו הרהיטים, נותרו התמונות, נותרו הספרים. נותרה הנשמה התועה ללא הרף בסמטאות האלה."

רחובות העיר או העיירה מתוארים בעיזבונם: "חיים שהיו ואינם", "הכול הולך ופוחת, הולך ונעלם וגוע". באמצעות ה"אין" והריק מתאר הכותב גם את געגועיו וערגתו לעולם שהיה וכמעט שלא נותר ממנו כלום. "הנשמה התועה ללא הרף" היא נשמתו שלו ושל מי שתר אחרי הגלות הזאת שנעלמה, בניסיון לתת לה חיים לפחות שנשמתו, אך גם נשמתו של מי שמבין שאין תקומה לחיים האלה מחדש ברחובות הריקים והשוממים.

במהלך שנות האלפיים שולבו קטעי קריאה מפיהם של נערים ונערות, נציגי תנועות הנוער. הם סיפרו על המסע לפולין. הגולה בקטעי הקריאה הללו היא עיי חורבות, שדות מוות, מרחבים שלא ייתכנו בהם חיים יהודיים:

²⁸⁴ קלטת מס' 272, מדור קלטות וידיאו, אבלה"ג.

ב-2004 קרא נער:

"נובמבר 2003 חזרנו מפולין. המציאות שחזקה מהאגדה. השאלות שחזקות מההסברים. השתיקות שרועשות מאלף צלילים. ואנחנו נערים ונערות מישראל עומדים במיידנק זקופים וגאים. מאייתים לאט את המילה 'ישראל', יהודי. והשמות שלנו עמית, מיכל, עמרי, דור, מכים את האדמה המקוללת. הם ניצחון החיים על המכות והגזרות. אנחנו בוכים והדמעות שלנו נספגות באדמה הלחה מדמם של סבתא וסבא [...]"²⁸⁵

אירופה לאחר 60 שנה היא עדיין גיא הריגה, "אדמה מקוללת", שלא ייתכנו בה חיים. חיים כאלה ייתכנו, לפי הנרטיב, רק במדינת ישראל שהצמיחה את עמית, מיכל עמרי ודור. רק על אדמתה יוכלו לזקוף את קומתם. אף על פי ששילובם של טקסטים מן הסוג הזה מתמעט בעשור השני של שנות האלפיים, הרי שהחיים בגלות לאחר השואה אינם מוצגים בטקסים אלו כאפשרות קיימת.

אם לסכם, הרי שבחינת עצרות הזיכרון מ-1990 ועד 2016 מלמדת שגוברת הנטייה לראות בחיים היהודיים בגולה לפני השואה חיים מלאים ועשירים: קהילות תוססות שפיעמו בהן חיי תרבות ורוח בידיש, חיי מסחר וכלכלה, חיי דת, חיים יהודיים עשירים ומגוונים. ייצוגה של הגולה בעצרת מקביל להתפתחות שחלה בחברה הישראלית ביחסה אל הגולה ואף מעצים אותה: הגולה הופכת למרכיב לגיטימי, גלוי וברור בתרבות ובזהות הישראלית העכשווית. עם זאת מדינת ישראל היא התשובה היחידה לחורבן שהתחולל בימי מלחמת העולם השנייה, רק בה יכולים יהודים להגן על עצמם. הגולה שלאחר השואה מיוצגת עדיין בטקסים אלה כמרחב שלא ייתכנו בו חיים יהודיים כפי שהתקיימו בו בעבר. חיים יהודיים ייתכנו רק במדינת ישראל.

---

²⁸⁵ קלטת מס' 32, מדור סרטים, אבלה"ג.

פרק 4 - שואת יהודי צפון אפריקה

בחינת עצרות הזיכרון שהתקיימו בשנות ה-90 ועד 2016 מלמדת כי מארגני העצרת מבקשים לתת ביטוי לשואת יהודי צפון אפריקה ושואת הקהילות הספרדיות. כך עולה מבחירת מדליקי המשואות, מהדגשים שהובלטו בסיפוריהם ומתכני העצרת. כמו כן עולה כי מארגניה מבקשים לקרב את אירוע הזיכרון הזה לכלל הישראלים, לא רק אלה שיש להם נגיעה משפחתית ישירה לשואה, וליצור סיפור ישראלי הנוגע ושייך לכולם ותחושת "אחדות גורל" בין יוצאי קהילות אירופה ויוצאי קהילות המזרח. למרות האמור לעיל, הפעמים הספורות שבהן ניתן ביטוי לסיפור המזרחי והשואה, מעידות על כך שגורלן של הקהילות בצפון אפריקה נותר שולי בעצרת.

במהלך השנים חלו שינויים גם במקומו של סיפור קהילות צפון אפריקה בבית לוחמי הגטאות. יש לזכור שקיבוץ לוחמי הגטאות הוקם על ידי ניצולי שואה מפולין ומארצות מזרח אירופאיות אחרות. הם סיפרו את סיפור הקהילות שמהן באו.²⁸⁶ שואת יהודי אירופה ושואת יהודי פולין בפרט, עמדו במרכז הסיפור שסופר באמצעות תערוכות המוזיאון. גם תערוכת הקבע החדשה, שנפתחה בדצמבר 2017, "ורשה היהודית – סיפור על רוח האדם", מוקדשת כל כולה לקהילה זו. לסיפור קהילות צפון אפריקה לא היה ביטוי ממשי בבית לוחמי הגטאות.

יבלונקה סוקרת את העיסוק המחקרי שנעשה בבית לוחמי הגטאות בתחום שואת הקהילות הספרדיות והמזרחיות ומציינת ששרה שר, סופרת וחוקרת שואה, ממייסדי הקיבוץ והמוזיאון, עסקה באופן חלוצי, לטענתה, בספרה "לתולדות השואה והמרי" בשואת יהודי צפון אפריקה.²⁸⁷ הספר ראה אור ב-1961. בארכיון נאסף במהלך השנים חומר תיעודי העוסק בשליחי התנועה הציונית לארצות ערב ומסמכים ועדויות על קורות הקהילות האלה בתקופת השואה. חלק מהעדויות נאספו על ידי חיים גורי במהלך הפקת סרטי הטרילוגיה התייעודית.²⁸⁸ ב-1983 התקיים ב"בית" יום עיון בנושא "יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה".²⁸⁹ בתערוכת "הנוער היהודי שהיה" שנפתחה ב-1981 הוצגו שישה תצלומים בסך הכול מסניפי תנועת הנוער החלוציות במצרים, בעיראק, בתוניסיה, בלוב ובסוריה.²⁹⁰

²⁸⁶ יבלונקה, 2008, עמ' 86.

²⁸⁷ יבלונקה מסבירה את הסיבות למודעות המוקדמת הזאת של שר לשואת יהודי צפון אפריקה. היא טוענת שעבודתה של שר בענו עם יוצאי צפון אפריקה ועם נוער עולה מטורקיה ביגור עד 1948 ובמוסד של עליית הנוער ברמת הדסה, כמו גם ההיכרות עם ד"ר איזידור שפרבר, רופא מפולין שהיגר לתוניסיה לפני מלחמת העולם השנייה (בעת הכיבוש הנאצי של תוניסיה הוא שימש ראש הקהילה היהודית וראש היודנראט בספאקס), קירבו אותה לנושא. יבלונקה, 2008, עמ' 188-189.

²⁸⁸ ראו הערה 181 לעיל. סרטי הטרילוגיה התייעודית שיצר חיים גורי בהפקת בית לוחמי הגטאות הם "פני המרד", "המכה ה-81" ו"הים האחרון".

²⁸⁹ ראו תיק מס' 18009 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁹⁰ יבלונקה, 2008, עמ' 123.

ב-1991, במסגרת פסטיבל עכו לתיאטרון אחר הועלתה ההצגה "ארבייט מאכט פריי". בימאי ההצגה, דודו מעיין, הוא ממוצא מרוקני. ההצגה, "התרחשות תיאטרונית" בלשוננו של רז קורקצין,²⁹¹ חותרת, לטענתו, תחת זיכרון השואה הקיים.²⁹² היא הוצגה בשני חללים שונים: בית לוחמי הגטאות ותיאטרון עכו. בחלקה הראשון שהתקיים במוזיאון הודרכו הצופים בתערוכות על ידי שחקנית ששיחקה את דמותה של ניצולת שואה. בתערוכות המחנות הודרכו על ידי שחקן ערבי.²⁹³ הביקור במוזיאון, קובע רז-קורקצין, אפשר להתחבר אל דפוסי הזיכרון הקיימים אך ערער עליהם בו זמנית.²⁹⁴ ההצגה הבלתי שגרתית הציגה אירועים ותמונות מתקופת השואה והעלתה לדיון דילמות ומצבים בהקשר ישראלי עכשווי. ההצגה עסקה בזיכרון השואה, בניצולים, בבני הדור השני ובמקומם של המזרחים והפלסטינים במרחב הישראלי ואפשרה סוג אחר של זיכרון, המבקר את הזיכרון הקיים אך נבנה מתוכו.²⁹⁵ ההצגה נתנה מקום לדפוסי זיכרון שונים, מתוך אמירה שאין זיכרון אחד ויחיד כי אם זיכרונות רבים ומגוונים.²⁹⁶

ב-2012 במסגרת "בין הצפירות", אירוע המתקיים בבית לוחמי הגטאות בשבוע שבין יום השואה ליום העצמאות ועוסק במהות הזיכרון ובהשלכותיו על החברה הישראלית, הוזמן הסופר יוסי סוכרי, דור שלישי ליוצאי לוב, להנחות את אחד ממעגלי השיח המתקיימים בערב זה ולספר את סיפורה של סבתו, ניצולת שואה מבנגזי. במרכז הדיון עמדה הנובלה של סוכרי "אמיליה ומלח הארץ" המספרת את סיפורה האישי של סבתו המעלה טענות קשות כלפי המדינה הקולטת והאידיאולוגיה הציונית.²⁹⁷ ב-2017 התקיימה בבית לוחמי הגטאות השתלמות מקוונת בשם "יהדות צפון אפריקה והשואה – הסיפור השלם".²⁹⁸

4.1 כניסת סיפוריהן של קהילות צפון אפריקה לעצרת והנרטיב ההגמוני

יבלונקה מקדישה תת-פרק בספרה לקהילה היהודית ביוון ולסיבות שהביאו להיכללותה בנרטיב השואה הישראלי החל משנות ה-70, ולעובדה שמרגע שחדר לתודעת הציבור הישראלי הפך סיפורה של קהילה זו לאחד מסיפורי השואה המרכזיים.²⁹⁹ לטענתה, סיפורה של קהילה זו היווה "גשר" להיכללותו של הסיפור המזרחי בשואה. תחושת הזרות שחשו

²⁹¹ רז קורקצין, 1994, עמ' 123.

²⁹² ראו גם שטייר-לבני, 2013, עמ' 119.

²⁹³ עמנואל בר קדמא, 9/10/1991, "תיאטרון של החיים", ידיעות אחרונות; ארז אשרוב, 11/10/1991, "העבודה משחררת את חאלד אבו עלי", **כלבו – מקומון חיפה**. ראו גם תיקים מס' 16713, 15115, 13021 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁹⁴ רז קורקצין, 1994, עמ' 123.

²⁹⁵ שם

²⁹⁶ יבלונקה, 2008, עמ' 270-272.

²⁹⁷ ברטמן-אלהל ענת, 2011. "אמיליה ומלח הארץ – וידוי" מאת יוסי סוכרי **כמסע לגיבוש זהות יהודית-מזרחית**, עבודת סיכום בקורס רב תרבותיות בישראל, האוניברסיטה הפתוחה.

²⁹⁸ לסילבוס הקורס: <https://muni.tik>

²⁹⁹ <https://muni.tik> tak.co.il/webPro/hishtalmuyot/syllabusPrint.asp?HishtalmuID=46609&codeClient=2063&codeSubWeb=0

²⁹⁹ יבלונקה, 2008, עמ' 220-224.

יהודי יוון בקרב אחיהם האשכנזים בהגיעם למחנות, לצד היותה של קהילה זו קהילה ספרדית מובהקת והעובדה המצערת שמרבית הקהילה הושמדה, פתחו פתח להיכללותו של הסיפור בנרטיב השואה הישראלי וגשר, כאמור, לכניסתן של קהילות יהודי צפון אפריקה לנרטיב זה. ב-1993 נפתחה בבית לוחמי הגטאות תערוכת "סלוניקי – עיר ואם בישראל" בשיתוף עם המכון לחקר יהודי סלוניקי. זו הייתה התערוכה הראשונה שנפתחה בארץ בנושא זה.³⁰⁰ התערוכה הוקדשה להיסטוריה של קהילה זו מימי ייסודה של העיר ועד קצה של הקהילה המפוארת בימי השואה. התערוכה ירדה במהלך העשור הראשון של שנות האלפיים.³⁰¹

הפעם הראשונה שבה הוזמן ניצול שואה מיוון להדליק משואה בעצרת הייתה ב-1986³⁰² ולאחר מכן ב-1989.³⁰³ במהלך 26 השנים הנחקרות הוזמנו 13 פעם ניצולים מיוון להדליק את אחת משש המשואות. באופן בולט בשנות ה-90: (1990, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2004, 2009, 2011 ו-2015). שלוש פעמים הוקדשה המשואה לקטגוריה כללית: משואה לזכר "הנספים בגטאות, בבורות, במחנות הריכוז ובמחנות ההשמדה" (1990),³⁰⁴ "משואה ראשונה לעילוי נשמתם של ששת המיליונים" (1995),³⁰⁵ "משואת עצירי אושוויץ" (1996),³⁰⁶ אך על פי רוב הוקדשה המשואה ל"שואת יהודי יוון" או ל"שואת יהדות סלוניקי – עיר ואם בישראל". בשנות האלפיים פסק, כאמור, הנהג להקדיש משואה לקבוצה או לקהילה מסוימת.

לעומת מספר הפעמים הרב יחסית של יוצאי יוון שהוזמנו להדליק משואה, מקרב יוצאי קהילות צפון אפריקה הוזמנו רק ארבעה ניצולים להדליק משואה. הפעם הראשונה הייתה ב-1998.³⁰⁷ למעשה הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות עצרות הזיכרון שבה הוזמן נציג קהילות צפון אפריקה להדליק משואה. גד שחר, יליד תוניסיה, הדליק את משואת "ענותה ועמידתה של יהדות צפון אפריקה". משפט זה מכליל את קהילות צפון אפריקה כולן תחת אותו גורל, וזאת למרות שקורותיהן בימי מלחמת העולם היו שונים. תוניסיה למשל, מולדתו של שחר, הייתה היחידה שהייתה תחת כיבוש ישיר של הגרמנים שנמשך כחצי שנה.³⁰⁸ המשפט "ברח ממחנה עבודה והצטרף לפעילות מחתרתית בפניה השונים" היה ההתייחסות

³⁰⁰ שם, עמ' 119.

³⁰¹ בתיה דונר ומירי קדם, עמ' 36-37.

³⁰² תיק מס' 31113 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁰³ תיק מס' 31115 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁰⁴ תיק מס' 31116 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁰⁵ תיק מס' 31120 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁰⁶ תיק מס' 31121 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁰⁷ תיק מס' 13366 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג; קלטת מס' 34 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג. יש לציין

שבאותה שנה הודלקה משואה על ידי מרסל יואל, יליד אתונה, "להנצחת זכרם של יהודי יוון".

³⁰⁸ לגורל יהודי תוניסיה ראו יצחק אברהמי, 1986. "קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני", פעמים 28,

עמ' 107-125; עירית אברמסקי-בלוי, 1992. **קהילות יהודי ספרד והמזרח במלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה**, תל אביב: הוצאת משרד התרבות והחינוך, עמ' 16-17.

היחידה (וכללית למדי) לקורותיו של שחר במהלך המלחמה. שאר הטקסט עסק בפעילותו הביטחונית-ציונית בארץ ובשליחויות שיצא אליהן בארצות צפון אפריקה כשליח "המוסד" וארגון "היאס".

תשע שנים חלפו עד שב-2007 הוזמן שוב יוצא אחת מקהילות צפון אפריקה להדליק משואה.³⁰⁹ נדיה פרנקו לבית כהן, ילידת תוניס, הוזמנה ב-2007 להדליק את המשואה השלישית. מרבית הטקסט שהוקרא על ידי הקריין הוקדש לתיאור קורותיה לאחר המלחמה כפעילה בתנועת "צעירי ציון", שלימים השתלבה בתנועת "דרור", ולתיאור עלייתה ארצה לקיבוץ רגבים, ורק משפטים ספורים תיארו את קורותיה בזמן המלחמה: "בראשית נובמבר 1942 נחתו הגרמנים בתוניס. יום אחד הגיע קצין גרמני אל בית הוריה וציווה על המשפחה לעזוב את ביתה בתוך יממה. אביה נלקח כבן ערובה ואת הצעירים שלחו למחנות עבודה כדי להכין ביצורים נגד האמריקאים". בשני המקרים המתוארים (שחר ופרנקו) בחרו כותבי הטקסט של העצרת להבליט את פעילותם הציונית של הניצולים ולא דווקא את "ענותה ועמידתה של יהדות צפון אפריקה", באופן שמשרת את המוטיב הציוני "משואה לתקומה".

שנהב עוסק בזהותם המפוצלת של המזרחים במחוזות הזיכרון הלאומי. הוא מביא כדוגמה את הפרשנות שקיבלו פרעות הפרהוד בעיראק בנרטיב העל הלאומי.³¹⁰ לטענתו מחוזות הזיכרון הלאומיים הפקיעו במקרה זה את ההיסטוריה העשירה של יהודי עיראק אל תוך נרטיב שלילת הגולה ונרטיב "משואה לתקומה" הציוניים. בשל הרצון להיכלל בנרטיב הלאומי ולהתקבל לתוכו, משילים יוצאי מדינות ערב, לטענתו, את ערביותם, מפנימים את נרטיב העל האירופאי ומשתתפים בשכתוב עברם. הם עושים זאת מתוך רצון להיכלל בנרטיב הלאומי ומתוך רצון "לראות את עברם דרך הפריזמה של הנאציזם או כדי לתאר את ההיסטוריה שלהם בישראל כ'היסטוריה חלוצית'".³¹¹ ניתן לפרש את שתי הדוגמאות שהוצגו לעיל באופן דומה. הבלטת הפעילות הציונית בשני הסיפורים מעידה על הרצון של מארגני העצרת לצרף את גיבורי הסיפורים הללו למיתוס "משואה לתקומה" ההגמוני מחד גיסא, ואת רצונם של האחרונים להיות חלק מנרטיב זה מאידך גיסא.

בחינת חומרי הגלם של עצרת 2016 חושפת תיקון שנעשה ברגע האחרון. בשנה זו הדליק יעקב ל', יליד בנגזי, משואה.³¹² בסרטון שהוקלט עמו הוא סיפר איך כילד צעיר גורש עם משפחתו למחנה ריכוז באיטליה,³¹³ ושם הוכנסו לתאי גזים. קטע זה הופיע בגרסה

³⁰⁹ סרט 459, מדור סרטים, אבלה"ג.

³¹⁰ שנהב, עמ' 109. על פי פרשנות זו פרעות הפרהוד היו הגורם לתחייה הלאומית של יהודי עיראק. האירוע משמש הוכחה לכך שחיי היהודים בעיראק היו קשים ושהעלייה לישראל הייתה הפתרון היחיד למצוקתם.

³¹¹ שם, עמ' 111.

³¹² סרט מס' 649, מדור סרטים, אבלה"ג.

³¹³ יהודי לוב שגורשו לאיטליה היו יהודים נתיני בריטניה, כ-870 איש. לאחר כיבוש איטליה בידי הגרמנים נשלחו כ-470 מהם למחנות ברגן-בלזן ואינסברוק רייכנאו. ראו אברמסקי בליי, עמ' יעקב חג'ל-לילוף, 2000.

הראשונית של הסרט, אך נחתך בעריכה ולא הופיע בגרסה הסופית שהוקרנה בעצרת, בשל הספק בדבר אמיתות המאורע שתיאר יעקב. גרסתו המקורית של יעקב, שנובעת ככל הנראה מחולשתו של הזיכרון האנושי ומהעובדה שהיה ילד צעיר באותה עת, ייתכן והיא מעידה, על פי הפרשנות שמציג שנהב, גם על רצון בלתי מודע להיכלל בנרטיב השואה האירופאי על מראותיה.

4.2 "אחדות גורל"

נראה כי בפעמים הספורות שבהן מוזכר גורלן של קהילות המזרח בעצרת, נעשה ניסיון ליצור דמיון בין גורלן לבין גורלן של הקהילות היהודיות באירופה. ג'וליאן זנודה, יליד אלג'יר, הדליק משואה ב-2013.³¹⁴ הטקסט שקרא הקריין היה ארוך, כנהוג בשנים אלה, אך התייחס רק במעט לקורותיו של זנודה, ובעיקר התמקד בגורלם של יהודי אלג'יר והאוכלוסייה הכללית: "עם תחילת המלחמה גויסו הגברים לצבא. הילדים הוצאו מבית הספר, והיהודים פוטרו מעבודתם". בהמשך סיפר: "חלק מהמשפחה נשלח למחנה כפייה מקומי במטרה לשלוח אותם למחנה השמדה באירופה".

הסיפא של משפט זה שנוי במחלוקת בקרב החוקרים, והתשובה לשאלה האם היה בכוונתם של הגרמנים ליישם את הפתרון הסופי גם בצפון אפריקה איננה חד משמעית. אריה ברנע בספרו "גורל אחד"³¹⁵ טוען כי "לעם היהודי גורל משותף. השואה פגעה ביהודים אשכנזים, דוברי ספאניולית ויושבי ארצות מוסלמיות, והאנטישמיות מסכנת את כולם". פרק המבוא לחוברת "קהילות יהודי ספרד והמזרח במלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה" שהוציא לאור משרד התרבות נפתח בכותרת "גורל אחד ליהודים 'ספרדים' ויהודים 'אשכנזים'". הכותבת עירית אברמסקי-בליי מותחת קו מקשר בין גירוש ספרד הפותח את הפרק לבין הפתרון הסופי שהגו וביצעו הנאצים.³¹⁶ מיכאל אביטבול קובע שלא ניתן להשוות בין הגיהנום שיהודי אירופה היו נתונים בו לקורותיהם של יהודי ארצות צפון אפריקה במהלך השואה.³¹⁷ דן מכמן שולל את האפשרות שהעלה ברנע בספרו וטוען שברנע מפרש באופן שגוי את הפרוטוקולים של ועידת ואנזה בעניין זה.³¹⁸ אחרים מדגישים כי אכן התקיימה "אחדות גורל" מבחינת כוונותיהם של הגרמנים ביחס לאוכלוסייה היהודית אך לא מבחינת

תולדות יהודי לוב, בת ים: הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב והמכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, עמ' 87-84. אולם משפחתו של לביא נותרה עד השחרור באיטליה.
³¹⁴ סרט מס' 455 במדור סרטים, אבלה"ג.
³¹⁵ אריה ברנע, 1986. גורל אחד: היהודים דוברי הספאניולית ויהודי ארצות האיסלם בתקופת השואה, ירושלים: משרד הביטחון והוצאה לאור, עמ' 145. טענה דומה מעלה גם הנרי אברמסון: Abramson, pp. 285-299.

³¹⁶ אברמסקי-בליי, עמ' 3.

³¹⁷ מיכאל אביטבול, 1986. יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח – המרכז לחקר יהדות צפון אפריקה, עמ' 115.

³¹⁸ מכמן, 1986, עמ' 203.

התוצאות.³¹⁹ הטקסט שנכתב כדי ללוות את הדלקת המשואה שהדליק זנודה משקף דווקא את הרצון ליצור תחושה של "אחדות הגורל" או "גורל אחד" משותף ליהודי אירופה וליהודי צפון אפריקה ולהכליל גם את האחרונים בסיפור השואה. רוצה לומר: רק בזכות הכניסה המוקדמת של בעלות הברית לאזור נחסך מיהודי צפון אפריקה, אלג'יר במקרה זה, גורל דמוה לזה של היהודים האירופאים. ואכן הסבר זה נכלל בטקסט המשואה: "פלישת צבא ארצות הברית מנעה את הצעד הזה".

באמצעות סיפורו של זנודה הוצג לקהל גם סיפורה של המחותרת היהודית באלג'יריה. "באלג'יר ובערים סמוכות", המשיך הקריין בפריסת הפרטים ההיסטוריים, "הוקמה מחותרת, שרוב חבריה היו יהודים, שסייעו לכוחות העתידיים לפלוש. נאמנים למשימות שקיבלו מהסוכנים, נטרלו חברי המחותרת נקודות אסטרטגיות בעיר ביום פלישת הצבא האמריקאי. הם הצליחו לנתק את מערכת הטלפון ולהחזיק במקומות האסטרטגיים במשך 24 שעות". לאחר מכן חוזר הטקסט לספר על קורותיו וחוויותיו של ג'וליאן מאותם ימים: "ג'וליאן היה אז בן 10. הוא הצטרף אל אביו לפגישות המחותרת, והוא זוכר את בני המשפחה יוצאים ביום הפלישה לנתק דרכי גישה ותחבורה ומסכנים את חייהם כדי לאפשר לצבא ארה"ב להגיע במהירות ולהשתלט על העיר". החוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי מניעה של המחותרת היהודית באלג'יר והאם חבריה פעלו ממניעים יהודיים או מתוך נאמנות לצרפת ומתוך רצון לשחררה מעול הכיבוש הגרמני. אביטבול טוען שהמחותרת לא פעלה למען מטרות יהודיות וקובע שהמחותרת הייתה למעשה מחותרת צרפתית.³²⁰ גם יבלונקה מעלה טענות דומות.³²¹ קסנר ורונו לעומתם מדגישים דווקא את המניעים היהודיים.³²² קסנר ורונו עוסקים בהדרת סיפורה של המחותרת היהודית באלג'יר מאתוס הגבורה היהודי בימי השואה. בניגוד לחוקרים אחרים הם מדגישים דווקא את המניעים היהודיים של חברי המחותרת לצד רגשי הפטריוטיות לצרפת. מספר מניעים הביאו לטענתם להדרה זו: ציוניים, אירופוצנטריים וסוציאליסטיים. לטענתם סיפור המחותרת היהודית באלג'יר יש בכוחו לאתגר את הנרטיב ההגמוני, אולם במשך שנים קיבל סיפור זה פרשנות שתאמה לנרטיב הלאומי ההגמוני, ומכיוון שאנשי המחותרת היהודים באלג'יר לא פעלו ממניעים ציוניים סוציאליסטיים נדחק הסיפור לשוליים. לטענתם "הסיפור זימן הזדמנות שהוחמצה לערער על החד-תרבותיות של הנרטיב המקודש".³²³

³¹⁹ יבלונקה, 2008, עמ' 37.

³²⁰ אביטבול, עמ' 106.

³²¹ ראו יבלונקה, 2008, עמ' 34.

³²² ראו יוסי קסנר וישראל רונו, 2004. "מחותרת יהודית באלג'יריה 1940-1942: היסטוריה ופוליטיקה של זיכרון", **תיאוריה וביקורת**, 24, עמ' 133-163. גם גיטה עמיפז-זילבר נוקטת עמדה דומה. ראו גיטה עמיפז-זילבר, 1983. **מחותרת יהודית באלג'יריה 1940-1942**, תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור עמ' 54-55.

³²³ קסנר ורונו, עמ' 153.

הצגת סיפורו של זנודה על בימת העצרת מדגישה את הפן ההירואי בסיפור ומתעלמת מטיבם של המניעים שהביאו לפעולת המחותרת. הסיפור משרת, לטעמי, את הניסיון לצרף את סיפור יהודי אלג'יר לסיפור הגבורה שמספרת העצרת וליצור אחדות בין המחותרות שפעלו באירופה לזו שפעלה באלג'יר, תוך התעלמות מהוויכוח בדבר מניעיהם של חברי המחותרת ומהשאלה עד כמה, אם בכלל, פעלו ממניעים ציוניים, יהודיים או מתוך נאמנות לצרפת. מארגני העצרת מבקשים לכלול את קהילות המזרח בסיפור השואה, להפוך את ניצולי הקהילות הללו וצאצאיהן לחלק מסיפור הגבורה ומהזיכרון הקולקטיבי. הקריין סיים בעיסוקו הנוכחי של זנודה – מנכ"ל עמותת "מוריאל" להנצחת מורשת יהודי אלג'יריה.

4.3 "חווייה ישראלית מלכדת"

יבלונקה עוסקת ב"העמדת השואה כמטרייה שתחתה חוסים כל הישראלים" כשהיא מתייחסת לפעילות ההנצחה ביד ושם בשנות ה-90³²⁴ ולעובדה שההזדהות עם השואה הפכה לחוויה ישראלית מלכדת. גם מארגני העצרת מנסים ליצור חוויה כזאת. משפטי הפתיחה בטקס הקריינות של עצרת 2010 סיפרו על העתיד להתרחש בטקס:³²⁵ "בערב זה בבית לוחמי הגטאות, מוזיאון השואה הראשון בעולם, נבכה את חורבן של קהילות מפוארות ברחבי אירופה, ביוון, באלג'יר, שורשי חיים ותרבות עשירה שנגדעו באכזריות". ניסוח המשפט כפי שהוא מכליל את כל הקהילות היהודיות באירופה כמקשה אחת אך מבדל ומדגיש את שואת יהודי יוון משואת הקהילות האשכנזיות ונותן ייצוג גם לקהילה היהודית באחת מארצות ערב. אולם באמצעות הערת עריכה שמאפשרת תוכנות ה-WORD הוסיף מישהו הערה: "להוריד – באלג'יר לא היה חורבן". בניסיון לדייק בעובדות ההיסטוריות בולט דווקא הרצון לצרף את קהילת יהודי אלג'יר לכלל הקהילות שחורבן מסופר בפרק הראשון של העצרת.

בוז'י הרצוג, שלא נבחר בבחירות 2015 לראשות הממשלה, היה שבועות ספורים לאחר מכן אורח הכבוד בעצרת.³²⁶ הוא דיבר בנאום הפתיחה על "קהילות יהודיות, גדולות כקטנות, הושמדו ביד אכזרית וללא רחם, ועמן שקעו ונעלמו גם מרכזי הרוח והתרבות של העם היהודי באירופה ובאזורים שונים בצפון אפריקה". הרצוג לא דייק בעובדות ההיסטוריות שכן בצפון אפריקה לא "הושמדו [קהילות] ביד אכזרית וללא רחם", אך דבריו מעידים על הרצון ליצור "אחדות גורל" ולהפוך את השואה לאירוע המשותף לכולם ומלכד את כולם. הדובר הבא באותה עצרת, יורם ישראלי, יו"ר המועצה המקומית מטה אשר שקיבוץ לוחמי הגטאות נמנה על יישוביה, דיבר בזכותם של יישובי המועצה: "כראש המועצה האזורית מטה אשר אני

³²⁴ יבלונקה, 2008, עמ' 107.

³²⁵ תיק מס' 39405, אבלה"ג.

³²⁶ סרט מס' 641, מדור סרטים, אבלה"ג.

יכול לספר לכם בהתרגשות ובגאווה שאנו מוקפים ביישובים רבים נוספים, ירוקים, מצליחים, שוקקי חיים – שהוקמו בידי ניצולי שואה מכל רחבי אירופה וצפון אפריקה". גם הוא בדבריו מנסה להכליל את כולם תחת אותה מטרייה.

בחירת הקטעים המוזיקאליים ומבצעייהם עשויה להעיד אף היא על הניסיון להפוך את האירוע לאירוע ישראלי הרלוונטי לכלל מגזרי החברה הישראלית היהודית. ב-2011 שרה ישראלה אסגו, זמרת ממוצא אתיופי, את השיר "שער הרחמים" שכתב מאיר בנאי, בן למשפחה ס"ט ותיקה מירושלים.³²⁷ השיר, שנושא את שמו של אחד משערי ירושלים, הוא שיר אישי ואין לו שום קשר לשואה, למעט הציפייה לרחמים המרמזת לתחושותיהם של יהודים רבים בתקופת השואה. ב-2009 שרה שולי נתן את "אנא בכוח", פיוט שנכתב בימי הביניים, בעל מאפיינים מזרחיים מובהקים.³²⁸ שנה לאחר מכן שר אראל סקעת את השיר "בית אבי" שהוצג לעיל. ב-2013 ניגנו כנרי קשת אילון שלוש נעימות ברצף: "אויפן פריפטשיק" (מוכר בעברית כ"חדר קטן" או קמץ אל"ף א),³²⁹ נעימה עממית יהודית-ספרדית ו"שיר הפרטיזנים". זוהי דוגמה נוספת לאופיו העכשווי של הזיכרון הלאומי המבקש להפוך את הציבור הישראלי-יהודי כולו שותף לסיפור ולחוויה, תוך התמקדות אמפטית בסבל ובאובדן האישיים והתייחסות לאינדיבידואל ול"גבורה האחרת", מגמה הנצפית גם בטקסים הממלכתיים הנערכים ביד ושם.³³⁰

גם המקרים שיתוארו להלן הם בבחינת ניסיון "לצופף מתחת למטרייה" זו את כלל הציבור היהודי. ב-2006,³³¹ כחלק מקטע בימתי שבו משולבים בני נוער הקוראים מרשמייהם לאחר המסע לפולין, נבחר שי מקריית מלאכי לספר לקהל על חוויותיו. בהוראות הבימוי נכתב: "נער מעיר פיתוח", ללמדך שהבחירה בשי איננה מקרית. "הוריי עלו מצפון אפריקה", פתח שי. "איש ממשפחתי המורחבת לא היה בשואה. כשעמדתי במסע לפולין ליד חבר טוב שלי שסבו שלו שרד את השואה, לא היה הבדל בין הדמעות שלנו, בין זעם נשיכת שפתיים, בין הבכי החרישי. זיכרון השואה טמון בכל יהודי, בכל ישראלי ואולי בכל אדם בעל מצפון ולב על פני האדמה". קטע זה שקרא שי והבחירה של מארגני העצרת דווקא בנער מ"עיר פיתוח" ש"איש מבני משפחתו המורחבת לא היה בשואה" מעידים על כוונתם של מארגני העצרת

³²⁷ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

³²⁸ סרט מס' 457 במדור סרטים, אבלה"ג.

³²⁹ ראו סרט מס' 455 במדור סרטים, אבלה"ג. השיר "אויפן פריפטשיק" מאת מארק ורשבסקי הידוע גם כ"שיר האלף בית" (קמץ אלף א) נושא בחובו אהבה אל "העולם הישן". השיר מתאר "מלמד" ותלמידיו בחדר אופייני במזרח אירופה. החדר בשירו של ורשבסקי הוא חדר חמים והרמוני. המלמד מופקד על המלאכה החשובה של לימוד האותיות העבריות, והוא עושה זאת במסירות רבה. שינון האותיות מוצג בשיר, לטענתו של דוד אסף, "כמקור לזהות הלאומית והדתית וכמפתח לסדר הקיום היהודי בגלות". לימוד האותיות, כמו הגלות הוא עול, אך הם (לימוד האותיות והגלות), בלשוננו של אסף, "מקור לכוח, לעידוד ולנחמה": "ועת בגלות תישאו עולכם / אף תיאנחו מר / באותיות אז תבקשו / נחם מכל צר". ראו דוד אסף, תשס"ז, "סודות מן החדר", דווקא, 2, עמ' 11-7.

³³⁰ ראו שטייר-לבני, 2015, 135-136.

³³¹ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

להפוך את האירוע הזה לרלוונטי לכולם, להפוך את המזרחים לחלק מהקהילה הזוכרת, ובמקביל מהווים דוגמה לטענתו של יהודה שנהב שהזיכרון הקולקטיבי של יוצאי ארצות ערב הפך למשועבד לתפיסת הזיכרון הלאומי הקולקטיבי שנרטיב העל שלו הוא אירופאי.³³²

בניגוד לדבריו של שי מצביעה שטייר-לבני על הבעיות העדתיות בהקשר זיכרון השואה המתגלעות במסגרת משלחות הנוער לפולין. בשל העובדה שרוב המסעות מייצרים נרטיב ישראלי "משואה לתקומה" העוסק רק ביהדות אירופה, בני נוער ממוצא מזרחי לעיתים חשים שהם אינם חלק מהסיפור הזה. תחושה זו מתעצמת למשל בטקס הקראת שמות בני משפחה של חבריהם למסע.³³³ איתמר טובי טהרלב מספר בבלוג שלו על הזרות שחש למשל כשניצול שואה שאל אותו מדוע מזרחי כמוהו יוצא בכלל למסע כזה.³³⁴ הוא מציין בעקבות המסע לפולין ש"ייתכן והטיול הזה לפולין היה למעשה טיול לייצור של זהות אשכנזית [...] כבר לפני הטיסה התחלנו בהכנות לטקס הפיכתנו לאשכנזים ממושמעים כשאמרו לנו לקנות יומנים בשביל לרשום יומן מסע. ולרשום יומני מסע זה מאוד אשכנזי בעיניי". נראה שהטקסט ששמו מארגני העצרת בפיו של שי מנסה לטשטש בעיות אלו על ידי יצירת שותפות גורל באמצעות הזיכרון הקולקטיבי-לאומי של השואה.

מונולוג נוסף שנקרא באותה עצרת נשמע מפיו של רס"ן אסף גובנה. גובנה, אתיופי במוצאו, דיבר על הלקחים האוניברסליים שניתן ללמוד מהשואה ועל עוצמתו המוסרית של צה"ל ושל חיל הים "שהעלה בחשכת הלילה רבים כל כך מבני משפחתי ארצה". הבחירה בשי ובאסף מלמדת על הניסיון להפוך את השואה ל"סיפור של כולם". דווקא על ידי הדגשת היעדרו של הסיפור המשפחתי מבקשים מארגני העצרת לשדר תחושת שותפות. ניסיונות אלו לשים בפיהם של משתתפים צאצאים ליוצאי ארצות ערב ואפריקה הם דוגמאות לציפייה שמצפים מהמזרחים, אליבע דדהאן קלב, לגלות זיקה לזיכרון הקולקטיבי, גם אם הוא מורכב מאירועים היסטוריים שלא היה להם בהם חלק,³³⁵ לאמץ באופן מאולץ זיכרון שהוא איננו שלהם. אם כי, כאמור, בשיח המזרחי, רבים רואים את עצמם כמי שנפגעו בשואה והודרו מזיכרון השואה ולכן עבורם שינוי כזה הוא תיקון.

³³² שנהב, עמ' 109. בעקבות פייר נורה מציע שנהב מושג חלופי למושג "מחוזות הזיכרון" של נורה. המושג "קהילה של זיכרון" מייצג היסטוריוגרפיה דינמית, מרובת קולות ופתוחה לדיאלקטיקה של זיכרון ושכחה. שנהב, עמ' 105-106.

³³³ שטייר-לבני, 2014, עמ' 120.

³³⁴ איתמר טובי טהרלב, כתריאליבקה החדשה, **ארץ האמורי**, 19/4/2012. <https://haemori.wordpress.com/2012/04/19/holocaust> תחושות דומות מתארת לימור סימון: מזרחים, יהודים, אשכנזים, להיות אמא – הבלוג של לימור סימון, 24/4/2017.

<http://mynetroshhaayin.co.il/article/166655>
³³⁵ דהאן-קלב, עמ' 65.

פעמים ספורות בלבד זוכה סיפור קהילות צפון אפריקה והמזרח להתייחסות בעצרת. אין בכוחן להעיד על ניסיון ממשי להפוך סיפור זה לחלק מטקסט העצרת. אולם ניכר כי מארגני העצרת מבקשים לתת לו ביטוי מסוים ולצרפו לנרטיב הציוני ההגמוני, תוך הבלטת "אחדות הגורל" המשותף לקהילות האשכנזיות ולקהילות הספרדיות והמזרחיות. כמו כן ניכר כי מארגני העצרת מנסים להפוך את הסיפור שמספרת העצרת ל"סיפור של כולם", ששותפים לו גם מי שאין להם קשר משפחתי ישיר לשואה; למטרייה שתחתה מתקבצים כלל מגזרי החברה הישראלית-יהודית.

פרק 5 - לקחי השואה

בחינת "לקחי השואה" העולים מתכניה של העצרת מעידה על מתח מתמשך בין הלקחים הציוניים הנלמדים מהשואה לבין הלקחים האוניברסליים הנלמדים ממנה.³³⁶ הלקחים והמסרים הציוניים נוכחים לאורך כל השנים הנחקרות ובאים לידי ביטוי באלמנטים צורניים ותוכניים של העצרת, כמו גם בנאומיהם של המכובדים מימין ומשמאל של הקשת הפוליטית ובדבריהם של אנשי "הבית". עם זאת ניתן לציין שעוצמתם הולכת ופוחתת קמעה בעשור השני של שנות האלפיים. הלקחים האוניברסליים נוכחים אף הם לאורך השנים. אל תוך שנות האלפיים, ובעיקר בעשור השני, הם מושמעים יותר ויותר, במקביל ללקחים הציוניים. אך סבלם של עמים אחרים ומקרי רצח עם שבוצעו כנגד עמים אחרים כמעט ואינם מוזכרים. מקימי הקיבוץ והמוזיאון, שנשאו בגאון את נס המרד בגטאות, היו כולם חברי תנועות הנוער הציונית-סוציאליסטית "פרייהייט", לימים "דרור", וחלקם דבקו בציונות והאמינו בה עוד בטרם מלחמה. בבואם ארצה אימצה אותם תנועת הקיבוץ המאוחד בגאווה, בהיותם נושאי נס המרד בגטאות.³³⁷ הקמת הקיבוץ והמוזיאון הייתה שיאו של המעשה הציוני והמשך ישיר לגבורה שהפגינו בגטאות וביערות. מעשה זה עלה בקנה אחד עם מיתוס "משואה לתקומה" ועם מיתוס הגבורה שהתבססו בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.³³⁸

במקביל, מתחילת דרכם פה בארץ, הדגישו את הערכים האוניברסליים שבשמן פעלו גם בזמן המלחמה ושלאורם הקימו את המוזיאון כמרכז חינוכי למען הדורות הבאים – "בית ספר לרוח האדם", בלשונו של אנטק צוקרמן. העיסוק בלקחים הומניסטיים-אוניברסליים העולים מניתוח היסטורי, מוסרי וחינוכי של אירועי השואה מתקיים ב"בית" מזה שנים והוא חלק מ"האני מאמין" המוצהר שלו.³³⁹ הדיון בשאלות מוסריות ובהתנהגות האנושית בזמן השואה הוא לב לבה של הפעילות החינוכית בבית לוחמי הגטאות, ומאמצע שנות ה-90 התחזקה מגמה זו עם הקמת המרכז לחינוך הומניסטי הפועל בבית לוחמי הגטאות. מגמה זו עולה גם מתוכן של העצרות בשנים הנחקרות, באופן המשלב בין הלקחים הציוניים ללקחים

³³⁶ להבחנה בין לקחים ציוניים, לקחים יהודיים ולקחים אוניברסליים ראו יאיר אורון, 2003, עמ' 9-11; יאיר אורון, 2011, עמ' 17-32; גורני, עמ' 254-255.

³³⁷ באלף, עמ' 29, 38; קנטור, עמ' 254, 286.

³³⁸ דן מכמן טוען כי מיתוס "משואה לתקומה" התבסס בקרב הציבור הישראלי מפני שהוא סיפק "מענה לצורך הפנימי הנפוץ להעניק להיסטוריה 'משמעות'". משמעות זו, לטענתו, "המציאה ניחומים מסוימים לסבל הבלתי ישוער והצדיקה גיוס עצמי לאידאליים הקולקטיביים של המדינה" ראו: דן מכמן, "משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל – בין מיתוס ומציאות", 2000. **עיונים בתקומת ישראל** 10, עמ' 253. עוד על מיתוס זה ראו למשל:

Mooli Brog, p.69;

Anat Livne and David Netzer, 2014. Promoting human rights and democratic values: ³³⁹

Holocaust, democratic values and Jewish-Arab dialogue: The work of the Center for Humanistic Education at the Ghetto Fighters' House Museum, in **Holocaust Education in a Global Context**, Edited by Karel Fracapane and Matthias Haß In collaboration with the Topography of Terror Foundation, Berlin, pp. 153-158.

האוניברסליים. עם זאת השואה מוצגת בעצרת כאירוע ייחודי שאין שני לו, וסבלם של עמים אחרים ורציחות עם שהתרחשו במהלך השנים הנחקרות כמעט ואינם מוזכרים ואף לא קורבנות אחרים של הנאצים.

5.1 "שואה וגבורה" ו"משואה לתקומה" כלקחים ציוניים

המסרים הציוניים "משואה לתקומה", "שואה וגבורה", עלייה ארצה והתיישבות בה, חוסר הביטחון והתחלת שבקיום בגולה, ישראל כמקום היחידי בעולם שבו יכולים יהודים לחיות בביטחון, ובמיוחד הצורך במדינת ישראל חזקה ואיתנה, הם לקחים המושמעים ועולים מתוך קטעי הקריאה, נאומי המכובדים ודברי נציגי ה"בית", הטקסטים הנלווים להצגת מדליקי המשואות, "דבר הלוחמים" ואף מאלמנטים צורניים ועיצוביים.

שמחה דיניץ, יו"ר הסוכנות היהודית, דיבר ב-1990 בשבחה של קליטת העלייה ועל הקשר בינה לבין מרד הגטאות:³⁴⁰ "פרקי הגבורה שנכתבו בדם הלוחמים הם מקור הכוח וההשראה לבוני מדינת ישראל שהיא אות הניצחון" [...] אנשי לוחמי הגטאות שמרדו בנאצים [...] נטלו את גורלם בידם, מרדו ובנו חיים חדשים והם היום עומדים אל מול עברם כמנצחים ולא כקורבנות, לא כאודים מוצלים. מעשה גבורתם היה מופת". דיניץ פיאר את המורדים ואת גבורתם ותיאר רצף והמשכיות בינם לבין העולים מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר. "העולים מברה"מ, מאתיופיה ומשאר הגלויות מגלמים בדרכם ארצה את ניצחון דרכם של המורדים אשר הבינו שאין מקום אחר ליהודים זולת מדינת ישראל [...] כמו בעבר מתברר כי ישראל היא המדינה היחידה הפתוחה בפני כל יהודי בעולם [...] מדינת ישראל היא אשר תבטיח שלא תהיה עוד שואה והגנה על כל יהודי ותהיה אבן שואבת לכל הגלויות". הלקח העיקרי מאותו פרק היסטורי, לטענתו, הוא העלייה והתיישבות וההבנה שאין מקום אחר ליהודים עלי אדמות. בדבריו הוא מחזק שני מיתוסים מרכזיים בתרבות הזיכרון הישראלית: משואה לתקומה ו"שואה וגבורה".

סטפן גרייאק,³⁴¹ שנשא באותה שנה את דבר הלוחמים, הזהיר מפני אנטישמיות ודיבר על הצורך להיות חזקים: "אוזננו חייבת להיות קשובה לכל רחש של אנטישמיות [...] אני קורא לנוער ללמוד את הנושא. להבטיח את הכוח להגן על עצמנו מפני כל אויב. הערובה לקיומנו היא בכוח העצמי בלי לסמוך על כוחות מבחוץ. כך נבטיח את ביטחונה של מדינתנו שבה מצאו בית שרידי השואה ורבות העולים מברית המועצות והיא הייתה להם נחמה ונקמה".

הצורך להיות חזקים, עצמאיים וריבוניים כלקח עיקרי עולה גם מתוך המנהג להקדיש את המשואה השישית בעצרת לחללי צה"ל. את המשואה הדליק קצין גבוה, על פי רוב בן דור

³⁴⁰ קלטת וידאו מס' 20642, אבלה"ג.

³⁴¹ סטפן גרייאק נמנה עם לוחמי מרד גטו ורשה והיה ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות.

שני לשואה, באופן שמחזק את המעבר והקשר שבין "שואה" "גבורה" ו"תקומה". כך לדוגמה ב-1991 הדליק את המשואה השישית אל"מ שוקה דורפמן, מפקד יחידות התותחנים בפיקוד צפון,³⁴² "בשם בני הדור השני. לזכרם של הלוחמים שנפלו במערכות ישראל וקידשו בדמם את הקמתה וביטחונה של מדינת ישראל, מדינת היהודים". מתוך שש המשואות שתפקידן להנציח את ששת המיליונים הודלקה אחת לזכרם של חללי צה"ל באופן שיצר רצף בין השואה למציאות שלנו כאן בארץ, בין ההשמדה על אדמת אירופה למאבק המתמשך על ביטחונה של מדינת ישראל, בין קורבנות השואה לחללי צה"ל, בין השואה לתקומה, כחלק מהזיכרון הלאומי-קולקטיבי שהעצרת תורמת לעיצובו.³⁴³

ב-1992 הדליק את המשואה השישית תת אלוף מאיר דגן, בן הדור השני לשואה, עוזר הרמטכ"ל לענייני השטחים, לוחם ומפקד בחילות השדה, בעל עיטור העוז במלחמת ההתשה.³⁴⁴ בשנת 2000 התכבד האלוף עמרם מצנע, שבביוגרפיה הפרטית שלו אין כל קשר ישיר לשואה, בהדלקת המשואה השלישית, ולא השישית והאחרונה.³⁴⁵ עמרם מצנע היה באותה עת ראש העיר חיפה, אולם הטקסט שקרא הקריין לפני הדלקת המשואה פיאר באריכות את הקריירה הצבאית של מצנע. הבמה הייתה אותה שנה עמוסת דגלים. כנהוג בשנות ה-90 ובעשורים קודמים, בעת הדלקת כל משואה נחשף עוד חלק מדגל הלאום עד שעם הדלקת המשואה השישית נגלה הדגל כולו. כיתת חיילי גולני ליוותה את הטקס כולו בתרגילי סדר. מוטיב "משואה לתקומה" ומוטיב הגבורה עולים מן הטקסט, מהמתרחש על הבמה ומהמנהג עצמו להקדיש משואה לחללי צה"ל ולגבורת חיילי צה"ל כממשיכי דרכם של לוחמי הגטאות.

מסרים אלו עולים גם מדבריהם של הנואמים, רבים מהם אנשי מערכת הביטחון, המוזמנים על ידי אנשי הבית להיות אורחי הכבוד ולשאת את הנואמים המרכזיים. שר הביטחון יצחק מרדכי נאם ב-1998:³⁴⁶ "אני גאה וכואב לעמוד כאן כשר הביטחון. עמי כאן חיילים ומפקדים, צבא גדול וחזק, אשר יונקים את כוחם מהמורדים". לבני הנוער אמר כי הם "מצווים לזכור את צוואת הלוחמים שנפלו על קיומה של מדינת ישראל, להיות חלוצים ומגשימים, לשרת באמונה את עם ישראל ומדינת ישראל".

ב-2004, נאם שר הביטחון שאול מופז:³⁴⁷ "תקומת מדינת ישראל היא הניצחון. מעשה של צדק היסטורי. לעולם לא יהיה עוד יהודי בן בלי בית. מי שזומם לרצוח יהודים לא יימלט

³⁴² ראו סרט מס' 503 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁴³ מולי ברוג קובע כי שנות ה-80 ציינו את שיאו של התהליך שיצר זהות בין חללי צה"ל ללוחמים בגטאות. ב-1985 הוקמה ביד ושם האנדרטה לזכר החיילים היהודים והפרטיזנים. ראו Moli Brog, p 84.

³⁴⁴ ראו סרט מס' 504 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁴⁵ ראו קלטת וידאו 21033, אבלה"ג.

³⁴⁶ תיק מס' 13366 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 34 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁴⁷ תיק מס' 23088 במדור רישום מרכזי; קלטת וידאו מס' 32 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

מעונש". דב שילנסקי שהוזמן לשאת את "דבר הלוחמים" חיזק את דבריו: "אנו ניצולי השואה למדנו את לקח השואה. למדנו את לקח הגלות על בשרנו. נאמנים למדינת ישראל ללא סייג, חינכנו את ילדינו לאהבת ישראל ולנאמנות ללא תנאי. ילדינו משרתים בצה"ל, ולדאבוננו רבים גם נפלו. אנו נושאים את הכאב הזה בגאון. מדינת ישראל היא בבת עינינו. היא הערובה שמה שקרה באירופה לא יחזור עוד לעולם."

ב-2006 השמיע השר וחבר הכנסת לשעבר טומי לפיד את הלקח שלו כניצול שואה:³⁴⁸ "מדינת ישראל היא התשובה האמתית והיחידה לשואה, ולכן הסמיכות של יום השואה ויום העצמאות אינה מקרית". לפיד סיפר כיצד דחפה אותו אמו אל בית שימוש ציבורי קטן, שעה שהוצעו אל מותם. כך הצילה את חיי שניהם: "בבית השימוש הזה נולדה הציונות שלי". בנו יאיר לפיד, אורח הכבוד בעצרת 2014,³⁴⁹ שעמדה בסימן שבעים שנה לרצח יהודי הונגריה, חזר על סיפור ההצלה של אביו ועל אותו לקח עצמו.

הלקח הציוני והקשר שבין שואה לתקומה מועבר גם באמצעות מעמדים בימתיים דרמטיים, המבוססים על מקרים שהתרחשו במציאות. בעצרת 2006³⁵⁰ גילם שחקן את דמותו של יומק לונדנר, לימים אל"מ זאביק לירון. הוא פתח במונולוג וסיפר כיצד שולח מבנדין עירו לאושוויץ וכיצד ניצל בדרך נס מתלייה. סיפר על הוריו ועל אחיו הקטן שנספו, ועל הפעילות בקרב שארית הפלטה ועל העלייה ארצה. בשיאו הדרמטי של הקטע סיפר השחקן על שובו של לירון לאושוויץ כטייס קרב בחיל האוויר הישראלי. אל"מ לירון שישב בקהל עלה לבמה עם נכדתו ונכדו, שניהם חיילים במדים, לשירת "שיר הפרטיזנים".

קטעים דרמטיים אלה, כמו גם זה שיתואר להלן, מקפלים בתוכם את נוסחת העצרת והמבנה שלה: חורבן – מרד (גבורה) – תקומה, שנקבעה בעצרת העשור ומסמלת את הלקח הציוני. ב-2007 גילם שחקן את סיפורו של אריה ויינר, ניצול שואה מטרנסניסטריה.³⁵¹ אריה עלה ארצה בספינת מעפילים, לחם בקרבות על ירושלים, הקים משפחה. נכדתו עפרי עלתה על הבמה להשלים את הסיפור:

"הסיפור של סבא הוא סיפור העם היהודי זהו הסיפור על החורבן הגדול, על השואה [...] ועל התקומה". בהמשך דבריה ביקשה הנכדה מהקהל להאזין לחלק בסיפור שבעיניה הוא החשוב ביותר: "אבל החלק החזק ביותר בסיפור הוא ההמשך. ארבעה ילדים נולדו לסבא אריה. אבא שלי, שהיה מפקד של יחידת 669. אחיו טייס F16 וכיום קברניט באל על, אח נוסף סא"ל במילואים, שהיה לוחם ומפקד בשלדג, ואחיהם הצעיר, שהיה גם הוא לוחם בסיירת מובחרת ועכשיו מהנדס בהיי-טק. ואני

³⁴⁸ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁴⁹ סרט מס' 452 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁵⁰ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁵¹ קלטת וידאו 62 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

הנכדה הבכורה שהולכת בנתיבי הסיפור היהודי והישראלי המופלא הזה לשנת שירות בסוכנות היהודית כדי לסייע לעולים בודדים שמגיעים ארצה. כי אסור לנו לשכוח את השואה ההיא".

עפרי ביקשה מהקהל לשים את לבו לעיקר: כל בני המשפחה, צאצאיהם של הסב ניצול השואה, מגלמים בחייהם את התקומה, ומעבר לכך – את הגבורה ואת העוצמה. זו התשובה האמיתית מבחינתה לשואה, והיא עצמה מגויסת למאמץ להבאת עולים חדשים ארצה. בסיום דבריה עלו על הבמה חיילי גולני אוחזים בנשק. הם ביצעו תרגילי סדר לצלילי שיר הפרטיזנים.³⁵² חיילי גולני מהבסיס הסמוך לקיבוץ הוזמנו להשתתף בעצרת במשך שנים רבות. נוכחותם שיוותה לעצרת אופי ממלכתי וצבאי. בראשית שנות האלפיים פסק מנהג זה, ובעצרת לוקחים חלק רק צוערי חיל הים מבית הספר לקציני ים בעכו, לבושים במדים לבנים. הצוערים אינם חיילים ואינם נושאים נשק, מזכירים בצעידתם חניכי תנועות נוער, והופעתם, אף על פי שיש בהן רב, היא נטולת דייקנות צבאית, ולעתים אף מרושלת. השתתפותם של חיילי גולני בעצרת 2007, שבע שנים לאחר שבוטלה השתתפותם בעצרת, מעידה כי הלקחים הציוניים נטועים עדיין בעצמה רבה בעצרת.

פרק "קינת החורבן ב-2009 נפתח בנגינת "שריפה אחים שריפה".³⁵³ הבמה התמלאה בדגלי הלאום, מפגן השמור בדרך כלל לפרק התקומה. אהוד ברק, שר הביטחון, נאם: "נצח ישראל לא שיקר. העם היהודי שרד, קם והתנער מאפר המשרפות, לחם את מלחמתו, הקים את מדינתו. עלינו להיות גאים. חייו ותקומתו של העם בארצו הם הניצחון על הנאצים".³⁵⁴ לחיזוק דבריו ציטט שורות משירו של חיים גורי שהוקראו במשך שנים בעצרת: 'לגטו השרוף הקמנו פה גלעד, גלעד חיים אשר לנצח לא ייתמו', והמשיך: "מדינת ישראל מיוסדת על מורשת השואה ומורשת התקומה". בהמשך, למנגינת השיר "הליכה לקיסריה", צעדו צוערי חיל הים בלבן, לפידים בידיהם, במורד האמפיתאטרון ועלו אל הבמה. שירה של חנה סנש התחלף בשירה של נעמי שמר "ירושלים של זהב", שיר שמסמל אולי יותר מכול את הפטרויות הישראלית, את עוצמתה של ישראל, ואינו קשור כלל לשואה.³⁵⁵

³⁵² במכתב בשם "צורם לניצולים" שפורסם בעיתון "הארץ" ב-14.5.1992 מחה ניצול השואה ישראל הדרי מגבעתיים כנגד השימוש בנשק, מתחי כבוד, נגינת תופים, צעידה צבאית ותרגילי סדר בעצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות: "האסוציאציה לימים ההם והצלילים של הנשק והתופים היו מרגיזים ומיותרים", כתב. ראו תיק מס' 17233 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁵³ סרט מס' 457 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁵⁴ דינה פורת מנתחת את נאומו של ברק באושוויץ ב-1992 בתפקידו כרמטכ"ל. היא מזהה בנאומו אלמנטים חדשים ומפתיעים בנוגע ליחס כלפי יהודי אירופה והניצולים. ראו: פורת, 2011, עמ' 359-366.

³⁵⁵ סטיבן שפילברג בסרטו מ-1993 "רשימת שינדלר" בחר להשתמש בשיר "ירושלים של זהב" בעת שהאסירים היהודים משוחררים מהמחנה. השיר נכתב למעלה מעשרים שנה מאוחר יותר ובהקשר אחר לחלוטין. בגרסה הישראלית, בשל מחאת הצופים, הוחלף השיר לשיר "הליכה לקיסריה". ראו: דוד אסף, עונג שבת (עונ"ש), מסע מן הכורסא: בעקבות 'ירושלים של זהב'.

http://onegshabbat.blogspot.co.il/2012/05/blog-post_17.html

ברק ציטט כאמור משירו של גורי "מן הדלקה היא". שיר זה מבטא את הקשר שבין השואה והתקומה ואת הנחישות לבנות את המדינה לאחר השואה ובעקבותיה. השיר חובר לעצרת 1953 וראה אור בדפוס שלוש שנים מאוחר יותר ב"ספר מלחמות הגיטאות".³⁵⁶ שירו של גורי נקרא בעצרת מאז 1953, לאורך השנים, גם במהלך שנות ה-90 ללא הפסקה, ובאופן חלקי גם בשנות האלפיים, אם כחלק מהטקסט ואם כציטוט בדברי הנואמים. למעשה זהו הטקסט היחיד שחובר לעצרת העשור למרד ונקרא במשך שנים רבות אחר כך, גם בעצרות שהתקיימו חמישה ושישה עשורים מאוחר יותר.³⁵⁷

ב-2012 נשאה שרת התרבות לימור לבנת את נאום הפתיחה.³⁵⁸ אעסוק בנאומה בהרחבה בפרק הבא. אולם ראוי לצטט ממנו גם בפרק זה שכן הוא נושא עמו את חשיבותו של הלקח הציוני הנלמד מהשואה: "בימים ההם אי אפשר היה לומר 'עם ישראל חי'. היה נדמה כי זו דרכו האחרונה של העם היהודי. לא היה להם בית לברוח אליו. היום יש לנו בית. הקמנו את אחת המדינות המתקדמות בעולם. החיינו את השפה העברית. הפרחנו את השממה. הצלחנו להערים על ההיסטוריה. בירתנו הנצחית היא ירושלים". ליבנת משכה קו מימי יציאת מצרים, חורבן בית שני, השואה, הקמת המדינה, מצעד החיים וההתעצמות הגרעינית באיראן. לעתים שיבשה את הרצף והזמן הכרונולוגי: "קראנו בהגדה של פסח שאילולא הוציאנו ממצרים היינו משועבדים למצרים. אילולא הייתה לנו מדינה היינו אבק הנישא באבק המשרפות [...]". כלומר עצם קיומה של המדינה מונע את הקמת המשרפות מחדש.

5.2 לקחים אוניברסליים

הלקחים האוניברסליים אינם קשורים למציאות היהודית או למציאות הישראלית, אלא להיבטים אנושיים כלליים. מן השואה אפשר ללמוד על הסכנת ועל השפל שהטבע האנושי עלול להוביל אליהם. מן השואה אפשר ללמוד שיש להילחם בתופעות של גזענות ובתופעות אנטי-דמוקרטיות ושיש להגן על זכויותיהם של מיעוטים בכל מקום.³⁵⁹ נוכחותם של מסרים אלה בעצרת מעטה במהלך שנות ה-90, אך מתגברת במהלך שנות האלפיים.

ב-1992 נשאה חווקה פולמן-רבן את "דבר הלוחמים":³⁶⁰ "עלינו למחות ולפעול אל מול שתיקת הרוב הדומם בעולם ואי אכפתיות. עלינו להיות קשובים, זהירים ונמרצים. גם בארצנו עלינו להיות ערים לשנאת הזר, לדיכוי השונה, יהודי או לא יהודי. נפעל כנגד כל תופעה של התקרנפות. רק כך נוכל לעמוד בגאווה על הזכויות של עם חופשי בארצו". חווקה ניסתה להסב את תשומת לבו של הקהל לעוולות המתרחשים ברחבי העולם, גם אם היא אינה

³⁵⁶ הספר ראה אור ב-1956 בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק.

³⁵⁷ בשנות האלפיים נקראו חלקים מן הטקסט בשנים: 2000, 2007, 2008, 2009, 2011.

³⁵⁸ סרט מס' 458 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁵⁹ אורון, 2011, עמ' 20. גורני, 254-255.

³⁶⁰ ראו סרט מס' 504 במדור סרטים, אבלה"ג.

קוראת להן בשם מדויק. היא ניסתה להוציא אותנו מגבולות הסיפור הלוקלי שלנו כדי להיות מסוגלים ללמוד מהניסיון הפרטי שלנו ולהגיב למתרחש ברחבי העולם. היא הפנתה את תשומת הלב גם למתרחש בארצנו וכיוונה לשנאת הזרים, שכל עוד היא בתוכנו, לא נוכל להיות "עם חופשי בארצנו". חווקה דיברה בזכותנו של החלום הציוני, אך יצאה מגבולות המסרים הציוניים וניסתה להאיר לקחים אחרים שעלינו ללמוד מעברנו כצאצאים לקורבנות ולניצולי השואה.

נשיא המדינה חיים הרצוג, שהיה אורח הכבוד באותה שנה, שילב אף הוא בין המסרים הציוניים לאלה האוניברסליים. מחד הדגיש את הקשר שבין השואה להקמת מדינת ישראל: "בעוד שבוע יחגוג עם ישראל את עצמאותו. סמיכות זו איננה מקרית", אך מאידך הרחיב בחשיבות הצו המוסרי הכלל אנושי המוטל עלינו: "על מדינתנו הוטלה השליחות לא רק להציל את העם היהודי, אלא גם האחריות המוסרית לשאת את בשורת הצדק, השוויון והשלום, ניגודו של הנאציזם. שליחות של שלום של ערכי אנוש נעלים [...] אנחנו מחויבים לזכור את לקחי השואה ולזכור לאיזו תהום יכולה נפש האדם לרדת [...] הזיכרון איננו טקס, הזיכרון הוא צו מחייב, עול מוסרי שעלינו לשאת בגאוה, שבועה מתמדת למדינה ולעם היהודי". את דבריו חתם במילים: "נהיה חזקים ומלומדים, מאמינים בצדקת הדרך ונישא באחריות לגורלו של עם ישראל ומדינת ישראל", אשר לאור דבריו הקודמים ניתנים לפירוש באופן המשלב בין הלקח הציוני לזה האוניברסלי. על מדינת ישראל להיות חזקה וצודקת. חוזקה וצדקתה יבואו לידי ביטוי במוסריותה. האחריות לגורלה של מדינת ישראל תלויה בדרך המוסרית שנלך בה.

ב-1996 הדגיש שבח וייס כי "יש לנו חובה פנימה והחוצה לנהל מאבק שיטתי נגד כל תופעה של לאומנות של גזענות, בעיקר אם הן באות מתוכנו", אך דבריו אינם זוכים להרחבה ונשארים כללים ביותר.³⁶¹ ב-1999 פתח שמחה שטיין, מנכ"ל בית לוחמי הגטאות, את העצרת, והזכיר בנאומו עוולות אחרים מאלו שהתרחשו בזמן השואה:³⁶² "רבות עסקנו בנושא השואה, בשתיקת השפה, בשבר הבלתי מתאחה. יחד עם זאת אנו מגלים שגדל פה דור שלישי בעל רגישות, שואל שאלות ונזהר מהכללות ושיפוט; כמה למסרים אוניברסליים של דמוקרטיה וסובלנות, קשוב ליחס לחלש ולנרדף, דור שרגיש יותר ממנהיגיו שאינם יוצאים לגנות עוולות המתרחשים ברחבי העולם". שטיין דיבר בשם הדור הצעיר, לא בשם דורו, ויצר ריחוק מהדברים. כמו כן הוא נזהר מלהזכיר בשם את אותן "עוולות המתרחשים ברחבי העולם".

ב-2002 נאם שר החוץ שמעון פרס והקדיש חלקים מנאומו לנקמה.³⁶³ "היש נקמה אמיתית הולמת למיליון וחצי הילדים? היש נקמה? היכולה להיות נקמה? – איני יודע. הנקמה

³⁶¹ תיק מס' 31121 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 20854 בדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁶² תיק מס' 13367 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 245 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁶³ ראו קלטת וידאו מס' 125 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

לאלוהים היא. אך אם יש קורטוב של נחמה, לא נקמה, הרי הוא מצוי בקיומה של מדינת ישראל, בהגיגה המוסרי, בעוצמתה האנושית. ברמתה המדעית. ישראל ממשיכה להתעצם. שרידי השואה מגיעים אליה. ישראל לוחמת עכשיו על ביטחונה ונאבקת למען השלום". פרס רואה בלקח הציוני את התשובה והנקמה לשואה, אולם בנוסף לעוצמה הצבאית הוא מדבר בזכותם של ערכי המוסר והאיכות האנושית.

בדומה לנאומו של פרס, מרבית הנואמים מביעים עמדה כללית ביותר בהזכירם את הלקחים האוניברסליים שיש ללמוד מהשואה. ב-2004 פתח סלאי מרידור, יו"ר הסוכנות היהודית:³⁶⁴ "אנו בני העם שמספר כבר 3,500 שנה ביציאת מצרים, מתחייבים לספר על השואה, נוראותיה וגבורותיה, לקחה ומשמעותה. ראשית להיות בני אדם, להרחיק כל שנאה, לגרש כל גזענות, לאהוב לרעינו כמונו, להיות מצפון לעולם, "ומיד באותו משפט עבר ללקחים היהודיים-ציוניים: "להגן על כל יהודי בעולם. אנחנו מחויבים להושיט יד לכל יהודי. כל ישראל ערבים זה לזה. מחויבים להבטיח שגורלנו לעד יהיה בידינו. נשמור על מדינת ישראל, נאהב אותה, נבנה אותה, נגן עליה, היא ביטחוננו ועתידנו".

ענת ליבנה, מנכ"לית בית לוחמי הגטאות, בנאומה הקצר בפתח עצרת 2012,³⁶⁵ סיפרה על כוונת המייסדים: "הם לא רצו להקים אנדרטה מאבן אלא מפעל חי ותוסס [...], מרכז חינוכי שיקבל על עצמו את הציווי המוסרי לבנות חברה חדשה שבניה יתחנכו על ערכי השוויון והצדק, חברה שבה לא יתכנו מעשי גזענות, רדיפות ורצח חפים מפשע. חברה פלורליסטית וסובלנית המחנכת לחירות המחשבה ולרוח האדם". שנה לאחר מכן, במלאת 70 שנה למרד, העניקה פרשנות עכשווית למרד:³⁶⁶ "'מרד' אינו רק לחימה בנשק. 'מרד' הוא מצב רוחני וקיומי של אדם, הבוחר להתייצב באומץ לצד הצדק והחירות, ולמחות נגד עוול, שנאה ורוע. האדם המורד מוכן לשלם מחיר, במאבק על ערכים אלה". ליבנה משלבת בדבריה בין הלקחים ההומאניים לציוניים: "אנחנו כאן בבית לוחמי הגטאות מבקשים לחנך לאור המורשת שהותירו לנו הלוחמים [...] כולנו, קהל נכבד, מצווים להנחיל את הרוח הציונית ואת ערכי הצדק וההומניזם של לוחמי המרד לדורות הבאים".

איתן ברושי, יו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות, בנאומו בעצרת 2012, פתח במסרים האוניברסליים: "השואה חייבת לעמוד לנגד עיניה ומצפונה של האנושות, כאזהרת נצח חמורה, כצו מחייב לקדושת החיים, לשיווין ערך האדם, לחירות ולשלום. בכוחו של בן האדם להבחין בין עשיית טוב או עשיית רע. האמונה וההכרה הזאת בכוחו, הן אשר צריכות להנחות אותנו, "ושילב באותו משפט את המסרים הציוניים: "העם היהודי עלה מתהום השואה דואב וכואב אך נושם ולמוד לקח. לעולם לא יהיו שוב היהודים נטולי מגן, לעולם לא

³⁶⁴ תיק מס' 23088 במדור רישום מרכזי; קלטת וידאו מס' 32 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁶⁵ סרט מס' 458 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁶⁶ סרט מס' 455 במדור סרטים, אבלה"ג.

יהיו עוד בני בלי בית. לעולם לא נפקיד את ביטחוננו בידי זרים, לא נישען על חסדיהם ולא נלך שולל אחרי אשליות. היום בחלוף 70 שנה המצב שונה בתכלית, היום יש לנו מדינה חזקה וכוח מגן בדמות צה"ל. לא נאפשר עוד מצב בו יתרחשו מראות שעין אנוש אינה מסוגלת לראות, שאוזן אדם אינה יכולה לשמוע, דברים שהלב אינו יכול לשאת. לכן נשבענו לעולם לא עוד!"

אופיר פינס, דור שני לשואה, החליף את איתן ברושי בתפקיד יו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות. ב-2013, בנאומו הראשון בתפקידו זה, דיבר על חשיבות הבנת הלקחים בעקבות השואה ועל הלקח העיקרי בעיניו שניתן ללמוד מהשואה, העוסק בהיותנו בני אדם: "מה שעלינו ללמוד מהשואה זה דווקא את הלקח ההומאני הבסיסי ביותר שהוא שמירה על כבוד האדם, באשר הוא אדם [...] עבורי זוהי זכות גדולה לקחת חלק בפעילות למען החינוך של הדורות הבאים בישראל. חינוך לערכים יהודיים אוניברסאליים של אנושיות, הומאניות, אהבת הבריות ומתן כבוד לאחר ולשונה. התנאים שיצרו ושאפשרו את התרכובת המסוכנת של עליית הנאציזם ושל השואה נלמדים בבית הזה באופן שמעודד חקירה ומחשבה. הם נלמדים כדי שאפשר יהיה להתמודד עם הנטל שהשיתה עלינו ההתנסות ההיסטורית – החובה להבין את השואה, לחלץ ממנה פשר, ולהפיק את לקחיה. אחת המסקנות הברורות ביותר העולות מתוך ההתבוננות בעבר היא שעוד קודם להשתייכות הדתית, הגזעית, הלאומית והאזרחית שלנו, כולנו שייכים למשפחה אחת גדולה, משפחת האדם. זוהי השתייכות שאי-אפשר להיפטר ממנה או לשנות אותה. זוהי השתייכות שקשורה באופן מהותי עם זכויות אנושיות בסיסיות, ועלינו לדאוג לכך שהקשר ההכרחי הזה, בין האדם לזכויותיו הבסיסיות, לא ייפרם". בנאומו ב-2014 עסק בזיכרון הקולקטיבי ובתפקידו ובמחויבות שלנו כחברה זוכרת:³⁶⁷ "הזיכרון הקולקטיבי משקף את ערכיה של החברה: את יכולתה לנהוג בצדק כלפי חבריה וכלפי ה'אחר'. אם יש לקח חשוב שעלינו ללמוד מהשואה, הרי הוא שאי אפשר להתייחס בשאננות ובשוויון נפש לפשעי שנאה מכול סוג. אנחנו חייבים זאת לאנשים האמיצים ההם – אנחנו חייבים זאת לעצמנו. ואנחנו חייבים זאת לדורות הבאים".³⁶⁸ נאומו קיבל חיזוק גם מדבריה של חווה לוסטיג, שהקימה עם בעלה יוסף מוזיאון להנצחת יהודי הונגריה. לוסטיג הדליקה באותה שנה את אחת משש המשואות. בסרטון שסיפר את סיפורה אמרה: "המטרה שלנו לא לחיות את השואה אלא להסביר את השואה. להראות שהשואה זו לא רק ערמת אפר. נלמד לחיות אחד עם השני, אחד ליד השני ולאור השואה להבין גם את מצבם של עמים אחרים".

³⁶⁷ סרט מס' 452 במדור סרטים.

³⁶⁸ ב-2017 פרש אופיר פז-פינס מתפקידו כיו"ר הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות. במקומו התמנה ד"ר אריק כרמון. כרמון ייסד את המכון הישראלי לדמוקרטיה, גוף מחקרי העוסק בתכנון מדיניות ורפורמות במערכת השלטונית של ישראל. כרמון עסק כבר בשנות ה-80 חשיבות החינוך לערכים כלקח מאירועי השואה. ראו: אריק כרמון, הוראת השואה כחינוך לערכים, הלכה למעשה בתכנון לימודים, 3 (תשמ"מ), 1980, 97-172.

יממה קודם לכן בעצרת הממלכתית ביד ושם נאמו הנשיא שמעון פרס וראש הממשלה בנימין נתניהו.³⁶⁹ מוטיב חוזר בנאומו של נתניהו היה המשפט "כמו אז, גם עכשיו". אז התעלמו אומות העולם מהתחזקות הנאציזם, עתה הן מתעלמות מהתחזקות האיראנים. הוא הדגיש את אוזלת ידן של אומות העולם באותם ימים והזהיר מפני אסון נוסף שיגיע מכיוונה של איראן. נתניהו דיבר בשבחה של מדינת ישראל ובצורך שלה לשמר את חוזקה ואת עוצמתה. גם מנאומו של הנשיא פרס נעדרו הלקחים האוניברסליים, למעט משפט בודד וכללי מאוד בתום נאומו שלא זכה להרחבה, בדבר היותנו בני אדם שנבראו בצלם ובדבר הצורך להיות "אדם לאדם הוא אדם". על רקע זה נשמעים דבריהם של הנואמים בעצרת הנעילה בקיבוץ לוחמי הגטאות שונים בתכלית.

5.3 "לעולם לא עוד"

עדי אופיר טוען ש"כמו כל מאורע טראומתי, משמשת השואה כספק לקחים, שהמחנות השונים מפיקים אותם ממנה על פי אינטרסים ומטרות שעוצבו או אומצו בלי קשר אליה".³⁷⁰ אופיר מונה את "ארבעת הדיברות" הנלמדים מהשואה. הדיברות, לטענתו, נמצאים מעל לפערים האידאולוגיים, מעבר לימין ולשמאל, מעבר לאינטרסים. אחד מהם "לא תהיה לך שואה אחרת" מדגיש את ההבחנה שעושים היסטוריונים, מחנכים ופוליטיקאים יהודים כדי לחדד את ההבחנה בין השמדת יהודי אירופה לבין רציחות המוניות ואסונות אחרים שהתרחשו על עמים שונים במהלך ההיסטוריה. אופיר עומד על הסכנות שבמיתוס השואה שעיצבו לנו. מיתוס זה מונע מאתנו, לטענתו, להבין ששואה כזו, שהיא תוצר של התנהגות אנושית, עלולה להתרחש שוב ולא רק לעם היהודי.

על משמעותו של הביטוי "לעולם לא עוד" עמד ניצול השואה יהודה אלקנה³⁷¹ במאמר שפרסם בעתון "הארץ" ב-1988. אלקנה הבחין בין אלה, המהווים מיעוט לטענתו, הקוראים "זה לעולם לא יקרה עוד" במובן האוניברסלי, כלומר אסור שאון מסוג זה יתרחש שוב לכל עם באשר הוא, לעומת אלה הקוראים "זה לעולם לא יקרה לנו עוד", כלומר לעולם לא תתרחש שוב שואה על העם היהודי.³⁷² כמובן שבמובן האוניברסלי איבדה מטבע לשון זו את משמעותה שכן מן המחצית השנייה של המאה ה-20 ועד היום התרחשו מספר מקרים של רצח עם בחלקים שונים של הגלובוס.

בעצרת משמשת מטבע לשון זו לקח יהודי-ציוני בנאומים רבים. ב-1996 קבע האלוף עמירם לוין כי "בימים אלה של לחימה להגנת הגליל אנחנו רואים את העמידה האיתנה של תושבי

³⁶⁹ יד ושם, עצרת הפתיחה הממלכתית לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשע"ד.

<https://www.youtube.com/watch?v=NtgqDJ04h3Q>

³⁷⁰ עדי אופיר, 1986. על חידוש השם, שואה: מסכת אנטי תיאולוגית, פוליטיקה, 8, עמ' 4.

³⁷¹ יהודה אלקנה, 1988.

³⁷² על השימוש בביטוי "לעולם לא עוד" בפוליטיקה הישראלית ראו: Gulie Ne'eman Arad, pp. 16-17.

הגליל וערך הלחימה של חיילי צה"ל – מותר לנו להגיד שהלקח של השואה נלמד. הלחימה מוכיחה ומראה כי יותר שואה כזו לא תקרה".³⁷³ הצורך לשמור על ישראל חזקה ולהגן עליה מפני אויביה הוא הלקח העיקרי שיש ללמוד מהשואה. למעשה התכוון האלוף לזמר: "יותר שואה כזו לא תקרה לעם היהודי". בדבריו לא נעשית הרחבה מרצח העם היהודי שהתרחש בשואה לרציחות עם המתרחשים ועלולים להתרחש במקומות שונים בעולם. הלקח הנלמד מהשואה מתייחס אך ורק לעם היהודי, והעובדה כי באותה שנה ממש ביצעו הסרבים רצח בסברניצה, בוסניה, אינה נכללת בלקח הזה.

ב-1995 נאם יחיאל לקט, יו"ר הסוכנות היהודית.³⁷⁴ הוא הדגיש בדבריו את ייחודיותה של השואה: "שואת העם היהודי אינה ברת השוואה עם שום טרגדיה אחרת של עם כלשהו בהיסטוריה המודרנית". הוא הביע זעזוע אמנם ממעשי טבח ורציחות במקומות אחרים בעולם "אנחנו מצווים להביע התנגדות לכל טבח בבני אנוש [...] אנחנו מצווים לעשות למען השלום ולהפסקת האלימות בכל רחבי העולם", אך דבריו כלליים ואינם מאזכרים רצח עם או אלימות ספציפית כלפי עמים או קבוצות אתניות. השואה היא סיפור ייחודי: "אולם מה שעשו לנו הנאצים לא עשו לאף עם אחר". משום כך המסקנה המתבקשת היא "שלעולם לא עוד. רק המדינה היהודית בארץ ישראל תבטיח זאת". הביטוי "לא עוד" הנשמע בהקשר זה מתייחס לשואת העם היהודי בלבד. אברהם כהן שנשא את דבר הלוחמים ב-1995 הדגיש את העוול שעושים אלה המערערים על ייחודיותה של השואה:³⁷⁵ "דווקא היום כשהאנטישמיות מרימה ראש, גם אצלנו קמים מחריבים בנסותם להשוות את השואה לטרגדיות של עמים אחרים".³⁷⁶

גם ראש הממשלה יצחק רבין, בהופעתו האחרונה על בימת העצרת, באפריל 1994,³⁷⁷ הדגיש את ייחודיותה של השואה: "אין דבר הדומה לשואה. אסור להשוות אירוע כזה או אחר בארץ ובעולם לשואה. אסור לפחת ולגמד את עומק האסון הלאומי ואת עומק האסון האנושי שהשואה מסמלת".

מפקד חטיבת גולני, אל"מ ארז צוקרמן, נאם בעצרת 2004:³⁷⁸ "נולדתי בארץ זמן רב אחרי השואה אולם זכורות לי השיחות עם סבי שבני משפחתו נספו. שיחות של צער וכאב. אבל

³⁷³ תיק מס' 31121 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 20854 בדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁷⁴ תיק מס' 31120 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 20820 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁷⁵ תיק מס' 31120 במדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁷⁶ באותה שנה התקיים בבית ספר "קדמה" בשכונת התקווה בתל אביב טקס שחרג מהמתכונת המקובלת של טקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה. בהמשך להדלקת שש משואות לנספי השואה הודלקה משואה שביעית לזכרם של נרצחים ברציחות עם שהתבצעו כנגד עמים אחרים. המעשה עורר תגובות נזעמות, ובית הספר, בניהולו של סמי שטרית, לא חזר על המעשה. ראו: גל לוי ותמר ברקאי, 1998. "יום השואה בעיניים מתקדמות: אתניות מעמד וחינוך בישראל", פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה ויחסים בינלאומיים, גיליון מס' 1, עמ' 27-46.

³⁷⁷ תיק מס' 7119 במדור רישום מרכזי; סרט מס' 505 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁷⁸ קלטת וידאו מס' 137 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

בעיקר זכור לי המבט המושפל בזמן שיחות אלה. מבט חודר ומצפה: 'ארז תדאג שבדור שלך זה לא יקרה. שנדע להגן על עצמנו. שבארץ ישראל לא תישמע הקללה יהודי מלוכלך. ונהיה גאים בעצמנו'. היום כמח"ט גולני אני גאה בלוחמים שמוכנים להשיב מלחמה לכל אויב הקם להרגנו גם במסירות הנפש. לא עוד מבט מושפל. אני גאה להיות השכן של קיבוץ לוחמי הגטאות שרוחם של מייסדיו היא עמוד האש של האומץ היהודי, הנחישות וההקרבה העצמית. הם עמוד האש שלאורו הולכים לוחמי גולני אל הקרב".

קול שונה השמיע ב-2007 זאב (ולוולה) שור, מזכ"ל התנועה הקיבוצית. הוא דיבר אל הנוער הנוסע לפולין:³⁷⁹ "[...] שהזוועה תחלחל לוורידים, כדי לזכור תמיד. לעתים נוח להסב את הראש. חובה לפקוח עיניים. אסור להסב את הראש. אסור להתקרנף. חובה לעשות מעשה וללחום, להגן על החיים. ללחום בכוחנות, בלאומנות, באפליה ובשנאת זרים, ללחום בהתעמרות בחלשים, ללחום באטימות, ללחום בדיכוי חירותו של אדם, להיות ערים להופעתן של מפלצות אנושיות ולהילחם בהן, כדי שלעולם לא תהיה עוד אושוויץ". בדבריו הוא "מפקיע" את אושוויץ מהסיפור היהודי. אושוויץ היא סכנה לאנושות כולה. הוא קורא לעשייה, לאקטיביזם, אולם גם הוא אינו מציין גילויים מסוכנים עכשוויים שיש להילחם בהם.

מעטות הן הפעמים בהן הוזכרו במפורש מקרי רצח עם אחרים מעל בימת העצרת. שמחה שטיין, מנכ"ל המוזיאון, הזכיר בקצרה בנאום הפתיחה של עצרת 1991 את הטבח שביצע סאדאם חוסיין בעם הכורדי.³⁸⁰ מ-1992 ועד 1995 נרצחו מאות אלפי מוסלמים על אדמת יוגוסלביה. מעל בימת העצרת לא נשמעה קריאה להתערבות מדינות המערב במטרה להפסיק את רצח העם. בנאומו ב-1999 היה הרמטכ"ל שאול מופז הדובר היחיד מבין כל הדוברים, במהלך השנים הנחקרות, שהתייחס התייחסות של ממש לסבלו ואסונו של עם אחר ואל מחויבותה של מדינת ישראל להגיש עזרה.³⁸¹ בראשית דבריו הוא דיבר על חשיבות ה"כוח והעוצמה שיבטיחו את עמידתנו כנגד כל אויב ואויב" ועל כך שצה"ל מתייצב "כצוק איתן [...] לקדם פניה של כל סכנה [...] להמשיך לעסוק בבניין כוחנו", אך המשיך בלקח שונה לגמרי: "לצערנו, גם היום, רואים אנו תמונות מזעזעות המגיעות מלב לבה של אירופה". בצמד המילים "גם היום" יצר זהות בין רצח היהודים בשואה לבין הרצח המתרחש כעת על אדמת אירופה. בהמשך הדגיש את חובתו המוסרית של העם היהודי, לאור מאורעות השואה, להיות קשוב ולהושיט יד לעם אחר הנתון בצרה: "העם היהודי למוד הסבל אינו יכול לעמוד מנגד בעת הזו. ואכן, כחלוף חמישה עשורי שנים פועלים חיילי צבא ההגנה לישראל בשליחותה של מדינת ישראל, לצד אחרים, להושיט סיוע ותמיכה לפליטים האלבנים

³⁷⁹ קלטת וידאו 62 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁸⁰ סרט מס' 503 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁸¹ קלטת מס' 273 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

הנמלטים מחבל קוסובו. זוהי חובתנו המוסרית והלאומית, וצה"ל גאה ליטול בה חלק".³⁸² זוהי, למעשה, ההתבטאות המשמעותית היחידה שמצאתי במהלך השנים הנחקרות, המתייחסת באופן ספציפי לסבלו של עם אחר וללקח שעלינו, כעם היהודי למוד הסבל, לקיים הלכה למעשה. "לעולם לא עוד רצח עם" היא מסקנה שכמעט ואינה נשמעת על בימת העצרת.

דליה עופר בוחנת את רב-גוניותו של נרטיב השואה הישראלי ואת הדיאלוג המתמשך בין האינדיבידואל, הקהילה והחברה לעיצובו. דיאלוג זה לטענתה מייצג את המאמץ להבין את משמעויות השואה ולקחיה. עופר קובעת שלמרות הקולות המגוונים והניסיונות השונים לעצב את זיכרון השואה הישראלי, נרטיב השואה המעמיד במרכז את המסרים הציוניים העולים מהשואה הוא עדיין המטה-נרטיב.³⁸³ נראה כי העצרת בשנים הנחקרות היא דוגמה מייצגת לדבריה של עופר. העצרת היא דוגמה לרב-גוניותו של הדיאלוג הישראלי על עיצוב זיכרון השואה. העצרת מיטלטלת בין המסרים הציוניים לאלה האוניברסליים ומשלבת ביניהם, מארגניה ואורחי הכבוד עוסקים בנאומיהם בשני סוגי הלקחים במקביל זה לצד זה. בעשור השני של שנות האלפיים גוברת נוכחותם של המסרים האוניברסליים, אך מרבית הדוברים בוחרים להישאר כלליים מאוד בדבריהם, וניכר כי הם נזהרים לעסוק בסבלם של עמים אחרים ולא להעמיד את השואה בהשוואה למקרי רצח עם אחרים. זאת ועוד, בעצרות השנים הנחקרות לא מצאתי שום התייחסות לקורבנות הלא יהודים שנרדפו ונרצחו על ידי הנאצים.

---

³⁸² צה"ל הקים בית חולים במחנה הפליטים ברזדה (Brazda) במקדוניה, שאליו נמלטו הפליטים האלבנים. בית החולים הצה"לי השתלב במערך הרפואה של כוחות NATO ועם ארגוני סיוע התנדבותיים. מהארץ יצאו אף צוותים רפואיים עצמאיים שהצטרפו לצוות הרפואי של צה"ל. ראו: אתר משרד הבריאות הישראלי <https://www.old.health.gov.il/emergency/mamarim/mishlachut.htm>

³⁸³ Ofer, Dalia, 2013. "We Israelis Remember, But How? – The Memory of the Holocaust and the Israeli Experience". *Israel Studies* 18, No. 2 (Summer), p. 83.

פרק 6 - הסכסוך הישראלי-ערבי והשואה

בחנית עצרות הזיכרון מ-1990 ועד 2016 מלמדת כי אנשי המוזיאון נמנעים כמעט לחלוטין מעיסוק בסכסוך היהודי-ערבי על בימת העצרת, וזאת למרות שבפעילות החינוכית הנערכת ב"בית" מאז הקמת המרכז לחינוך הומניסטי, מתקיים שיח בנושא באופן קבוע. הסכסוך היהודי-ערבי חודר אל העצרת באמצעות נאומי המכובדים, המושמעים על פי רוב בפתחה של העצרת. בניסיון לשוות לעצרת ממלכתיות מוזמנים אליה נציגי השלטון והצבא כדי לשאת דברים.³⁸⁴ נוכחותם הופכת לא אחת את העצרת לזירת התגוששות על עיצוב זיכרון השואה ואת השואה אמצעי להשמעת עמדותיהם הפוליטיות. נושאי הנאומים, מימין ומשמאל, קושרים לא אחת את דעותיהם בנושאים מדיניים ובסוגיות ביטחוניות עם אירועי השואה וזיכרון השואה. ברוב המקרים נושאות התבטאויות אלה מאפיינים המזוהים עם הימין הישראלי. לעומתן נשמעות רק התבטאויות בודדות המאפיינות את השמאל הישראלי ורק לקראת סוף התקופה הנחקרת ותמיד מפייהם של ניצולי שואה. נראה כי הרצון של אנשי המוזיאון להעניק אופי ממלכתי לאירוע, מחייב את הזמנתם של נציגי השלטון המשמיעים את עמדותיהם הפוליטיות שפעמים רבות אינן עולות בקנה אחד עם עמדותיו המוצהרות של "הבית".³⁸⁵

6.1 הסכסוך והלקח הציוני

כאמור, דניאל בר טל עוסק ב"עיקרון ההרחבה המושגית" (concept expansion). זהו שימוש מכוון במילים ובמושגים הלקוחים מרפרטואר מושגי השואה (למשל: השמדה, הצורך) בהקשרים אחרים ועכשוויים. באופן זה מוחדרת השואה אל תוך הסכסוך הישראלי-ערבי, נוצרת האחדה של האויב מעבר לזמן ולמקום (האויב הערבי מזוהה עם הצורך הנאצי), ותחושת הפחד של הישראלים ועמדת הקורבן שלהם מתעצמות.³⁸⁶ משה צוקרמן בספרו "שואה בחדר האטום" עוסק באינסטרומנטליזציה של השואה בתרבות הפוליטית הישראלית בימי מלחמת המפרץ הראשונה, בהתבסס על השיח העיתונאי הישראלי.³⁸⁷ הוא בוחן כיצד מופעל באופן אובססיבי מנגנון "קוד השואה" בתקופה היסטורית נתונה ומהן השלכותיו האידיאולוגיות והפוליטיות של מנגנון זה, בדגש על הסכסוך הישראלי-ערבי. הקלות שבה מופעל קוד זה, והעובדה שמגמה זו הולכת ומתעצמת באה לידי ביטוי גם בעצרת.³⁸⁸

³⁸⁴ קנטור מציינת שמ-1967 מאבדת העצרת מכוחה התנועתי ומנסה לעטות אופי ממלכתי. יש לכך השפעה גם על בחירת המכובדים שהוזמנו לנאום בעצרת וגם למשל על נוסח ה"זכור". בוטל ה"זכור" שפתח את עצרת 1953 ובמקומו הונהג נוסח הקרוב מאוד לנוסח הנקרא בטקסים רשמיים. העצרת, לטענת קנטור, איבדה מחשיבותה כאתר זיכרון תנועתי אך בה בעת הלכה והתבססה כאתר לאומי.

³⁸⁵ קנטור שבדקה את העצרות עד 1978 הצביעה על "מגמה ממלכתית" בבחירת הנאומים כבר בעצרות שלאחר 1967. קנטור, עמ' 301.

³⁸⁶ בר טל, עמ' 112-137.

³⁸⁷ משה צוקרמן, 1993. **שואה בחדר האטום**, תל אביב: הוצאת המחבר.

³⁸⁸ צוקרמן חותם את ספרו לקראת סוף שנת 1993. את ה"אחרית דבר" של ספרו הוא מכנה "סיפור בלי סוף".

יעקב צור, שמונה לשר החקלאות על ידי יצחק רבין, הוזמן לנאום בעצרת 1996.³⁸⁹ הוא דיבר על הציווי "זכור", על מלחמת מעטים מול רבים ועל "קשר הזהות בין אז לכאן". על היותנו אומה ש"אינה משוחררת מהכורח להילחם כדי להבטיח את הקיום ואת הביטחון. ומה יותר מהצירוף של היום הזה [יום השואה] בגליל, רעמי הפגזים בצפון. הפצצת מטוסינו את החיזבאללה. כל אלה הם תזכורת קשה כי המאבק הזה עדיין נמשך. הכורח הזה של הבטחת הקיום הוא זה שסלל את נתיב הזיקה והלקח בין אז והיום. לא עוד חלשים ונתונים לחסדי אחרים ולא עוד העולם כולו נגדנו". צור מותח קו רצף "על זמני" (המאבק הזה עדיין נמשך) ויוצר האחדה בין רדיפת הנאצים את היהודים והשמדתם למאבק עם החיזבאללה היום: "לא לג'יהאד וטרור בין לאומי מבית מדרשה של איראן. יש באלה מאפיינים הנוגעים לשורשי התורה הנאצית". דבריו אלו מעצימים את תחושת הסכנה והפחד מפני האויב העכשווי בשוותו לו מאפיינים של הצורר הנאצי. צור מטפח בנאומו את העמדה הקורבנית של הישראלים – את התחושה ש"העולם כולו נגדנו":³⁹⁰ "ותמיד תלווה אותנו תחושת הבדידות אל מול העולם ששתק".

ב-1998 הוזמן יצחק מרדכי בתפקידו כשר הביטחון לנאום בעצרת.³⁹¹ בראשית דבריו ביקש לחזק ב"יום הקדוש הזה" את אנשי כוחות הביטחון "ששומרים עלינו מפני מי שרוצה ברעתנו". שוב נוצרים כאן רצף והאחדה בין העבר להווה – מאז ומתמיד וגם היום העם היהודי נדון לרדיפה ולהשמדה.³⁹² "ידנו מושטת לשלום אמת, אולם ידינו השנייה על מערכות הנשק". בר טל טוען כי שימור טראומת השואה כחוויה מרכזית על ידי החברה הישראלית מחזקת את עמדת הקורבן ובמקביל מהווה גורם מרכזי בעיצוב תפיסותיהם של הישראלים ביחס לסכסוך היהודי-ערבי.³⁹³ דבריו של מרדכי מחזקים טענה זו. מחד עולה מדבריו העמדה הקורבנית ומנגד הוא מדגיש את הצורך לעמוד על המשמר מפני אויבנו ולהמשיך לאחוז בנשק. "אנחנו עוקבים בדאגה על מדינות אשר מפתחות נשק להשמדה המונית. זו סכנה מוחשית" השימוש במילים "השמדה המונית" ו"גז" יוצר זהות והמשכיות בין הצורר הנאצי לאויב האיראני: "לפני כמה שבועות נחתי לראשונה על אדמת גרמניה. קשה היה לדרוך שם. נפגשתי עם שרי ההגנה האמריקאי והגרמני ואחרים. הייתי צריך לבקש ערכות מגן ומסכות גז, גם למען ניצולי שואה". השימוש במילים "גז", "ניצולי שואה" "אדמת גרמניה" בהקשר של האיום מכיוונה של איראן מעביר מסר ברור לקהל: השואה עלולה להתרחש עלינו שוב.

³⁸⁹ תיק מס' 31121 במדור רישום מרכזי; קלטת מס' 20854 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁹⁰ בר טל, עמ' 119.

³⁹¹ קלטת וידאו מס' 20854 במדור קלטות וידאו, אבלה"ג.

³⁹² בר טל, עמ' 118.

³⁹³ בר טל, עמ' 113.

באותה רטוריקה דיבר הרמטכ"ל דן חלוץ ב-2006,³⁹⁴ שבועות ספורים לפני פרוץ מלחמת לבנון השנייה. הוא דיבר על הצורך "להמשיך ולהיאבק על מדינתנו ובכך לממש את צוואתם של ששת המיליונים", והדגיש כי "ביום זה מקבלות הצהרותיהם של מנהיגי איראן משמעות". "אל לנו להקל ראש בדבריהם", הזהיר.

ב-2009 דיבר שר הביטחון אהוד ברק על כך שמדינת ישראל "צופנת בקוד הגנטי שלה את תודעת השנאה לעמנו". בר טל מכנה גישה זו בשם "מנטליות של מצור".³⁹⁵ אנחנו חיים בהכרה שהעולם כולו נגדנו. השואה היא ההוכחה לכך, והכרה זו מעצימה את תחושת הסכנה והפחד מפני האויב העכשווי. בין היתר התייחס ברק בדבריו לוועידת דרבן השנייה שהתכנסה בז'נבה ולהופעתו של אחמיניג'אד, "צורר מודרני המטיף לגזענות". השימוש במילה "צורר" שנתקבעה בעברית בצירוף "הצורר הנאצי" והמעברים התכופים בין אז להיום, בין ההשמדה בימי השואה לאיום האיראני יוצרים בלבול מכוון המעצים את תחושת החרדה והאיום: "על זה נאמר אך זאת: לא עוד. השואה לא הכחיזה אותנו וגם מי שמבקש לעשות זאת היום – לא יצליח בידו. היום יש לנו מדינה. יש לנו צבא [...] נזכור את אחינו ואחיותינו, קורבנות הצורר הנאצי".³⁹⁶ עדנה סולודר, חברת הכנסת לשעבר ונציגת הוועד המנהל של בית לוחמי הגטאות, חיזקה את דבריו: "את שיא הציניות ראינו אמש בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה בוועידת דרבן נגד הגזענות, כאשר מזכ"ל האו"ם לחץ את ידו של אחמיניג'אד הקורא להשמדת ישראל".

דומיניק לה קפרה עוסק בדרכי ההתמודדות של יחידים וקבוצות עם טראומות.³⁹⁷ בעקבות משנתו של זיגמונד פרויד שחקר את דרכי התמודדותו של האינדיבידואל עם טראומה,³⁹⁸ טוען לה קפרה כי דרכי ההתמודדות של קבוצות עם טראומות קולקטיביות דומות לדרכי ההתמודדות של האינדיבידואל. גם קבוצות עלולות להיות שביות בטראומה, גם אם הפרטים המרכיבים אותן לא חוו את הטראומה באופן ישיר. לה קפרה מבחין בין שתי דרכי התמודדות: הפגן ועיבוד.³⁹⁹ אינדיבידואל או קבוצה המתמודדים עם הטראומה באמצעות הפגן (acting out) חווים את הטראומה שוב ושוב, באופן כפייתי,⁴⁰⁰ כאילו היא חלק מההווה ולא אירוע שהתרחש בעבר. העבר חודר אל ההווה ורוחות העבר רודפות את הקורבן או

³⁹⁴ סרט מס' 454 במדור סרטים, אבלה"ג.

³⁹⁵ בר טל, עמ' 119.

³⁹⁶ לניתוח נאומו של אהוד ברק כרמטכ"ל באתר הזיכרון באושוויץ ב-1992 ראו דינה פורת, 2011, עמ' 366-359.

³⁹⁷ לה קפרה, דומיניק, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, תרגום: יניב פרקש, רסלינג ויד ושם, תל אביב וירושלים 2006, עמ' 49-50; 87-90; 165-174.

³⁹⁸ פרויד הבחין בין אבל למלנכוליה. בתהליך האבל נפרד הסובייקט מהאובייקט שאבד, ואילו בתהליך המלנכוליה לא מתאפשרת היפרדות כזו והסובייקט שוקע במצב של צער מתמשך הנע בין דיכאון להתקפים מאניים. ראו: זיגמונד פרויד, 2002. **אבל ומלנכוליה**, תל אביב: רסלינג.

³⁹⁹ הבחנה זו אינה דיכוטומית לטענתו, אלא "הבחנה בין תהליכים שיש בהם זיקה הדדית". לה קפרה, עמ' 168.

⁴⁰⁰ לה קפרה מכנה זאת "כפיית החזרה" (compulsion repetition). עמ' 45.

הקורבנות. במקרה של קבוצות או חברות – סימפטומים פוסט טראומטיים מופיעים בחיים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים. באמצעות העיבוד (working through), לעומת זאת, מתאפשרת חזרה מבוקרת אל העבר ושליטה בטראומה. מתקיימת הבחנה ברורה בין ההווה לעבר ובחינה מפורקת של העבר. לה קפרה טוען שטראומות קולקטיביות שלא עובדו כהלכה עלולות להוביל לעוללות פוליטיים חברתיים ותרבותיים.⁴⁰¹

בהקדמה לספרו של לה קפרה טוען עמוס גולדברג שהפוליטיזציה של השואה והאופן שבו מוחדרת השואה אל תוך הסכסוך היהודי ערבי ומשפיעה על עמדותיהם של הישראלים כלפיו, מעידים על עיסוק כפייתי פוסט-טראומתי של הישראלים עם השואה. האופן שבו מגיבה החברה הישראלית לסכסוך המתמשך עם הפלסטינים מעיד על כך שהיא נמצאת בהפגן ושטראומות שלא עובדו כהלכה מונעות מבעדה להביא לפתרון הסכסוך ולשים קץ לשפיכות הדמים.⁴⁰² האופן שבו חודרת השואה אל הסכסוך מעיד על כך שהטראומה לא עובדה כראוי. הטשטוש בין ההווה לעבר בנאומיהם של המכובדים, בין האויב של אז לאלה של היום, מעיד על העיסוק הכפייתי הפוסט-טראומתי של החברה הישראלית עם השואה גם מעל בימת העצרת. עד שלא נעבד כראוי את הטראומה, טוען גולדברג, לא נוכל לצאת ממעגל הדמים שאנו נמצאים בו. הנאומים שצוטטו לעיל מעידים כי ישראל עדיין רחוקה מעיבוד הטראומה. סוכני הזיכרון המרכזיים שלה מחדירים את השואה אל חיי היומיום של הישראלים. באופן זה הם הולכים בעקבות התכנים העולים בשנים האחרונות בטקסים הממלכתיים ביד ושם ובעקבות נאומיו של ראש הממשלה בנימין נתניהו היוצר מדי שנה קשר בין העבר להווה, בין איראן לנאצים, בין השמדה דאז להשמדה אפשרית בעתיד, בין אוזלת ידן של בעלות הברית בעבר לבין חולשתן של אומות העולם היום.⁴⁰³

נאום בעצרת בלוחמי הגטאות של שר החינוך גדעון סער ב-2010 עסק ברובו ב"דה לגיטימציה של המדינה היהודית", ב"אנטישמיות החדשה" שהיא המשכה של האנטישמיות שבעטיה התחוללה השואה, ובלקחים שעלינו ללמוד בעקבות השואה.⁴⁰⁴ "נדרנו לעולם לא עוד", קבע סער, והמשיך – "עלינו להיות זהירים בזיהוי הסכנות. מי שלא מזהה סכנות אינו יכול להיערך לבואן. כאשר אויבינו מאיימים בהשמדת יהודים, עלינו לקחת את האיומים

⁴⁰¹ לה קפרה טוען שגם "נרטיבים גואלים" כדוגמת הנרטיב "משואה לתקומה" מהווים סוג של הפגן. עמ' 177.
⁴⁰² עמוס גולדברג, 2006. בתוך: לה קפרה, דומיניק, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, רסלינג יד ושם, תל אביב וירושלים, עמ' 24-25.
⁴⁰³ ראו למשל את העצרת הממלכתית ביד ושם ב-2012: <https://www.youtube.com/watch?v=0g2FlxOHrFY>
דליה מזורי, nrg, "נתניהו ביד ושם: אסור לשתוק מול איומי איראן", 11/4/2010. <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/092/126.html>
נאום נתניהו ב-2010: <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/092/126.html>
אתר משרד ראש הממשלה, דברי ראש הממשלה נתניהו בעצרת הפתיחה הממלכתית לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה ביד ושם, 1/5/2011.
⁴⁰⁴ סרט מס' 460, מדור סרטים, אבלה"ג.

כפשוטם [...] עלינו מוטלת החובה ההיסטורית לשמור על מדינת ישראל, להגן על הקיום הריבוני שלנו ולהבטיח את עתידנו כאן. האנטישמית חיה ונושמת. הסכנה קיימת. רק כוחנו, תבונתנו ושיקול דעתנו יעמדו לנו למנוע את הרעה. נשבענו 'לעולם לא עוד' – אבל נוכל לקיים את השבועה רק אם נגלה את מסירות הנפש וההתמדה להיאבק על קיום המדינה ולחזקה".

ב-2012 הייתה, כאמור, שרת התרבות לימור ליבנת האורחת המרכזית בעצרת.⁴⁰⁵ "היום, כמו אז, יש מי שרוצים להשמיד את העם היהודי [...] אנו עדים למפלצת האנטישמית המרימה שוב את ראשה במקומות שונים בעולם ופרצופיה רבים ומכוערים. מי היה מאמין שרק 67 שנה אחרי שחרור אושוויץ ישנם המכחישים את השואה בגלוי ובלי בושה ובראשם הנחש האיראני, שבנשימה אחת מכחיש את השואה וגם מתכנן לנו שואה נוספת, שואה גרעינית [...]. לפני 70 שנה העולם היה אדיש. אסור לנו להיות אדישים. אנחנו חזקים מתמיד. לעולם לא עוד. ששת המיליונים ייקחו את הלפיד מידינו ויחרטו על השער באושוויץ: עם ישראל חי!". ליבנת יוצרת המשכיות וזהות בין אז והיום – היום כמו אז יש מי שרוצה להשמידנו, אז כמו היום העולם אדיש ורק אנחנו מגינים על עצמנו, "הנחש האיראני" הוא ממשיך דרכו של הצורר הנאצי.

6.2 השואה והדיאלוג היהודי-ערבי

למעלה מעשרים שנה עוסק בית לוחמי הגטאות בסכסוך היהודי-פלסטיני לאורם של אירועי השואה. המרכז לחינוך הומניסטי פועל בבית לוחמי הגטאות מאז 1995 ומפגיש בין תלמידים יהודים לערבים ליצירת דיאלוג חינוכי. צוות המרכז מעורב: יהודים וערבים. המרכז עוסק בשני תחומים הנחשבים נפרדים: השואה והדיאלוג היהודי ערבי ומשלב בין לימוד היסטוריה לבין עיצוב ערכים דמוקרטיים ודיאלוג פלורליסטי. הפעילות החינוכית מורכבת משלושה שלבים: א. למידת עומק בנושא השואה בקבוצות הומוגניות; ב. סמינר משותף לתלמידים יהודים וערבים שבמרכזו התמודדות עם תפיסת האחר ועם נושאים היסטוריים וסוציופוליטיים הקשורים ליחסי יהודים ערבים; ג. סמינר מתמשך העוסק במושג דמוקרטיה במציאות של אזרחות משותפת. הדיאלוג בין הקבוצות מבוסס על עיסוק בנרטיבים: השואה והנכבה.⁴⁰⁶ המרכז מנסה לקרב את שתי הקבוצות, לשנות את תפיסת העצמי והאחר שלהן ולהסתכל אחרת על המציאות המורכבת שבה הן חיות. ההיסטוריה של השואה נלמדת כפלטפורמה קונספטואלית לשיח הומניסטי ולדיאלוג עומק יהודי-ערבי שמטרתו להוביל לדו קיום דמוקרטי ישראלי. השואה נלמדת כאירוע אוניברסלי ולא כאירוע יהודי ייחודי וחד פעמי, וכאירוע אוניברסלי היא מתועלת לתוך הדיאלוג הרב תרבותי. יצירת אמפתיה עם קורבנות הנאצים

⁴⁰⁵ רט 458, מדור סרטים, אבלה"ג.

⁴⁰⁶ David Netzer, 2008. Painful Past in the Service of Israeli Jewish-Arab Dialogue: The Work of the Center for Humanistic Education at the Ghetto Fighters House in Israel In Factis Pax – Journal of peace education and social justice (2), 2, 282-291;

וסלידה מתיאוריות גזעניות ורדיפת מיעוטים עשויות להוביל להשקפת עולם הומניסטית. העיסוק בסוגיות מוסריות ואנושיות מעצב שיח של סובלנות ואמפתיה, המאפשר דיון פרודוקטיבי בבעיות עכשוויות בחברה הישראלית וביחסי יהודים ערבים.⁴⁰⁷ גישה זו מוצגת על ידי אדוארד סעיד בספרו "ייצוגים של אינטלקטואל" שהטקסטים שלו נקראים בסדנאות של המרכז ההומניסטי.⁴⁰⁸ סעיד קובע שמסבל של עם מסוים יש ללמוד על הזוועות של עמים אחרים מבלי לבטל את ייחודיותו של הסבל שעבר עמך שלך. על עמים שעברו סבל בעצמם להיות רגישים וזהירים בנוגע לסבל שהם משיתים על עמים אחרים.

למרות העיסוק היומיומי בנושאים אלה והעמדה הברורה שמציג המרכז לחינוך הומניסטי הפועל בבית לוחמי הגטאות ומטעמו, נמנעים מארגני העצרת מעיסוק בסוגיות אלה בטקס. לאורך כל השנים הנחקרות, למעט פעמים בודדות שיוזכרו להלן, נעדר הסכסוך היהודי-ערבי מחלקו הטקסי והאמנותי של העצרת, שתכניו נקבעים על ידי אנשי המוזיאון. היעדרות זו היא כנראה מכוונת ונועדה למנוע עיסוק בנושא רגיש זה ביום העומד בלב הקונסנזוס הישראלי. כך עולה למשל משיבת ועד מנהל שנערכה ב-2004. לוזי הנדל, נציג קיבוץ לוחמי הגטאות בוועד המנהל, דיבר בגנות העובדה ש"אין בעצרת התייחסות לקורה סביבנו ולהיותנו עם כובש מזה 37 שנה!". פרופ' חנה יבלונקה, היסטוריונית "הבית", השיבה לו ש"גם אם נושא הכיבוש הוא נורא, אין לערבו עם נושא השואה ביום זה. זה פוגע ברגשות הניצולים".

אחת הפעמים הבודדות שבהן זכה הנושא לאזכור בכל זאת על בימת העצרת הייתה הופעתה האחרונה של חווקה פולמן-רבן בשאתה את "דבר הלוחמים" בעצרת 2013, חודשים ספורים לפני מותה. עד ימיה האחרונים נמנתה פולמן עם אנשי הצוות החינוכי של המוזיאון והייתה שותפה פעילה במרכז לחינוך הומניסטי. בנאומה האחרון נפרדה מהקהל ואיחלה לו "חיים מאושרים של אהבה, יופי וצחוק" וקראה לו להמשיך ולמרוד "נגד כל רוע, גם זה שפגע בארצנו האהובה והיחידה. תמרדו נגד גזענות ואלימות ושנאת האחר, בחוסר שוויון, בפערים, בעוני, ברדיפת בצע ובחמדנות". ואז לראשונה השמיעה ציווי נוסף שלא השמיעה בנאומים שנשאה בשנים קודמות: "תמרדו בכיבוש! - לא! לנו אסור לשלוט בעם אחר, להשפיל אחר. הכי חשוב להגיע לשלום ולקץ מעגל הדמים." חווקה מצווה "תמרדו". השימוש בציווי הנגזר מהפועל מר"ד כשהיא נושאת את דבר הלוחמים והמורדים וקוראת למרד עכשווי מחדיר את השואה אל הסכסוך. השימוש בפועל זה ובמילה "כיבוש" המתייחסת לכיבוש הישראלי אך מרמזת גם לכיבוש הגרמני, גם הוא סוג של "הרחבה מושגית". זו הפעם הראשונה במהלך כל השנים הנחקרות (וגם בשנים הקודמות) שנעשה

Anat Livne and David Netzer, 2014, pp. 153-158.⁴⁰⁷

⁴⁰⁸ אדוארד סעיד, 2010. "ייצוגים של אינטלקטואל", תל אביב: רסלינג.

קישור ישיר בין אירועי השואה לבין היותנו עם הכובש עם אחר. אמירות מעין אלה עולות לדין בפעילות החינוכית במרכז ההומניסטי אך מעולם לא הושמעו מעל בימת העצרת.

ב-2014 הוזמנה ד"ר ינינה אלטמן, ניצולת שואה מלבוב, להדליק משואה. בסרטון שליווה אותה נראתה ינינה מפגינה במסגרת "נשים בשחור" והטקסט שקרא הקריין הסביר: "ינינה עלתה לבדה ב-1949 לישראל. שירתה בצה"ל ולמדה כימיה בטכניון. בחייה, שילבה כתיבה, עבודה אקדמאית מוערכת בחקר הכימיה עם מאבקים פוליטיים וחברתיים בישראל". ובהמשך הסרטון אמרה ינינה: "הטבע האנושי יכול להגיע לפיוס. אני מקווה שגם כאן נגיע לפיוס. זו התקווה היחידה". המסר של ינינה הוא הומניסטי. דבריה נאמרים בזירות והיא נמנעת (כמו גם עורכי הסרטון) משימוש ישיר בזיכרון השואה בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. היא מסתפקת באמירה כללית מבלי להסתמך על נימוקים המתקשרים אל העבר.⁴⁰⁹ עם זאת השימוש הוויזואלי שעשו עורכי הסרטון בקטע מתוך הפגנת "נשים בשחור" בסרטון המספר על קורותיה של ינינה בתקופת השואה יש בו אמירה והוא קושר בין אז להיום. מציף, גם אם באופן מרומז, את הסוגיה הישראלית-פלסטינית על רקע אירועי השואה.

קישור לסכסוך נעשה במהלך השנים הבאות רק עוד פעם אחת, וגם הפעם מפי מי שחווה את השואה על בשרו. יעקב גוטרמן שרד את השואה כילד בפולין. במלחמת לבנון הראשונה שכל את בנו בקרב על הבופור, ובעקבות זאת היה ממובילי המחאה נגד המלחמה. כיום מכהן גוטרמן כיו"ר "מורשת" – המרכז לחקר השואה על שם מרדכי אנילביץ'. ב-2016 הוזמן לשיר את שיר הפרטיזנים בעצרת בלוחמי הגטאות. לפני שעלה לשיר, בעודו יושב בין הקהל, האירה אותו אלומת אור והוא נשא דברים:⁴¹⁰

"[...] כשהייתי ילד והסתתרת בכפר חשבתי לעצמי שאם יתמזל מזלי ולא יהרגו אותי אני רוצה לנסוע לפלסטינה ושם לחיות את חיי [...] המשכתי להרהר וציירתי לעצמי את המדינה שתהיה מדינת מופת לחיות בה. אני עדיין חולם על ישראל שלי שאני כל כך אוהב, שתהיה ארץ שלכולנו יהיה טוב לחיות בה, של צדק חברתי ברוח נביאי ישראל, ארץ חפה מכל גזענות

⁴⁰⁹ כשהוסתרה ינינה בקרקוב, לאחר שהוברחה ממחנה ינובסקה בלבוב, כתבה יומן – "בעיני בת שתיים-עשרה". ב-2014 ראה היומן אור בעברית. באפילוג למהדורה העברית כתבה ינינה: "אבל העיר לבוב שלי היום אינה במקום גיאוגרפי מוגדר. היא בכל מקום שמערערים בו את יציבות חייהם של בני אדם ומאלצים אותם לעזוב את הכפרים והערים שנולדו בהם. לבוב שלי נמצאת בכל מקום שבני אדם מאבדים בו את יקיריהם בתנאים אכזריים. אני חשה את לבוב שלי גם בחיפה, בדלתות ובחלונות האטומים של בתים עזובים בשכונת ואדי סאליב (עמק הצלב), שתושביה נאלצו לעזוב בזמן מלחמת 1948 ולא הורשו לשוב לבתיהם. בדמיוני אני רואה בני אדם רצים בבהלה למטה במדרגות אבן צרות, לעבר הנמל, כשמעל ראשיהם שורקים כדורים. שם, בנמל, ממתניות להם ספינות שיסיעו אותם אל הלא-נודע. תקדימים רבים של גירוש אוכלוסין ידועים בהיסטוריה האנושית. אבל העבר הטרגי שלנו אינו מקנה לנו את הזכות להחרים אדמות, להרוס בתים, לעקור עצי זית שטופחו על ידי דורות של בני אדם, כדי ליצור מקום מחיה לכל יהודי העולם. מי שפועל כך, תורם לזילות השואה. כי ההפך הוא הנכון. עתידנו במזרח התיכון תלוי ביצירת תנאים שיאפשרו לנו לחיות כאן ביחד, ללא המלחמות החוזרות על עצמן ופוגעות בפלסטינים וגם בנו באופן פיזי, נפשי ומוסרי". ינינה השלס, 2014, **בעיני בת שתיים-עשרה**, תל אביב: רסלינג, עמ' 117-131.

⁴¹⁰ סרט 649 במדור סרטים, אבלה"ג.

ושנאת זרים. לא ארץ שתכופות מקריבה את בניה במבצעים ובמלחמות אלא מתאמצת להתפשר עם שכניה הפלסטינים. לא ארץ מתנחלת ומדכאה אלא ארץ שוחרת שלום ומבטיחה תקווה וחיים טובים לבניה. "גוטרמן השמיע לקח הלקוח מניסיון חייו ומכאבו האישי. יש שיראו בדבריו "הרחבה מושגית" המאפיינת את השמאל הישראלי; אחרים – יכולת להתבונן באירועים ההיסטוריים ולהפיק מהם לקחים הומינסטיים-אוניברסליים. כך או כך זהו ניסיון להשפיע על העתיד ולעצבו לאור אירועי העבר.

מבדיקת נאומיהם של הפוליטיקאים ואנשי הצבא שנאמו בעצרות בשנים הנחקרות עולה כי הם מרבים לעשות שימוש בשואה ככלי פוליטי. נאומיהם מוכיחים עד כמה שכיחה הפוליטיזציה של השואה בשיח הישראלי וכיצד נעשה שימוש בזיכרון השואה לצרכים פוליטיים גם ביום המכונה בפיהם של נואמים רבים "היום הקדוש הזה". יצירת זהות בין האויב העכשווי לבין הנאצים ובין האיום הגרעיני לשואה, המאפיינת רבים מפוליטיקאי הימין, הפכה שכיחה ביותר גם על בימת העצרת בבית לוחמי הגטאות המזוהה עם השמאל. מארגני העצרת נמנעים בדרך כלל מעיסוק בסכסוך היהודי-ערבי מעל בימת העצרת וזאת למרות שהנושא נדון בפעילות החינוכית הנערכת ב"בית". להבנתי, הדבר נובע מרצון לא לעורר מחלוקות ביום השואה ולא להביע עמדה העלולה לעורר ביקורת ומתוך ניסיון לקיים אירוע ממלכתי שימשוך אליו קהל רב ללא קשר לעמדותיו הפוליטיות. ההתבטאויות הבודדות בהקשר זה המייצגות את השמאל הישראלי נשמעות מפיהם של מי שחוו את השואה על בשרם.

סיכום ומסקנות

שנים ספורות לאחר עצרת העשור למרד נתקבעה מתכונת קבועה לעצרת וזו נשתמרה במשך כארבעה עשורים. באלף מציין שאף על פי שבעשורים אלו חלו אירועים היסטוריים דרמטיים במדינת ישראל כמו משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, כמעט ולא היה להם ביטוי בעצרת.⁴¹¹ שינויים שהחלו להיראות בזיכרון הקולקטיבי כמו הרחבת מושג הגבורה או ההזדהות עם הניצולים לא נצפו אף הם בעצרת בעשורים אלו. המרד המזוין עמד במרכז של העצרת. גיבוריו היו נציגי תנועות הנוער ששמרו על קשר עם מנהיגי תנועותיהם בארץ ושאו את כוחם מארץ ישראל, שעליה חלמו ואליה קיוו להגיע. הגולה הוצגה בעצרת בחורבנה ויוצגה על ידי להבות הגטו הבוער, על ידי שירים המייצגים את החורבן כמו "פונאר" ואחרים ועל ידי קטעי קריאה משל יצחק קצנלסון, שביכה את חורבנה של התרבות היהודית בגולה ואת הקורבנות. החיים היהודיים המגוונים טרם מלחמה לא הוצגו על בימת העצרת. המרד היה הערך שלאורו ביקשו אנשי התנועה לחנך את הדורות הבאים והוא קיבל מקום של כבוד בעצרת. המרד היה התשובה הציונית לחורבן, והתקומה – המשך ישיר לחורבן ולמרד. בלשוננו של גורי – "מן הדלקה היא [...] נשאנו אש [...] עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו". בעשורים אלו לא זכו הסיפורים האישיים של ניצולי השואה לייצוג על בימת העצרת, אלא רק סיפוריהם של גיבורי המרד ורק בהקשר לגבורה שהפגינו וללחימה שלחמו למען כבודו של העם היהודי. העצרת זכרה את "ששת המיליונים" ואת "אשוויץ" אך לא נתנה שמות ופנים לנספים, "קולקטיב זוכר קולקטיב" בלשונה של קנטור.⁴¹² הנרטיב הציוני היה הנרטיב הדומיננטי בעצרת והוא בא לידי ביטוי באלמנטים צורניים, בנוכחותם המסיבית של חיילים וסממנים צבאיים ובטקסטים שנקראו והושרו, כמו גם בנאומיהם של המכובדים ושל נציגי התנועה והמוזיאון. הפרק האחרון "בשורת התקומה" קיפל בתוכו את בשורת הציונות – מדינת ישראל היא התשובה לשואה.

מן המחקר הנוכחי עולה שרק מאמצע שנות ה-90 מסתמנים שינויים בתכניה ובדגשיה של העצרת. על אף העובדה שהחלוקה המבנית נשמרה (חורבן – מרד – תקומה), חלו שינויים בתוכנו של כל פרק ובאופני ייצוגו. מרבית השינויים מתעצמים אל תוך שנות האלפיים.

אחד השינויים המשמעותיים שנצפה הוא המעבר מזיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. למעשה חל שינוי באופיו של הזיכרון הלאומי המורכב עתה מהסיפורים האישיים. באופן הדרגתי, מאמצע שנות ה-90, חודרים הסיפורים האישיים, האובדן והסבל האישי, כמו גם התקומה האישית וההישגים האישיים, אל הנרטיב שמספרת העצרת. משפט אייכמן הוא האירוע שנחשב על ידי היסטוריונים וחוקרי תרבות לאירוע שסימן את המעבר להתייחסות אל

⁴¹¹ באלף, עמ' 42.

⁴¹² קנטור, עמ' 295.

השואה כאל חוויה אישית, אולם למעלה משלושה עשורים חלפו עד אשר קיבל שינוי זה את ביטויו בעצרת.⁴¹³ בשנים האחרונות שינוי זה ברור ובולט: העצרת נותנת במה לסיפורים האישיים ומציגה אותם כסיפורי גבורה (לצד סיפורי הגבורה של הלוחמים), ואת המאבק היומיומי להישרדות ואת התקומה האישית כהתנהגות אנושית שיש להתגאות בה. הסיפורים האישיים חוברים לזיכרון לאומי מופרט – חוויותיהם האישיות של הניצולים מרכיבות את הזיכרון הקולקטיבי המוצג מעל בימת העצרת, את הזיכרון הלאומי החדש. התקומה האישית של הניצולים מוצגת כחלק מהתקומה הלאומית. לזיכרון זה שותפים גם בני הדור השלישי והרביעי (כמושגים תרבותיים) המשמיעים את קולם האישי החל משנות האלפיים. השואה הופכת להיות נרטיב-על של הישראלים כולם, ללא הבדל דורי או אתני.

במקביל, הרחבת מושג הגבורה הביא גם לשינוי במרכזיותו של המרד בעצרת. ריבוי הסיפורים האישיים הסיט קמעה את תשומת הלב מסיפור המרד ומסיפוריהם של הלוחמים שהובילו אותו. גילויי הגבורה האחרת ומעשי ההתנגדות היומיומיים עומדים באור הזרקורים. מהלך זה משקף שינוי שחל בחברה הישראלית בסוגיית "הגבורה", מהלך שחוקרים מתייחסים אליו באמביוולנטיות – מחד גיסא הוא מציג הבנה גדולה יותר של התמודדות עם חיים תחת כיבוש, דיכוי, הרעבה ורצח יומיומי, אך מאידך גיסא הוא מייצר הכללה של כל הניצולים כ"גיבורים" ומוביל לתגובה שטחית למאורע היסטורי מורכב.

בנוסף זוכה המרד לפנים אחרות – קריאותיה הבודדות של חווקה רבן בראשית שנות ה-90 ל"מרד" חברתי-עכשווי מתגברות ביתר שאת במהלך שנות האלפיים, ובשנים האחרונות הן נשמעות גם מפי בעלי תפקידים אחרים במוזיאון. למרות ההרחבות האלה, ושמה בזכותן, ממשיך המרד לשמש "ערך מחנך" לדורות הבאים, מתוך האמונה שכדי להגשים את חלומם של לוחמי הגטו, שראו בארץ ישראל את התגשמות כל מאווייהם, יש להילחם בכל תחלואי החברה הישראלית ולממש את חלומם בדבר חברה צודקת ושוויונית; ומתוך ההבנה שמי שהוביל אותנו אז ומי שעשוי להובילו היום, הוא חלוץ ההולך לפני המחנה ונדרש אומץ רב כדי להוציאנו מן הכוח אל הפועל. עם זאת חלום החברה הצודקת והשוויונית בא לידי ביטוי בצורה מוגבלת בטקסים שמארגניהם נמנעים לרוב מהתייחסויות מפורשות לסוגיות פוליטיות בוערות.

בעשור האחרון נצפים גם שינויים באופן שבו מוצגת הגולה בעצרת. החיים בגולה בימים שקדמו למלחמה מוצגים כמגוונים, פעילים ועשירים מבחינה רוחנית. הם מקבלים לגיטימיות בשל הניסיון להציגם כדומים לחיים כאן בישראל, באופן שעשוי לקרב את הגולה ואת החיים שהתקיימו בה לישראלים הצעירים שנולדו כאן. עם זאת הלקח הציוני השולל את הקיום

⁴¹³ ברזל טוענת שאף על פי שהמשפט יצר זעזוע רב בקרב הישראלים, השינויים בייצוגי התרבות נצפו מאוחר יותר. ברזל, עמ' 93.

בגולה לאחר השואה שריר וקיים במהלך כל התקופה הנחקרת, ועל פיו לא ייתכנו עוד חיים יהודיים בגולה – מדינת ישראל היה היחידה היכולה להבטיח את קיומו של העם היהודי.

לקח ציוני נוסף הנגזר מכאן, בדבר הצורך לשמור על ישראל חזקה ואיתנה מפני אויביה, נשמע שנה אחרי שנה מפי המכובדים הנואמים בעצרת, פעמים רבות על ידי יצירת "הרחבה מושגית", בלשונו של בר טל, והחדרת השואה אל תוך הסכסוך הישראלי-ערבי על ידי אמירות המאפיינות את הימין הישראלי. גם אמירות המאפיינות את השמאל נשמעות מעל בימת העצרת, אולם בניסיון לשמור על ממלכתיות ומתוך רצון שלא לעורר מחלוקות ביום השואה, נמנעים מארגני העצרת על פי רוב מעיסוק במורכבות החיים במזרח התיכון, וזאת למרות שבפעילות החינוכית המתקיימת ב"בית" עוסקים המשתתפים בדיאלוג היהודי ערבי ובאירועי השואה ומשלבים בין לימוד היסטוריה לבין עיצוב ערכים דמוקרטיים ודיאלוג פלורליסטי.

הלקחים הציוניים העולים מן העצרת ברורים ודומיננטיים לאורך כל השנים הנחקרות. אולם בעיקר במהלך שנות האלפיים, וביתר שאת בעשור השני, במקביל לקריאה הנשמעת ל"מרד" עכשווי, מתחזקים המסרים האוניברסליים הנשמעים באירוע התייחדות זה עם קורבנות השואה. המסרים האוניברסליים עולים מדבריהם של הנואמים ומשתלבים עם המסרים הציוניים. שני סוגי הלקחים מוצגים כסוג של צוואה הניתנת על ידי גיבורי המרד לדורות הבאים, לקהל הפוקד את העצרת המצווה להמשיך בדרכם. השינויים הללו עולים בקנה אחד עם שינויים שחלו בזיכרון השואה המופיעים בחברה הישראלית בעיקר משנות ה-80 ואילך, לצד שימור של קודים לאומיים שהופיעו מראשית המדינה כגון הנרטיב "משואה לתקומה", הלקחים הציוניים של השואה והשוואה בין הנאצים לבין אויבי ישראל בהווה.

בשנים האחרונות עוסקת העצרת גם בגורלן של קהילות ספרד והמזרח. ראשונים להיכנס אל העצרת, שעסקה מיום היווסדה בעיקר בשואת יהודי מזרח אירופה, היו יהודי יוון, ובהמשך גם נציגיהן של קהילות צפון אפריקה. אולם למרות הניסיון להצביע על "אחדות גורל" בין הקהילות האירופאיות לקהילות צפון אפריקה, נותר ייצוגן של האחרונות שולי בעצרת. במקביל ניכר מאמץ מצדם של מארגני העצרת להפוך את האירוע לאירוע "של כולם", לאירוע שפונה אל מגזרי החברה היהודית כולה. מגמה זו עולה גם בעקבות הרחבת מושג "ההתנגדות", מ"הפרטת" הזיכרון הקולקטיבי ומההימנעות מן העיסוק בסכסוך הישראלי-ערבי השנוי במחלוקת בשיח הישראלי.

כשבוע לפני יום השואה והגבורה 2016 פרסם קרני עם-עד ריאיון במוסף "גלריה" של עיתון "הארץ" עם מנכ"לית בית לוחמי הגטאות ענת ליבנה.⁴¹⁴ הריאיון עסק בסוגיות של עיצוב

⁴¹⁴ עם-עד, קרני, "מנכ"לית מוזיאון לוחמי הגטאות: להפחית את הפאתוס בטקסי יום השואה", הארץ, גלריה, 26/4/2016.

זיכרון השואה במדינת ישראל. בין היתר יצאה ליבנה נגד קיומה של עצרת הזיכרון המתקיימת מדי שנה בקיבוץ לוחמי הגטאות. "בטקסים הממלכתיים ובעצרות ההמוניות אנשים מתחברים לדברים רק ברמה הרגשית והעוצמתית". היא יצאה נגד המניפולציות הרגשיות והפאתוס שהעצרת מעוררת בלב הצופים, הבאים לטענתה במקומה של חשיבה ביקורתית על השואה ולקחיה. "מרגע שהגעתי למוזיאון ולתפקיד הרכזת הפדגוגית של המרכז לחינוך הומניסטי שפועל בו, הצעתי למצוא תחליפים ראויים לעצרת ההמונית. ובינתיים הייתי שמחה אם אפשר היה להפחית את הפאתוס ואולי בכלל לוותר על הנאומים ותהלוכת הלפידים." ליבנה הציעה לקיים במקומה של העצרת התכנסויות אינטימיות יותר, רבי שיח, שיזמנו מפגש ודין באחריות שלנו לזכור ובמשמעויות המוסריות שנובעות מהאסון הנורא ביותר שהתרחש בתולדות האנושות. הריאיון עורר ביקורת קשה מחד גיסא ותמיכה מאידך גיסא, מבית ומחוץ, והעלה שוב את שאלת מקומם של טקסים בכלל והעצרת ההיסטורית הזאת בפרט בעיצוב זיכרון השואה במדינות ישראל.⁴¹⁵

ימים ספורים לאחר מכן ענה לה הנשיא ריבלין בנאומו כאורח הכבוד בעצרת בזו הלשון: "טקסים אינם חזות הכול. טקסים יוצרים מחויבות. מעוררים תודעה. מעוררים שיח. השיח הוא הכרחי לנו ולעולם כולו. אפשר להתווכח על השיח. אפשר להעשיר את הטקסים בחינוך, בלמידה נוספת, בעשייה, בשינון כיצד לא עוד. ביטולם יביא למכה אנושה לזיכרון ויחיש את השכחה".⁴¹⁶

טקסים הם "מחוזות זיכרון", בלשונו של נורה. הם מייצגים את העבר ומונעים את השכחה. הם מעניקים לאירועי העבר משמעות ומעצבים באמצעותו את ההווה. הם יוצרים זיכרון קולקטיבי. טקסים משקפים מחד גיסא את הזיכרון הקולקטיבי ומאידך גיסא מנסים להשפיע עליו. ההשתתפות בטקס כקהל היא לקיחת חלק במלאכת הזיכרון, זוהי זכירה אקטיבית. ההזדהות עם התכנים (או אי הסכמה אתם), ההתרגשות ממעמדים בימתיים, החוויה החושית שהצופה חווה – כל אלה הופכים את הקהל לשותף בעיצוב הזיכרון. ג'יימס יאנג טוען שטקסים הם אחד האמצעים שהמדינה המודרנית משתמשת בהם כדי לחבר בין האזרחים וכדי ליצור עתיד משותף. ההשתתפות בטקסים מעניקה למשתתפים, אנשים שונים זה מזה, חוויה משותפת ומאחדת.⁴¹⁷ זו זכותה ואפילו חובתה של המדינה לאחד את אזרחיה באמצעות העבר. אך במקביל יש להיזהר מליצור את הרושם שאנחנו חווינו את העבר הזה

<http://www.haaretz.co.il/gallery/premium-1.2926554>

⁴¹⁵ ראו למשל את תגובתו של ד"ר משה שנר, היסטוריון וחבר קיבוץ לוחמי הגטאות, באותה כתבה ואת דבריה של פרופ' חנה יבלונקה בתוכניתה של קרן נויבך "סדר יום" ברשת ב', 4/5/2016; יונתן יבין, 5/5/2016. "עמלת תיווך: מהרגש לקהות", ובחזרה, ידיעות אחרונות; ואהיב האג', 5/5/2016, "למען שיח קורבנות", הארץ, מכתבים למערכת.

⁴¹⁶ סרט מס' 649, מדור סרטים, אבלה"ג.

⁴¹⁷ Young, Edward James, Winter 1990. "When a Day Remembers: A Performative History of Yom ha-Shoah", *History and Memory*, 2, 2, pp. 448-449.

בעצמנו ולהימנע מלייצר זיכרון אחד ויחיד לכולם. לטענת יאנג, יש לאפשר ריבוי זיכרונות ופרשנויות וכך נבטיח שיום השואה ימשיך לשמר את הזיכרון.

דמותו של זיכרון השואה כפי שעולה מתוך העצרות שנבחנו מעידה על השתנותו של הזיכרון אך גם על המאבק להשפיע ולעצב את העתיד. כמחוז זיכרון משמש הטקס דיאלוג בין קולות שונים. העצרת בלוחמי הגטאות מייצגת במידה רבה את הזיכרון הקולקטיבי הישראלי "הממוסד", והשינויים שנצפו בה בתקופה הנחקרת מקבילים במידה רבה לשינויים שחלו בתודעה הישראלית ביחס לזיכרון השואה. אך במקביל נשמע בה גם קול אחר - הקול המתעקש להמשיך ולראות במרד ערך מחנך לדורות הבאים, אך בה בעת קורא, בזהירות יש לומר, ל"מרד" עכשווי, מרד למען חברה שוויונית וצודקת, מרד בעוולות שונים המתקיימים בבית ובחוץ. קנטור מכנה את הקול האחר "היסוד הנגדי הסולל סיפור אחר מהזיכרון המרכזי".⁴¹⁸ מעניין יהיה לעקוב בשנים הבאות אחר המתח הזה בין הזיכרון הממלכתי לבין זה המשמיע קול אחר בעצרת בלוחמי הגטאות אך גם בטקס הממלכתי ביד ושם ובעצרות דומות המתקיימות במכוני שואה אחרים.

---

⁴¹⁸ קנטור, עמ' 291.

רשימה ביבליוגרפית

מקורות ארכיוניים:

אוסף "תולדות בית לוחמי הגטאות", ארכיון בית לוחמי הגטאות

מקורות בדפוס:

- אביטבול, מיכאל, 1986. **יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה**, ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח – המרכז לחקר יהדות צפון אפריקה.
- אבן זוהר, איתמר, 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948". **קתדרה** 16, עמ' 165-189.
- אברהמי, יצחק, 1986. "קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני", **פעמים** 28, עמ' 125-107.
- אברמסקי-בליי, עירית, 1992. **קהילות יהודי ספרד והמזרח במלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה**, תל אביב: הוצאת משרד התרבות והחינוך.
- אדף, שמעון, 2001. "לא ידעתי שכל זה שלי", רוביק רוזנטל (עורך), בתוך: **קו השסע – החברה הישראלית בין קרע לאיחוי**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 183-188.
- אוחנה, דוד וויסטרין, רוברט, 1997. "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", בתוך: ד' אהובה ור"ס ויסטרין (עורכים), **מיתוס וזיכרון – גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 7-31.
- אופיר, עדי, 1986. על חידוש השם, שואה: מסכת אנטי תיאולוגית, **פוליטיקה**, 8, עמ' 2-5.
- אופנהיימר, יוחאי, אביב 2014. "מוכרחים היינו לשנוא גם את אשר אהבנו?", גלותיות ואבל בשירת העלייה השלישית", **תיאוריה וביקורת**, 42, עמ' 175-206.
- אורון, יאיר, 2003. **מכאוב ודעת – סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד בישראל ובעולם**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אורון, יאיר, 2011. "השואה בזהות ובזיכרון היהודי", בתוך: ניצה דוידוביץ ודן סואן (עורכים), **זיכרון ושואה – סוגיות ואתגרים**, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, 2011, עמ' 32-17.
- אלקנה, יהודה, 2/3/1988. "בזכות השכחה", **הארץ**.
- אסף, דוד, תשס"ז. "סודות מן 'החדר'", **דווקא**, 2, עמ' 7-11.
- ארד, יצחק, גוטמן, ישראל, מרגליות, אברהם (עורכים), 1978. **השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות**, ירושלים: יד ושם.
- אשרוב, ארז, 11/10/1991. "העבודה משחררת את חאלד אבו עלי", **כלבו – מקומן חיפה**.
- באלף, מיכה, 2008. **קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה בתנועה הקיבוצית**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- בורשטיין, דרור, 2007. **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**, לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והוצאת בבל, עמ' VI.

- ביליצקי, י"ח, 1988. "בעקבי השיר העממי", בתוך: פרוזדור וטרקלין בבית יידיש: מסות, תל אביב: פפירוס, עמ' 66-70.
- בן עמוס, אבנר, 1995. "פלורליזם בלתי אפשרי? יהודי יוצאי אירופה ויוצאי עדות המזרח בתוכנית הלימודים בהיסטוריה בישראל", בתוך: דוד חן (עורך), **החינוך לקראת המאה העשרים ואחת**, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 267-276.
- ברוטין, בתיה, 2005. **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, הוצאת בית לוחמי הגטאות.
- ברזל, נעימה, 1998. **עד כלות ומגד: המפגש בין מנהיגות מרד הגטאות לחברה הישראלית**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- ברזל, נעימה, 2000. "תפיסת הגבורה בשואה – בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט", **דפים לחקר השואה**, טז, עמ' 86-124.
- בר טל, 2007. **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**, ירושלים: כרמל.
- ברטמן-אלהלל ענת, 2011. "אמיליה ומלח הארץ – וידוי" מאת יוסי סוכרי **כמסע לגיבוש זהות יהודית-מזרחית**, עבודת סיכום בקורס רב תרבותיות בישראל, האוניברסיטה הפתוחה.
- ברנע, אריה, 1986. **גורל אחד: היהודים דוברי הספאניולית ויהודי ארצות האיסלם בתקופת השואה**, ירושלים: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- בר קדמא, עמנואל, 9/10/1991. "תיאטרון של החיים", **ידיעות אחרונות**.
- בשביס זינגר, יצחק, **משפחת מושקט**, תרגום: צבי ארד, תל אביב: זמורה ביתן, 1981.
- גוטווין, דניאל, 1999. "הפרטת השואה – פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", **דפים לחקר השואה**, מאסף טו, עמ' 7-52.
- גוטמן, ישראל, 1977. "קידוש השם" ו"קידוש החיים", **ילקוט מורשת – כתב עת לתיעוד ועיון**, חוברת כ"ד, עמ' 7-22.
- גורני, יוסף, 1998. **בין אושוויץ לירושלים**, תל אביב: עם עובד.
- גרץ, נורית, 2004. **מקהלה אחרת – ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**, תל אביב: עם עובד.
- דהאן-כלב, הנרייט, 1999. "זהות, זיכרון ועדתיות: השקר בין זיכרון, זהות צדק, פלורליזם וזכויות אזרחיות", בתוך: עזמי בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 61-73.
- דונר, בתיה וקדם, מירי, 2000. **בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון**, הוצאת בית לוחמי הגטאות.
- דרור, צביקה, תשמ"ד. **דפי עדות – 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות.
- דרור, צביקה, 2008. **משא מרים: סיפור חיה של מרים נוביץ'**, בית לוחמי הגטאות.
- דרור, צביקה, 2008. **קיבוץ לוחמי הגטאות – סיפור המקום**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות. האג', ואהיב, 5/5/2016, "למען שיח קורבנות", **הארץ**, מכתבים למערכת.

- הריסון, ג'ואן, 2002. הבניה חברתית של טקסי זיכרון אזרחיים בבתי ספר בישראל, בתוך: **חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים**, עורכים: נאוה מסלובטי ויעקב עירם, הוצאת רמות אוניברסיטת תל אביב, עמ' 374-351.
- השלס ינינה, **בעיני בת שתיים-עשרה**, תל אביב: רסלינג.
- ויץ, יחיעם, 1991. "שני הסברים לשתי הדרכים", **קתדרה** 53, עמ' 123-130.
- ויץ יחיעם, 1991. "יישוב, גולה, שואה – מיתוס ומציאות" **יהדות זמננו** 6, עמ' 133-150.
- חג'ג'-לילוף, יעקב, 2000. **תולדות יהודי לוב**, בת ים: הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב והמכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב.
- חרמוני, גל, ולבל, אודי, 2013. "כיצד זוכרים דם?" הפוליטיקה של טקס יום הזיכרון האלטרנטיבי", בתוך: סנדרה מאירי, יעל מונק, עדיה מנדלסון-מעוז וליאת שטייר ליבני (עורכות), **זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית**, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 205-227.
- יבין, יונתן, 5/5/2016, "עמלת תיווך: מהרגש לקהות", ובחזרה, **ידיעות אחרונות**.
- יבלונקה, חנה, 2001. **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- יבלונקה, חנה, 2008. **הרחק מהמסילה – המזרחים והשואה**, תל אביב ובאר שבע: הוצאת ידיעות אחרונות ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- כרמון, אריה, 1980. הוראת השואה כחינוך לערכים, **הלכה למעשה בתכנון לימודים**, 3 (תש"מ), עמ' 97-172.
- לובטקין, צביה, 1979. **בימי כיליון ומרד**, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות.
- לוי, גל, וברקאי, תמר, 1998. "יום השואה בעיניים מתקדמות: אתניות מעמד וחינוך בישראל", **פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה ויחסים בינלאומיים**, גיליון מס' 1, עמ' 27-46.
- לומסקי-פדר, עדנה, 2005. "מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל", **מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות** 42 (3), עמ' 356-357.
- מור, שגית, 2009. "עיצוב מועדי הזיכרון של מדינת ישראל – זירת התגוששות תרבותית, אידיאולוגית ופוליטית", **עלי מועד** 27, עמ' 25-29.
- מילנר, איריס, 2004. **קרעי עבר – ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, תל אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב ועם עובד.
- מכמן, דן, "חיבורים חדשים על גורלה של יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה", **ילקוט מורשת**, מב (1986), עמ' 203-208.
- מכמן, דן, 1998. "התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה: הערות עיניות", בתוך: דן מכמן, **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, הוצאת מורשת בשיתוף בית לוחמי הגטאות ויד ושם, עמ' 159-189.
- מכמן, דן, 2000. "משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל – בין מיתוס ומציאות", **עינים בתקומת ישראל** 10, עמ' 234-258.
- נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה על הבעיה של המקום", **זמנים** 43, עמ' 5-13.
- נישטט, מלך, 1947. **חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות**, תל אביב: הוצאת הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל.

- סדן, דב, 1966. "על אם הדרך: לדרכו של שיר עם ושלוחותיו", בתוך: **בצאתך ובאהלך: מנין חקרי ספרות**, תל אביב: אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה, עמ' 74-97.
- סעיד, אדוארד, 2010. **ייצוגים של אינטלקטואל**, תל אביב: רסלינג.
- עופר, דליה, 2010, "ההתנגדות וההישרדות היהודית בשואה בעיני החברה הישראלית: בחינתן מחדש בראי משפט אייכמן", **בשביל הזיכרון**, עמ' 28-35.
- עופר, דליה, 2010. "עבר שאינו עובר: הישראלית והשואה", **ילקוט מורשת**, 88, 7-39.
- עזריהו, מעוז, 1995. **פולחני המדינה – חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**, באר שבע: המרכז למורשת בן גוריון.
- עמיפז-זילבר, גיטה, 1983. **מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942**, תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- עם-עד, קרני, 26/4/2016. "מנכ"לית מוזיאון לוחמי הגטאות: להפחית את הפאתוס בטקסי יום השואה", **הארץ**, גלריה.
- ענבר, ליאור, 2010. **"מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד**, עבודת גמר מחקרית לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה", אוניברסיטת חיפה, החוג ללימודי ארץ ישראל.
- פורת, דינה, 2011. **קפה הבוקר בריח העשן – מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**, ירושלים ותל אביב: יד ושם ועם עובד.
- צוקרמן, משה, 1993. **שואה בחדר האטום**, תל אביב: הוצאת המחבר.
- קוזלובסקי גולן, איבון, 2017. **מסך של שכחה: על היעדר חוויית השואה של יהודי המזרח במדיה ובאומנות בישראל**, תל אביב: רסלינג.
- קנטור, אפרת, 2007. **'בעצמם הם כותבים להם שיר': עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978**, באר שבע ורמת אפעל: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ויד טבנקין.
- קסנר יוסי ורוזן יישראל, 2004. "מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942: היסטוריה ופוליטיקה של זיכרון", **תיאוריה וביקורת**, 24, עמ' 133-163.
- קרן, נילי, 1987. "נושא השואה בחברה הישראלית ובמערכת החינוך בשנים 1948-1981", **ילקוט מורשת** מב, עמ' 193-202.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות – לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית – חלק ראשון", **תיאוריה וביקורת** 4 (סתיו), עמ' 22-55.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1994. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית, חלק שני", **תיאוריה וביקורת** 5 (ב): 113-132.
- שאול, מיכל, 2012. "גלגולו של ניגון 'אני מאמין' המנונם של מקדשי השם", **דפים לחקר השואה כ"ו**, עמ' 109-133.
- שטאובר רוני, 2000. **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

שטייר-לבני, ליאת, 2013. "הקאמבק של הגלות: מיהודי גלותי ליהודי חדש ובחזרה", בתוך: מאירי סנדרה ואחרות (עורכות), **זהויות בהתהוות בחברה הישראלית**, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 461-481.

שטייר-לבני, ליאת, 2014. **הר הזיכרון יזכור במקומי, הזיכרון החדש של השואה בתרבות הפופולארית בישראל**, תל אביב: רסלינג.

שטייר-לבני, ליאת, 2015. "תם הטקס: הטקס האלטרנטיבי בתיאטרון 'תמונע' בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה", **דפים לחקר השואה**, מאסף כח, המכון לחקר תקופת השואה ובית לוחמי הגטאות, עמ' 131-150.

שנהב, יהודה, 2002. "יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הישראלי", בתוך ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ והמאוחד, עמ' 105-152.

שנר, משה, 2013. **בראשית הייתה שואה**, ירושלים: הוצאת מאגנס.

שפירא, אניטה, 1995. "דמותו של 'היהודי החדש' בחברה היישובית" בתוך: **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, ירושלים: יד ושם, עמ' 411-424.

שפירא, אניטה, 1997. "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד, עמ' 86-103.

שפירא, אניטה, 2004. "לאן הלכה שלילת הגלות – סוגיות בזהות הישראלית", **שבות** עמ' י"ג-ס"א.

Abramson, Henry, 2005. "A Double Occlusion: Sephardim and the Holocaust", in **Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Time**, edited by Zion Zohar, New York: New York University Press, pp. 285-300.

Brog, Mooli, 2003. Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective memory, **Israel Studies** 8,3, pp. 65-99.

Coser Lewis A, Introduction: Maurice Halbwachs 1877-1945, in Halbwachs, Moris, 1992 [1941; 1952]. **On Collective Memory**, Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 23-24.

Geva, Sharon, 2015. "'To collect the tears of the Jewish people': The story of Miriam Novitch", **Holocaust Studies: A journal of Culture and History**, 21: 1-2, pp. 73-92.

Halbwachs, Moris, 1980 [1925]. **The Collective Memory**, New York: Harper & Row.

Halbwachs, Morris, 1992 [1950]. **On Collective Memory**, Chicago: The University of Chicago Press.

Handelman, Don, 1990. **Models and Mirrors - Towards an Anthropology of Public Events**, Cambridge: Cambridge University Press.

Kobo, Tal, 2016. **The New Permanent Exhibition Catalogue**, The Ghetto Fighters' House.

Livne, Anat, and Netzer, David, 2014. "Promoting human rights and democratic values: Holocaust, democratic values and Jewish-Arab dialogue: The work of the Center for Humanistic Education at the Ghetto Fighters' House Museum", in **Holocaust Education in a Global Context**, Edited by Karel Fracapane and Matthias Haß In collaboration with the Topography of Terror Foundation, Berlin, pp. 153-158.

Ne'eman Arad, Gulie, 2003. "Israel and the Shoah: A tale of Multifarious Taboos", **New German Critique** 90, Autumn, pp. 5-26.

Netzer, David, 2008. "Painful Past in the Service of Israeli Jewish-Arab Dialogue: The Work of the Center for Humanistic Education at the Ghetto Fighters House in Israel", In **Factis Pax – Journal of peace education and social justice** (2), 2, 282-291.

Novich Miriam, Dawidowicz, Lucy and Freudenheim, Tom, L. 1981. **Spiritual Resistance: Art from the Concentration Camps**, Union of American Hebrew Congregations Manufactured in the United States of America.

Ofer, Dalia, 2013. "We Israelis Remember, But How? – The Memory of the Holocaust and the Israeli Experience". **Israel Studies** 18, No. 2 (Summer), pp. 70-85.

Porat, Dina, 1999. "Some Effects of the Holocaust on Israeli Society and Foreign Policy", **Sino-Judaica**, pp. 159-168.

Schwartz, Barry, 1982. "The Social Context of Commemoration: A study on Collective Memory", **Social Forces** 61 (1982), The University of North Carolina.

Ward, Seth, 2004. "The Holocaust in North Africa and the Sepharadic World", **The International Sepharadic Journal**, 1 (1), pp.72-86.

Young, Edward James, 1991. "Israel's Memorial Landscape: Shoah, Heroism and National Redemption", in: Peter Hayes (ed.), **Legacy of the Holocaust**, Northwestern, pp. 281-289.

Young, Edward James, Winter 1990. "When a Day Remembers: A Performative History of Yom ha-Shoah", **History and Memory**, 2, 2, pp. 436-452.

Zerubavel, Yael, 1984. **Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition**, Chicago and London: The University of Chicago press.

מקורות אינטרנטיים:

אסף, דוד, "מסע מן הכורסא: בעקבות 'על הדרך עץ עומד'", מתוך הבלוג "עונג שבת" (עונ"ש), http://onegshabbat.blogspot.co.il/2014/04/blog-post_25.html

אסף, דוד, מסע מן הכורסא: בעקבות 'ירושלים של זהב', מתוך הבלוג "עונג שבת" (עונ"ש), http://onegshabbat.blogspot.co.il/2012/05/blog-post_17.html

בית לוחמי הגטאות, קורס מקוון, יהדות צפון אפריקה והשואה – הסיפור השלם: <https://muni.tik-tak.co.il/webPro/hishtalmuyot/syllabusPrint.asp?HishtalmutID=46609&codeClient=2063&codeSubWeb=0>

על הטרילוגיה התיעודית באתר בית לוחמי הגטאות:

<http://www.gfh.org.il/?CategoryID=500&ArticleID=2107>

פרויקט "זיכרון בסלון": <http://www.zikaronbasalon.com>

חרותי-סובר, טלי, ימי בנימינה: טיול בעקבות אהוד מנור, 12/4/2005,

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3071669,00.html>

טובי טהרלב, איתמר, כתריאליבקה החדשה, ארץ האמורי, 19/4/2012.

<https://haemori.wordpress.com/2012/04/19/holocaust/>

יד ושם, ארכיון סרטי מדליקי משואות:

<https://www.yadvashem.org/he/remembrance/torchlighters.html>

נאומי בנימין נתניהו בעצרת הממלכתית ביד ושם:

2010: <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/092/126.html>

2012: <https://www.youtube.com/watch?v=0q2FIxOHrfY>

2014: <https://www.youtube.com/watch?v=NtgqDJO4h3Q>

מזורי, דליה, nrg, "נתניהו ביד ושם: אסור לשתוק מול איומי איראן", 11/4/2010.

<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/092/126.html>

אתר משרד הבריאות הישראלי

<https://www.old.health.gov.il/emergency/mamarim/mishlachut.htm>

סימון, לימור, להיות אמא – הבלוג של לימור סימון, 24/4/2017

<http://myntroshhaayin.co.il/article/166655>

תוכנית רדיו:

קרן נויבך "סדר יום" ברשת ב', 4/5/2016. מרואיינים משה שגר וחנה יבלונקה.

Abstract:

Commemorative rituals serve as "agents of memory", to borrow Maurice Halbwachs term,⁴¹⁹ and as such they reflect the collective memory of the society that holds them and the values and lessons it seeks to represent. Underscoring particular historical events - with particular interpretations - while ignoring others, can attest to the nature of memory and the ways in which it is constructed.

The annual assembly at Kibbutz Lohamei HaGhetaot, held at the closing of Holocaust Remembrance Day in Israel, is a major event that has been taking place uninterrupted since 1949. Thousands of adolescents and adults fill the concrete benches at the foothills of the museum established by Holocaust survivors. On the day when the founders of the kibbutz, members of the Dror movement, settled on the ground, they held their first assembly, which became a tradition. The program for the decennial assembly (1953), marking the tenth anniversary of the Warsaw Ghetto Uprising, was written by Chaim Gouri, and his version would largely determine the contents of the assembly for many years. Even though most of the contents have been carefully observed, some changes were made. These changes largely reflect the changes that took place in Israel's Holocaust remembrance, affected by historical events and by social and cultural dynamics. At the same time, these changes were also an attempt to influence the country's collective memory. This paper discusses the assemblies that were held in the first four decades and analyzes the ones held between 1990 and 2016. It tracks the changes in the representation of the main themes: heroism and martyrdom; collective versus privatized national memory; the place of the diaspora; the representation of the Holocaust of North African Jews; Zionist versus universal values; and the Israeli-Palestinian conflict. The changes in these parameters reveal the changes in Israel's collective memory, and the way the Ghetto Fighters' House has influenced it – and was influenced by it.

---

⁴¹⁹ Maurice Halbwachs, 1992 [1950]. *On Collective Memory*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. xi-xiii, 1-16.

This study examines audiovisual materials, speeches, texts chosen for the assembly or written especially for the occasion, protocols of preparatory and closing meetings, and letters sent to the museum. These sources are all held in the Ghetto Fighters' House Archives.

The research shows that the turn of the 21st century saw changes in the majority of the studied elements. These changes dovetail the changes that took place in Israel's Holocaust remembrance consciousness. However, the assembly also sounds a different – albeit still minor - voice that rests on the active uprising in which the founders took pride, to call for a new "uprising" – a contemporary social one.

The Open University of Israel
Master's Program in Cultural Studies
Department of Literature, Language and the Arts
Department of Sociology, Political Science and Communication

**"May the People Rise to Consecrate the Bloodshed
and the Battle"
The Memorial Assemblies at
Kibbutz Lohamei HaGhetaot, 1990-2016**

Thesis submitted in partial fulfillment of requirements for the degree of Master
in Cultural Studies

Anat Bratman-Elhalel

ID 022242671

February 2019

Raanana

**This dissertation was written under the supervision of
Dr. Liat Steir-Livny and Dr. Tammy Amiel-Houser**

The Open University of Israel